

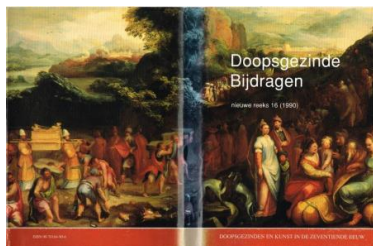
Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 16 (1990)

DOOPSGEZINDEN EN KUNST IN DE ZEVENTIENDE EEUW

Omslagillustratie:

Karel van Mander ; (Meulebeke, 1548 - Amsterdam, 1606)
De Doortocht door de Jordaan
Gesigneerd en gedateerd midden onder:
KVMANDER. 1605
Paneel: 106 x 184,5 cm.
Inv.nr. 3200 Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam

Doopsgezinde Bijdragen
nieuwe reeks nummer 16

verzameld door
de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

J. Brüsewitz

G.J.J. van Hiele

B. Rademaker - Helfferich

D. Visser

P. Visser (voorz.)

S. Voolstra (secr.)

S. Zijlstra

uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 450, 1017 AW AMSTERDAM

De schilder

Karel van Mander was een geboren Vlaming van geboorte, die zich na een verblijf in Italië in 1583 in Haarlem vestigde. Daar bleef hij tot 1604 werkzaam. Vervolgens verhuisde de doopsgezinde kunstenaar naar Amsterdam, waar hij twee jaar later overleed.

Van Mander geniet vandaag de dag vooral bekendheid om zijn in 1604 in Haarlem verschenen Schilder-boeck, één van de belangrijkste bronnen voor de Nederlandse kunst. Als schilder en tekenaar is Van Mander veel minder bekend. Niettemin behoort hij met zijn vrienden Cornelis van Haerlem en Hendrick Goltzius tot de beste meesters van het zogenaamde Haarlemse maniërisme.

Zijn geschilderde oeuvre is vrij klein. Ongeveer vijftig werken zijn thans nog van zijn hand bekend. Hij schilderde vooral religieuze onderwerpen, maar ook kennen we nog mythologieën, landschappen, boerenscènes en een enkel portret, die tussen 1582 en 1605 gedateerd zijn.

Zowel van Hendrick Goltzius als van Cornelis van Haerlem bezit het museum reeds representatieve werken. Met deze belangrijke aanwinst wordt dan ook in een gevoelde lacune voorzien.

Het schilderij

Op het 1605 gedateerde paneel is de Doortocht door de Jordaan voorgesteld, een verhaal uit het Oude Testament (boek Jozua, hoofdstuk 3-4). Daar lezen we hoe koning Jozua na de dood van Mozes door God gelast wordt Kanaän, het Beloofde Land, binnen te trekken. De Israëlieten moeten daarvoor eerst de Jordaan oversteken, die bij de nadering van de door priesters gedragen Ark des Verbonds droogvalt. Het volk kan zo veilig de rivierpasseren. Op de plaats waar de priesters staan, midden in de rivierbedding, laat Jozua twaalf mannen elk een steen uit de bodem halen, waarmee later een gedenkteken wordt opgericht.

De Doortocht door de Jordaan is een weinig uitgebeeld onderwerp in de Nederlandse kunst rond 1600. Een van die zeldzame voorstellingen is een schilderij van Jan van Scorel (1495-1562), een werk dat Van Mander zelf noemt in zijn biografie van deze schilder. Het is thans alleen nog maar bekend door een grote gravure van Cornelis Bos uit 1547 in het Amsterdamse Rijksprentenkabinet. Deze prent was waarschijnlijk Van Manders voorbeeld. Hij heeft aan Van Scorel onder andere diens tweedeling van de compositie ontleend, met het religieuze tafereel onder en een door een hoge rotsformatie gedomineerd panoramisch landschap boven.

Over het schilderij zijn we uitvoerig geïnformeerd dankzij de biografie van de schilder die in 1618 in de tweede editie van het Schilder-boeck werd opgenomen. Hierdoor weten we dat onder het volk Israël Isaac van Gerwen (1580-1647) en zijn jonge bruid Duyfje Roch (1588-1613) geportretteerd zijn. Zij waren in mei 1605 getrouwd, wat kennelijk de reden was om dit schilderij bij Van Mander te bestellen. Van Gerwen was een Amsterdamse wijnkoper, net als zijn zwager Claes Roch, die in de Warmoesstraat gevestigd was. Daar woonde het jonge paar bij hem in en bevond zich in 1618 ook het schilderij. Van Gerwen heeft zich overigens nog een tweede keer laten uitschilderen en wel op een groepsportret van het Amsterdamse Wijnkopersgilde uit 1625 door Nicolaes Elias Pickenoy. Waarschijnlijk is hij de tweede van rechts.

Naast Van Gerwen en zijn vrouw heeft Karel van Mander zichzelf hier ook geportretteerd: als de voorste drager van de Ark. De schilder-poët was reeds ziek en hij zou kort na de voltooiing van het werk overlijden. We mogen aannemen dat de zieke kunstenaar zich op zijn dood aan het voorbereiden was en dat hij het onderwerp van zijn laatste schilderij hieraan dienstbaar heeft gemaakt. Dit mag althans worden afgeleid uit de regels die hij bij het schilderij gedicht heeft en die volgens zijn biografie op de verloren gegane, originele lijst te lezen waren. Daarin vergelijkt Van Mander de doortocht door de Jordaan met de "wech voor alle vlees te treden", de dood. Als we die eenmaal zijn gepasseerd, wacht ons een "rijk vol vreuchden soet".

Guido Jansen

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 16

DOOPSGEZINDEN EN KUNST IN DE ZEVENTIENDE EEUW

Op 26 april 1639 kwam in de Amsterdamse Singelkerk “by ‘t Lam” een belangrijke hereniging tot stand van verschillende doperse denominaties — Vlamingen, Friezen en Hoogduitsers — die landelijk navolging zou vinden. Dit feit vormde de aanleiding voor een congres over “Doopsgezinden en kunst in de zeventiende eeuw” dat op 27 oktober 1989 in de genoemde schuilkerk werd gehouden. Deze aflevering van de *Doopsgezinde Bijdragen* bevat onder meer de tekst der referaten aldaar gehouden.

“De kunst om doopsgezind te zijn” had wellicht in onze tijd van secularisering een actueler thema kunnen vormen voor een manifestatie als deze. Het spreekwoordelijke dopers non-conformisme indachtig is echter gekozen voor een geheel andere invulling. Een intrigerend facet van de contemporaine geloofspraktijk staat centraal: de relatie van doopsgezinden tot kunst.

In theologisch en ethisch opzicht bepaalden de zeventiende-eeuwse, onderling nog al verdeelde nazaten van Menno Simons op geheel eigen wijze hun grenzen met de omringende wereld. De “stillen in den lande” kenmerkten zich in het sociaal-economische en culturele verkeer door strikte gedragsregels en een sobere levenswijze.

Enerzijds streefden zij welbewust naar maatschappelijke afzondering, anderzijds valt echter hun actieve aandeel in de ontwikkeling van de economie en de cultuur niet te ontkennen. De mennisten van de Gouden Eeuw moesten een middenweg zien te vinden tussen leer en leven. Heel direct gold dit voor hen die zich bewogen in kringen waar geheel andere visies en conventies de werkzaamheden mede bepaalden: schilders, graveurs, dichters en schrijvers. Zij hadden te maken met wensen van opdrachtgevers, met wereldse smaken en modes, met vorm- en functievoorschriften die, binnen een christelijke moraal, voor een belangrijk deel mede bepaald werden door renaissancistische idealen.

Waarin stemden doopsgezinde kunstenaars nu overeen met hun tijdgenoten, of waarin onderscheidden zij zich juist? In welke mate verschilden hun producten van die van anderen? Of is zo’n vraag geheel irrelevant, omdat vooral niet-religieuze factoren het resultaat van hun artistieke werkzaamheid bepaalden?

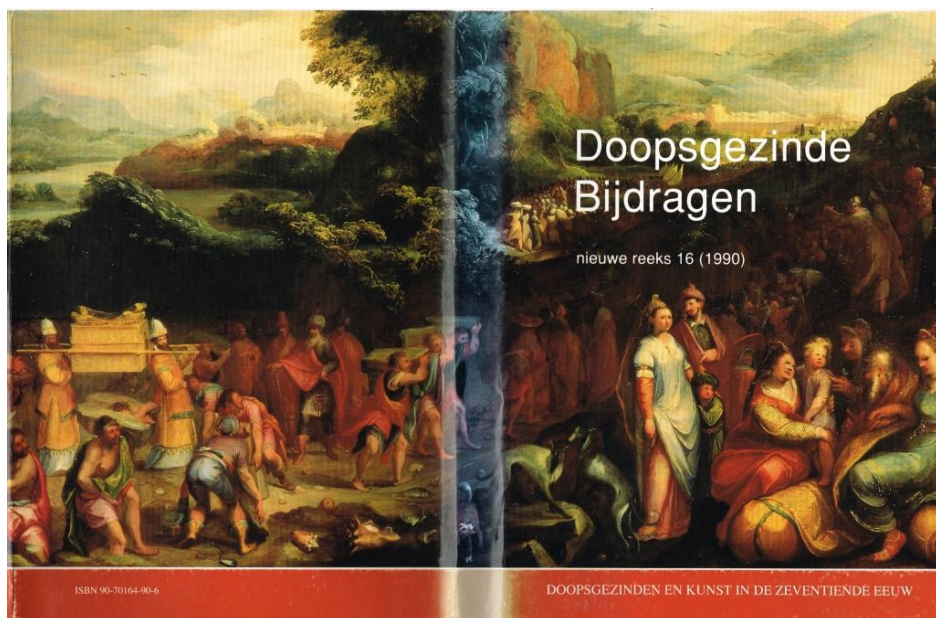
Wetenschappers uit diverse historische disciplines en verschillende methodologische tradities hebben getracht aan de hand van uiteenlopende “case-studies” meer inzicht te bieden in de aard van het verband tussen de geloofsovertuiging van doopsgezinden en de motivering c.q. de resultaten van hun kunstenaarschap. Dan zal mogelijk tevens blijken of het ook voor deze broeders een kunst was om doopsgezind te zijn.

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

1990

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen/ [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]. - Nieuwe reeks 1 (1975) - -Amsterdam:

Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks Bijdragen nr. 16 - 111. Met lit. opg.

ISBN 90-70164-90-6

SISO 263 UDC 286+7(091)

Trefw.: doopsgezinden; opstellen/ kunstgeschiedenis; opstellen

© 1990 Doopsgezinde Historische Kring

Zet- en drukwerk: Drukkerij Knijnenberg, Krommenie

Eindredactie: S. Voolstra

Inhoud

	<i>Redactioneel</i>	7
P. Visser	<i>Doopsgezinde rederijersactiviteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw, voornamelijk in Hoorn, De Rijp en Rotterdam</i>	11
C. de Bruijn	<i>Vondel en Oudaan: strijders voor het psalmgezag</i>	39
P.E.L. Verkuyl	<i>Zoeklicht op Van Manders Olijf-bergh</i>	49
I.H. van Eeghen	<i>Jan Luyken en zijn bloedverwanten</i>	65
H. Miedema	<i>Een schilderij van Karel van Mander de Oude (1548-1606); een doopsgezinde interpretatie</i>	113
R. Falkenburg	<i>Landschapschilderkunst en doperse spiritualiteit in de zeventiende eeuw — een connectie</i>	129
C.H. Schuckman	<i>Gebruiksgrafiek bewaard: handelsmerken door Izaak Vincentsz. van der Vinne (1665-1745)</i>	155
J.M. Welcker	<i>Amsterdamse doopsgezinden in de achttiende eeuw</i>	177
Recensies		
	<i>Pieter Visser, Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw (door E.E.G. van der Wall)</i>	227
	<i>Joke Spaans, Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620 (door S.L. Verheus)</i>	228

	Hans-Jürgen Goertz, <i>Pfaffenhass und gross Geschrei. Die reformatorischen Bewegungen in Deutschland 1517-1529</i> (door S. Voolstra)	229
	<i>Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme. Deel 3</i> (door S. Voolstra)	231
Signalementen		235
Mededelingen		243
Verenigingsnieuws	<i>Verslag van de ledenvergadering 1989</i>	244
	<i>Ledenlijst; voortzetting tot 1 januari 1990</i>	245
Adressen auteurs		246

Redactioneel

Wat te denken van een in ledental (weliswaar traag) teruglopende vereniging als de Doopsgezinde Historische Kring (DHK),¹ die het zich desalniettemin veroorlooft een congres te organiseren over doopsgezinden en kunst in de zeventiende eeuw? De een mag zulks als blinde overmoed betitelen, of als maatschappelijk irrelevant pronken met vergane veren; de ander als een moderne manifestatie van de historische paradox aangaande de doperse verhouding tot de zienlijke en onzienlijke wereld. Hoe dit zij, is ter beoordeling van latere generaties historici. De DHK heeft zich met dergelijke bespiegelingen niet beziggehouden, maar simpelweg de herdenking van de 350-jarige vereniging van Vlamingen, Friezen en Hoogduitsers aangegrepen om de kunst van het doopsgezind-zijn in het zeventiende-eeuwse kunstenaarschap tot onderwerp van studie te maken. Destijds - zegt men - op 26 april 1639 waren zo'n drieduizend belangstellenden van diverse doperse pluimage getuige van deze gedenkwaardige gebeurtenis. Het congres van 27 oktober 1989 werd op dezelfde plaats, de kerk 'bij 't Lam' aan het Singel te Amsterdam, bijgewoond door ruim honderdvijftig historisch geïnteresseerden van uiteenlopende signatuur. Aantallen die, gegeven de verschillende omstandigheden en doelgroepen, tot de verbeelding spreken en opnieuw schijnbaar in tegenspraak zijn met de eerder gesignaleerde tendens.

Een dergelijke opkomst onderstreept in ieder geval het belang van het behandelde thema. Ook de welwillende medewerking van zeven onderzoekers uit verschillende disciplines, wier voordrachten hier tot rijk geïllustreerde artikelen zijn uitgewerkt, bevestigen op z'n minst de wetenschappelijk creatieve prikkel die van het onderwerp uitging. Doch dergelijke bijval achteraf mag nimmer de relevantie van het object van studie rechtvaardigen.

Wat lag dan ten grondslag aan een studiedag die gewijd was aan zeventiende-eeuwse kunst en literatuur, die in een milieu van menniste moraal en mentaliteit waren ontstaan? Wie de handboeken op dopers historisch terrein opslaat (Blaupot ten Cate, Kühler of Van der Zijpp bijvoorbeeld) komt daar stevast eenzelfde rij namen tegen van zeventiende-eeuwse literatuur- en beeldende kunstproducenten van doopsgezinde komaf. Bij herhaling wordt vermeld dat deze kunstenaars wezenlijke bijdragen hebben geleverd aan de ontwikkeling van de cultuur der Gouden Eeuw. Tegelijkertijd wordt daar meestal de opmerking aan toegevoegd dat deze schilders en literatoren, door hun métier vaak gedwongen zich te conformeren aan profane normen van artisticeit en smaak, zich desalniettemin uit religieuze overwegingen niet voetstoots overgaven aan de 'wereld'.

¹ Per 1 januari 1990 bedroeg het aantal leden/abonnees 582 - een verlies van 19 ten opzichte van 1989.

Weliswaar bevonden zij zich in een aparte positie, maar niet in een volledig isolement, zodat ook zij deel hadden aan verscheidene aspecten van het culturele en maatschappelijk leven.²

Enerzijds wordt dus op cultureel terrein dopers separatisme verondersteld - bijna vanzelfsprekend; anderzijds juist manifestaties van schier probleemloze, pragmatische aanpassing. Met andere woorden: de doopsgezinde geloofsovertuiging wordt een nauwelijks aan twijfel onderhevige doorwerking toegekend op artistiek terrein - in welke mate en op welke wijze dan ook. Alleen al kerkhistorisch bieden zulke elkaar nogal tegensprekende observaties voldoende grond om nader onderzoek te doen naar dergelijke door het geloof bepaalde effecten. De volgende vragen dringen zich op. Waarin stemden doopsgezinde kunstenaars nu overeen met hun tijdgenoten, of waarin onderscheidden zij zich juist? In welke mate verschilden hun producten van die van anderen? Of is zo'n vraag geheel irrelevant, omdat vooral niet-religieuze factoren het resultaat van hun artistieke werkzaamheid bepaalden?

Dat dergelijke veronderstelde effecten inherent geacht mogen worden aan religie als zodanig, is natuurlijk niets nieuws. Hierover kunnen wat dit onderwerp in dit tijdperk betreft diverse voorbeelden worden geput uit andere historische disciplines, zoals Buitendijks studie naar de literatuur en die van Knipping naar de schilderkunst der contra-reformatie.³ Op in ieder geval literatuurhistorisch terrein zou voorts nog verwezen kunnen worden naar studies naar calvinistische auteurs als Cats, Revijs, Sluiter, of naar schrijvers uit het milieu der Nadere Reformatie.

Wil men echter Simon Schama geloven dan stond de Nederlandse kunstproductie, als een fenomeen van de 'nationale persoonlijkheid', vrijwel geheel in dienst van een mede door het calvinisme bepaalde 'collectieve ethos'. In dat macro-kader, hoewel met erkenning van alle religieuze verschillen - maar ook niet meer dan dat, 'nivelleert' hij evenwel het effect van de religieuze signatuur op kunstenaar en kunstwerk op micro-niveau.⁴ Aanvullend op het voorgaande zou men in deze stellingname dan ook nog een uitdaging mogen zien om juist extra te zoeken naar de door religieuze signatuur bepaalde effecten op individuele kunstenaars en hun

² S.B.J. Zilverberg, 'Met pen, passer en penseel. Doopsgezinden en cultuur', in: S. Groenveld e.a. (red.), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1980) 180.

³ W.J.C. Buitendijk, *Het Calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur der Contra-reformatie* (Groningen/Batavia, 1942) en J.B. Knipping, *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands* (Nieuwkoop, 1974). Als ander voorbeeld, maar dan voornamelijk de genre-theorie betreffend, zou men de studie kunnen noemen van B. Kiefer Lewalski: *Protestant Poetics and the Seventeenth-Century Religious Lyrics* (Princeton, 1984).

⁴ Simon Schama, *Overvloed en Onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1988) 131.

werk. Anderzijds biedt Schama's these wel degelijk interessante gezichtspunten. Het opsporen van vormen van aanpassing aan of omgaan met een 'nationale' cultuur en ethiek bij doperse kunstenaars, kan een beter inzicht bieden in de verdere ontwikkeling van de doopsgezinde gemeenschap in de Nederlanden - een ontwikkeling die van onderling verdeeld en streng separatisme naar volledige maatschappelijke acceptatie verloopt, in de negentiende eeuw uitmondend in een soort nationale volkskerk-idee. Zo'n Nederlandse casus zou op zijn beurt weer leerzaam kunnen zijn voor de doperse geloofsgemeenschappen elders in de wereld, met name in Amerika, waar zich enigszins vergelijkbare acculturatieprocessen voordoen, dan wel binnen afzienbare tijd verwacht mogen worden.

Vanuit welke optiek men een hier door religie ingegeven vraagstelling ook tracht te legitimeren - kerk-, literatuur- of kunsthistorisch, dan wel algemener mentaliteits- of cultuurhistorisch - het is niet boud te constateren dat, wat het dopers aandeel in de zeventiende-eeuwse cultuur betreft, er nog weinig detail-onderzoek heeft plaats gevonden. Wel bevatten de recente studies van Spies en Visser belangrijke aanzetten voor verder onderzoek in dezen.⁵ Ten einde daartoe nog meer impulsen te geven, en tegelijkertijd reeds een soort inter-disciplinaire staalkaart te kunnen bieden van verschillende mogelijkheden, benaderingen en resultaten, is mede dit congres georganiseerd.

De hier gepresenteerde voordrachten kunnen met recht als een kleurrijke en prikkelende staalkaart worden betiteld, die uitnodigt tot verder onderzoek. Visser houdt zich bezig met 'minor poets' in Rotterdam, De Rijp en Hoorn en laat zien hoe ondanks de handhaving van door kerkelijke tradities bepaalde genres er in die kringen toch ook moderne ontwikkelingen te traceren zijn. De musicologische bijdrage van De Bruijn onthult via de psalmberijmingen van Vondel de hoogstaande smaak van Oudaans psalmen-zingende collegiantische doopsgezinden. De lezers van deze bundel zullen het helaas moeten stellen zonder de meerstemmige proeve die daarvan tijdens het congres ten gehore werd gebracht. De neerlandicus Verkuyl corrigeert na een nauwgezette analyse van Van Manders *Olyf-Bergh* de bestaande literatuurhistorische interpretaties, waardoor niet alleen Van Manders poëtisch talent recht gedaan wordt, maar ook de religieus-moralistische en didactische strekking van het gedicht wordt verhelderd. Dankzij haar benijdenswaardige archivalische kennis weet mej. Van Eeghen een schat aan nieuwe gegevens aan te dragen over de meest geruchtmakende dichtbundel van de slechts tijdelijk doopsgezind geweest zijnde Jan Luyken: de *Duytse Lier*. Haar onthullende kennismaking met Luykens poëtische intimi zal zeker naklank vinden. Carel van Mander is - terecht - de enige kunstenaar die zich in de meeste aandacht mocht hullen. Door het

⁵ Zie: M. Spies, *J. van den Vondel. Twee zeevaartgedichten* (Amsterdam etc., 1987) 2 dln; *ibidem*, 'Vondels dichtwerken uit zijn doopsgezinde periode', in: *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* 15(1989) 97-114. P. Visser, *Broeders in de geest* (Deventer, 1988) 2 dln.

uitgebalanceerde betoog van de kunsthistoricus Hessel Miedema wordt niet alleen nieuw materiaal over Van Manders religieuze ontwikkeling aangedragen, maar blijkt tevens, zeer verrassend, dat de doperse leer en ethiek van de strenge Oude Vlaming te 'lezen' zijn uit een moreel-exemplarisch schilderij dat zich in Frankfurt bevindt. Falkenburg levert een belangwekkende, kritische bijdrage aan de sinds de grote landschapstentoonstelling (Amsterdam/Boston, 1987-88) door J. Bruyn in gang gezette (en daarin vanuit doperse optiek door Visser bijgevalen) discussie over een bijbels-religieuze beeldtaal van het landschapsgenre. Hij nuanceert al te eenzijdige door (doperse) piëtistische pelgrimage-spiritualiteit ingegeven interpretaties en pleit voor verder onderzoek in een brede ikonografische en literaire samenhang. Van de Haarlemse dichter/boekverkoper en graficus Izaak Vincentsz van der Vinne bieden twee bewaard gebleven voorbeeldboeken met door hem ontworpen handelsmerken uniek materiaal. Kunsthistoricus Schuckman weet hieruit niet alleen ikonografisch interessante gegevens te putten, maar ook talloze voor de reconstructie van de handel en wandel van een menniste zakenman relevante details.

Met Van der Vinne is de zeventiende eeuw reeds gepasseerd. Dergelijke ondogmatische grensoverschrijdingen mogen typerend heten voor een doperse mentaliteit. In dat kader is ook het laatste artikel te verstaan, dat als een kerk-historische toegift mag worden beschouwd. Dopers eigenzinnig is niet de gefêteerde vereniging in 1639 historisch gedocumenteerd, maar juist het vervolg daarvan. Mw. Welcker schetst, met oog voor het menniste detail, de geschiedenis van de meest belangwekkende verenigingen in Amsterdam sedert 1639, met name die van de 'concurrerende' gemeente van de Zon. Tot slot zij opgemerkt dat deze uitloop tevens prikkelt tot nieuwsgierigheid naar de bijdragen van doopsgezinden aan de kunst en cultuur in de achttiende eeuw - met andere woorden: een volgend congres kondigt zich eigenlijk reeds vanzelf aan.

De redactiecommissie

Doopsgezinde rederijkersactiviteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Hoorn, De Rijp en Rotterdam

Inleiding

Wie nagaat hoe in de doperse historiografie de verdiensten van doopsgezinde kunstenaars in de zeventiende eeuw beoordeeld worden, komt tot de ontdekking dat daarin een zeker apologetisch element overheerst en wel op tweeërlei wijze. Enerzijds in de zin van: er zijn tientallen dopers aan te wijzen die op het terrein van de schilderkunst, letteren en natuurwetenschap opmerkelijke prestaties hebben geleverd, hoewel zulks niet eenvoudig te rijmen is met hun leer en ethiek, waarover dan vervolgens een ietwat neerbuigende verklaring volgt. Anderzijds juist omgekeerd: ondanks de leer, de zedelijke voorschriften en het maatschappelijk isolement valt er toch nog heel wat 'cultuur' waar te nemen onder doopsgezinden. Van deze laatste, zichzelf verheerlijkende negentiende-eeuwse visie is Blaupot ten Cate (1846) een goed voorbeeld: hij komt na een beknopt overzicht van doperse schrijvers en schilders tot de ietwat neerbuigende constatering dat er onder zijn zeventiende-eeuwse broeders 'wel ontwikkeling van geest te vinden was'.¹ De eerste houding treffen we in onze eeuw aan. Kühler (1940) meet de verdiensten van de pen- en penseeldichters breed uit, maar voelt - als reactie op ondermeer het oordeel van negentiende-eeuwse literatuurhistorici (Van Lennep o.a.) - sterke behoefte een soort legitimering achteraf te geven, zeker ten aanzien van de Waterlander Joost van den Vondel en Karel van Mander, lidmaat van de zeer strenge Oude Vlamingen. Veelzeggend is ook dat beide grootheden als exempla worden opgevoerd, ten bewijze dat het met de vermeende a-culturele houding van de zeventiende-eeuwse mennisten allemaal wel wat meeviel.² Van der Zijpp (1952) komt meer onbevagen tot een inventarisatie van kunstenaars. Hun optreden nuanceert hij evenwel door ze te verbinden met drie kerkelijke en sociale cultuurniveaus: 1) de traditionalistische, cultuurafwijzende orthodoxe groeperingen,

* De foto's bij dit artikel zijn vervaardigd door Gerard de Zeeuw van de Afdeling Fotografie en Reproductie van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

¹ S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland I* (Amsterdam, 1847) 301.

² W.J. Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland. Tweede deel 1600-1735 eerste helft* (Haarlem, 1940) 49-52, 54-64 en 117-124.

tegenover 2) de denominaties die in de loop der zeventiende eeuw volledig assimileerden met de hen omringende omgeving en 3) de mennisten van het type van de Hollandse koopman, die oog hadden voor het schone en waardevolle dat de wereld te bieden had, doch die dat met gepast relativiseringsvermogen steeds op hun waarde wisten te schatten.³ In het jongste overzicht van de geschiedenis der doopsgezinden, de in 1980 verschenen bundel *Wederdopers, menisten, doopsgezinden*, biedt Zilverberg een uitvoerig overzicht van de verdiensten van doopsgezinden op kunstzinnig en natuurwetenschappelijk gebied. Ook hij leidt zijn bijdrage in en uit met de restricties die de leer oplegde. Hij wijst op de 'beperkte belangstelling' van de dopers voor cultuur in het algemeen, wat echter niet betekende dat zij 'alle cultuur verwierpen'.⁴

Sterk generaliserend zou men dus kunnen vaststellen dat de beschrijving van kunst van doopsgezinden tot op heden primair kerkhistorisch bepaald is geweest door haar beoordeling vanuit de doperse theologie en ethische beginselen.

Uit deze inleiding mag het reeds duidelijk worden dat ik de culturele bijdrage van doopsgezinden vanuit een andere invalshoek zou willen benaderen, zonder overigens de voorgaande observaties geheel overboord te zetten. Ik zou willen pleiten voor simpelweg historisch inventariserend onderzoek: het op een rij zetten van alle kunstuitingen uit deze geloofsrichting, waarbij dan het culturele landschap van de zeventiende eeuw in zijn totaliteit als eerste referentiekader fungeert. De doperse signatuur van de kunstenaar heeft dan weliswaar de terreinafbakening bepaald, doch als verklaringsgrondslag treden theologie en ethiek pas in tweede of nog latere instantie naar voren. Ter motivering van deze meer cultuurhistorische benadering en de daarbij te hanteren descriptieve en analytische methode geef ik nog het volgende in overweging, als een voorlopig paradigmatisch kader. De Rotterdamse mentaliteitshistoricus Frijhoff heeft zich in een artikel uit 1986 afgevraagd, hoe het mogelijk is dat een doperse minderheidsgroepering aan het einde van de achttiende eeuw door een langdurig proces van groepsdisciplineren aan de voorhoede is komen te staan van wat hij noemt het 'beschavingsoffensief'. Frijhoff doelt dan op illustere achttiende-eeuwers als Nieuwenhuysen (oprichter van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen), Teyler, Ten Cate, Blijdenstein, Van Geuns, Kops en Aagje Deken.⁵

³ N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Amsterdam, 1980²) 149-56.

⁴ S.B.J. Zilverberg, 'Met pen, passer en penseel. Doopsgezinden en cultuur', in: S. Groenveld e.a. (red.), *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1980) 180-94; citaten op p. 180.

⁵ W. Frijhoff, 'Vraagtekens bij het vroegmoderne kersteningsoffensief', in: G. Rooijakkers en Th. v.d. Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen, 1986) 71-98, met name p. 83.

Welnu, voordat het ooit tot een 'beschavingsoffensief' heeft kunnen komen - een term die zonder toelichting nogal wild in de oren klinkt⁶, moet er toch eerst zoiets als een 'beschavingspotentieel' hebben bestaan, dat zich vervolgens gaandeweg tot een 'beschavingsreservoir' heeft kunnen ontwikkelen. Hoewel het vrij evident is dat het door Frijhoff gesignaleerde offensief zich pas door de Verlichting in de schijnwerpers zou plaatsen, is het niet boud ervan uit te gaan dat de ontwikkeling van het 'potentieel' reeds in het vroegste anabaptisme kan worden getraceerd. Het is evenwel niet voldoende de elementaire constituerende cultuurvormen daarvan in haar onderdelen te beschrijven en te definiëren. We zullen vooral gespitst moeten zijn op die factoren, die de ontwikkeling van 'potentieel' tot 'reservoir' en van 'reservoir' tot 'offensief' hebben veroorzaakt en bevorderd. Dat althans is noodzakelijk als we de dynamiek, die in Frijhoffs schets van een groeiproces voorondersteld wordt, voor geldend aanvaarden.⁷ Nu is dit in literatuurhistorisch verband overigens ook weer niets nieuws: behalve op de receptiegeschiedenis richt het moderne onderzoek zich ook op literaire en genologische ontwikkelingen, op het traceren en verklaren van veranderingsprocessen.⁸ Wat de doopsgezinde kunstenaars betreft, ben ik met andere woorden vooral geïnteresseerd in hun reflectie op en hantering van bestaande ideeën, conventies en nieuwe ontwikkelingen op hun specifieke terrein. In de beoordeling en verklaring daarvan kan de religieuze factor meer of minder prominent een rol spelen. Daarnaast moet ook rekening gehouden worden met andere factoren, zoals sociaal-economische, politieke, moraal-filosofische en wat dies meer zij.

⁶ Dit cultuursociologisch begrip is klasse-bepaald. Het gaat om elitegroeperingen die gedragscodes opleggen aan 'anderen', het 'volk'. Wanneer dit 'normeringsoffensief' ook ideologisch geladen is, kan er gesproken worden van een 'beschavings- of kersteningsoffensief'. Frijhoff, 'Vraagtekens' 72-73.

⁷ Frijhoff toont aan dat dit van oorsprong Franse concept van het kersteningsoffensief (aan het 'Ancien Régime' gedemonstreerd door o.a. Elias en Delumeau) in de Nederlandse context met haar verschillende, allermindst eenduidige kerkelijke en politieke culturen, diverse gradaties en complicaties te zien geeft. Niet alleen is er sprake van diachrone ontwikkeling, maar ook van synchrone: dynamiek dus ook in de zin van interactie der verschillende invloedsferen. Als bezwaar zou mogen gelden dat Frijhoff aan de opkomst van sub-culturen van de 'nog-niet-elites' voorbijgaat. Hij is daarentegen veel meer gespitst op de fenomenen van cultuur als zodanig, zodra deze in concurrentie komen met de heersende ideologieën.

⁸ Zie voor een inleiding in de verschillende literatuurhistorische paradigma's en methodes: M. Spies, 'Van mythes en meningen: over de geschiedenis van de literatuurgeschiedenis', in: M. Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen, 1984) 171-93, m.n. 189.

Een kleine steekproef aan de hand van doopsgezinde dichtersactiviteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw kan een indruk geven van wat ons bij zo'n benadering te wachten staat. Om binnen dit ene aspect van cultuur toch een zo breed mogelijk 'potentieel' aan te boren, laat ik gemakshalve de traditionele grootheden Vondel en Van Mander buiten beschouwing. Wat de eerste betreft heeft Marijke Spies al indrukwekkend en baanbrekend werk verricht.⁹ De tweede staat eveneens dankzij zijn veelzijdig kunstenaarschap volop in de belangstelling, zoals tot de bijdragen van Miedema en Verkuyl zal kunnen blijken. Ik beperk me dus tot de mindere goden, dichters van locale betekenis, die naar mijn mening meer representatief geacht mogen worden voor het culturele gehalte van de doorsnee doper, dan de twee eerdergenoemde talenten.¹⁰ Aan de orde komen doperse literaire activiteiten in Rotterdam, De Rijp en Hoorn, waarbij het dan vooral zal gaan om het opsporen van nieuwe of vernieuwende elementen in een als zodanig herkenbare dopers-literaire traditie. Hierop zal de meeste aandacht gericht zijn, alhoewel ter inleiding telkens kort zal worden aangeduid, waaruit de (literaire) binding met de doperse achtergrond bestaat.

Rederijkers

Vooraf kunnen we al stellen dat de thans te bespreken literaire bezigheden in alle drie plaatsen gekwalificeerd kunnen worden als manifestaties van rederijkers-kunst. Om de betekenis van deze doperse rederijkerspraktijk enigszins naar waarde te kunnen schatten, is het nodig zeer algemeen de eigentijdse literaire context in de Republiek aan te duiden. Daarover kunnen we kort zijn. In dit tijdsbestek - zo tussen 1615 en 1650 - zouden de rederijkerskamers voorgoed hun voorhoedefunctie verliezen. Het 'beschavingsoffensief' van de nieuwe renaissancistische elite ging zich van andere podia bedienen en zou andere middelen aanwenden dan het opvoeren van zinnespelen of het houden van refreinwedstrijden. Toch zijn de rederijkerskamers in deze periode nog geenszins weg te denken. In elke zichzelf respecterende plaats hadden ze nog een duidelijke functie, al was het alleen maar

⁹ Zie haar ongeëvenaarde studie *J. van den Vondel. Twee zeevaart-gedichten* (Amsterdam etc., 1987) 2 dln.

¹⁰ Deze keuze geeft tevens aan dat de door Frijhoff gesignaleerde complicaties ten aanzien van de Nederlandse situatie nog eindeloos veel meer gradaties te zien zal kunnen geven: hier dus een onderscheid tussen een dichtsterlijke elite en een dichtsterlijk 'plebs', niet alleen gerelateerd aan het literaire milieu, maar tegelijkertijd ook aan het kerkelijke, doopsgezinde milieu.

om de jaarlijkse kermissen luister bij te zetten, of om de culturele omlijsting te verzorgen van vorstelijke inkomsten en van andere locale hoogtijdagen.¹¹ Desalniettemin mag hier reeds geconstateerd worden dat deze doperse rederijkersactiviteiten als zodanig binnen dit *algemene* kader beoordeeld kunnen worden als een manifestatie van betrekkelijk conservatisme.

Om vervolgens het *doperse* kader in zijn ontwikkeling nader te bepalen, mogen we zelfs stellen - zeer ongenueanceerd overigens - dat de affiniteit tot het literaire métier gereduceerd kan worden tot één genre: het geestelijk lied. Op een dopers aandeel in het zestiende-eeuwse reformatorische toneel bijvoorbeeld wordt in deze voorstelling van zaken gemakshalve maar niet ingegaan. Gegevens over bij rederijkerskamers betrokken dichters van doperse huize zijn nogal schaars. Toch weten we dat figuren als de Ménsterse koning Jan van Leyden, de Amsterdamse naaktloper-profeet Hendrick Hendricksz. Snijder of David Joris in deze milieus hebben verkeerd.¹² De zaak is dus heel wat minder simpel dan ze hier wordt voorgesteld.

Dat het geestelijk en schriftuurlijk lied in deze kringen van meet af aan zo sterk op de voorgrond treedt, komt zowel door de reformatorische noodzaak over nieuw liturgisch materiaal te beschikken, als door de bijzondere visie van de dopers op de inhoud en de functie der liederen. Door de legalistische nadruk die het Nieuwe Testament kreeg boven het Oude - de nieuwe 'Wet' van het Evangelie -, door de toekenning van de bevruchtende werking van de Geest op elke volwassen doper, en dus ook op de dichter, werden de psalmen als ontoereikend en grotendeels zelfs als ongewenst voor de eredienst beschouwd. In geen enkele andere protestantse richting zou dit genre zo'n bloei doormaken als onder doopsgezinden. De richtingenstrijd in de loop der zestiende eeuw zou dat nog in sterke mate bevorderen. Dat de rederijkersconventies van het lied, met name ten aanzien van het contrafact, het dichterlijk stramien bepaalden, spreekt welhaast vanzelf: alternatieven waren er

¹¹ Zie o.m. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'Bestudering en waardering van de rederijkers in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw', in: *De Nieuwe Taalgids* 65 (1972), 460-70 en de studies van F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, *De Delfse rederijkers 'Wy rapen gheneucht'* (Amsterdam, 1982) en *De Westlandse rederijkerskamers in de 16e en 17e eeuw* (Amsterdam, 1985).

¹² Zie C. Blaauw en A. van Toorn, 'De zin van het Spel, rederijkers in moeilijke tijden', in: M. de Roever en B. Bakker (red.), *Woelige tijden. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm* (Amsterdam, 1986) 84 en P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, 1988) II, 81 noot 128. Over deze materie staat nog te verschijnen een artikel van G.K. Waite, 'Popular drama and radical religion. The Chambers of Rhetoric and Anabaptism in the Netherlands'.

nauwelijks.¹³ Ondanks dat de beoefening van dit genre dus primair religieus en denominatief gemotiveerd was, werd het product wel degelijk ook in termen van artistiekeit beschouwd, zij het dan als kunst uitsluitend in dienst van Gods eer en van stichting van de naaste. Want wee de rederijker die talent én levenswijze niet afstemde op de boodschap die hij of zij geacht werd uit te dragen:

O Rhetoricams Artisten
 Door Spel, Refereynen, oft Liet
 Als de Comedianisten
 Een anders caf ghy wel siet
 Maer de balcke in v ooghen
 Wilt ghy niet te weeren pooghen
 Wat hier af comen sal?
 Christus oogskens doorsient al.

Tware tijt dat groot en cleyne
 Recht en slecht leefden eenpaer
 O Rhetorizijns ghemyne
 Ouerdinckt dees woorden clae
 Nae Gods raet wilt v toch voeghen
 Want wilt ghy d[‘]jacker niet ploeghen
 Wat hier af comen sal?
 Christus oogskens [sic] doorsient al.

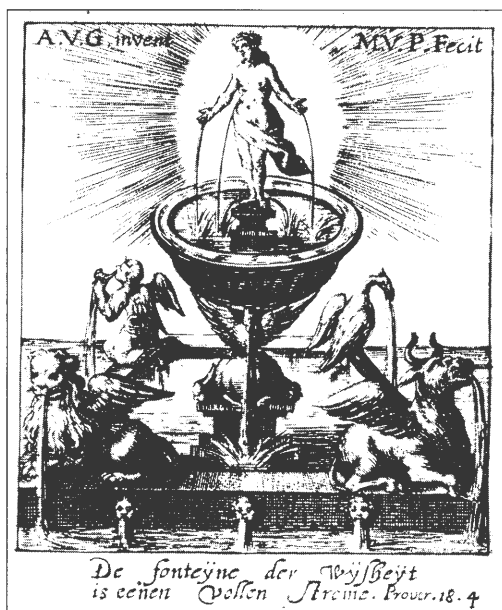
Zo wordt de christelijke dichter in een veertien coupletten tellend geestelijk lied uit de oudste en zeer populaire bundel *Veelderhande Liedekens* over zijn plichten jegens de gemeenschap en vrouwe Rhetorica vermaand.¹⁴

¹³ Zie Visser, *Broeders* I, 194-206. Er zijn slechts twee doperse liedboeken in de zestiende eeuw, waarvan de liederen niet volgens het contrafact-systeem zijn gedicht - ze hebben althans eigen (nieuwe?) muzieknootatie: *Een Geestelijck Liedt-Boecxken* van David Joris (Rotterdam, ca. 1572) en Hans de Ries' *Lietboeck* (Rotterdam, 1582). Zie C.A. Höweler en F.H. Matter, *Fontes Hymnodiae Neerlandicae Impressi 1539-1700* (Nieuwkoop, 1985) 37 en 44.

¹⁴ *Veelderhande Liedekens* ([Franecker ?], 1569) 72^r-73^v, coupl. 7 en 14. Afgaande op de stokregel 'Christus oogskens doorsient al' zou het lied uit de rederijkerskamer 'De Christus oogen' van Diest afkomstig kunnen zijn. Visser, *Broeders* I, 203 en II, 92 noot 30. Het lieddichten was niet voorbehouden aan mannen: bekend zijn liederen van dichtersessen als Anneke Jans, Soetjen Gerrits en Vrou Gerrits.

Rotterdam

In Rotterdam stuiten we in de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw op een doperse dichterskring die vermoedelijk niet als kamer georganiseerd was. Stuwende kracht daarvan was Abraham Matthijsz. van Gherwen (zinspreuk: 'Leefd, en leerd sterven'), met in zijn kielzog Hendrick Lauwerensz. de Groot (zinspreuk: 'Zoeckt 'tVerbeteren'). Over hun leven weten we vrijwel niets. Uit zijn liedboekjes blijkt evenwel dat Van Gherwen behalve dichter ook schilder was, iets wat tot op heden vrijwel onbekend was. Gelukkig beschikken we in ieder geval nog over één ontwerp (hoogst waarschijnlijk meer) van zijn hand (zie afb. 1 en 2).¹⁵ De Groot

1. Frontispies van de *Ghulde zang-Fonteyne* naar A. van Gherwen, door de onbekende M.V.P. gegraveerd (UB Leiden).

¹⁵ Zie H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam* (Zaltbommel, 1974²) 1241; P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden, 1911-37) III, 467 resp. VII, 504 [in het vervolg: NNBW; J. te Winkel, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde* (Utrecht/Leeuwarden, 1973²) III, 313-14. Overigens heeft het frontispies (afb 1.) reeds de *Ghulde Fonteyne* (1618) moeten opsieren. Dat blijkt uit het exemplaar van de Doopsgez. Bibl. (UB Amsterdam): hoewel het daarin ontbreekt, is de spiegelbeeldige afdruk op het tegenoverliggende schutblad nog duidelijk waarneembaar. Zeer voor de hand ligt dat Van Gherwen ook de titelvignetten (houtsnedes) van de *Fonteyn-Ader* en van de liedboekjes van De Groot ontworpen heeft (zie afb. 3 en 5).

Isink-bicht.
Tot Lof des HEREN reyne
De levende FONTEYNE,

uyt Iohannes 4.

De Zonne GHOEDS, was zeer vernoot van ghaem
 Zat aan den Put, daar was **Jahobe Fonteyne**
 En Wrouwe quam, om Water putten reyne
 Sit **Jesus** speak, gheeft in te Drinkken saan.

De Wrouwe was, verwonderd en belaan
 En zeyde **Hein**, hoe begheerd ghy alleyne
 Drinkken van my, daar nochtans niet gheneyne
 De Zieden syn, niet te saluttiaan.

Jesus antwoorde, kost ghy Schoon ghabeu // hoord
 En wist wie dat is, die zeyd: gheeft my te drinkken
 Ghy soud **Hein** bidden, ende ghy sou u schikken.

Levende Water, en **Leids** doet **Leben** // broed
 Dat het sal worden, tot een Fonteyn berheben
 Over den **ghereft** **Wter**, die springt int eenwisch **leben**,
 A.V. Gherwen, Leeld, en leeld sterren,

Da-reben:

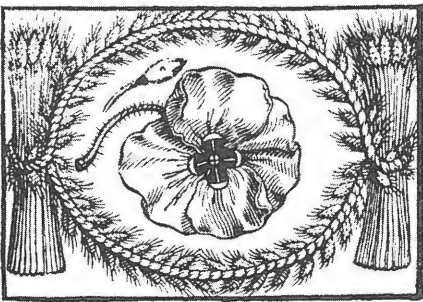
Mich. 1. 4. **De Fonteyne** der **Wpsherd**
Job. 18. 4. Is een bollon **stroom**:
Isa. 4. 3. **Maer** in beel **Jaar**. of **gryfend**
Genesl. 6. 9. **Maar** een vloek **leben** **Wroom**:
1. Pet. 3. 14. **Christ** **Wpsh** **Wder** **schroom**:
Rome. 13. 3. Anno 1636. Leeld, en leeld sterren,

*Jesus sprak tot de samaritaansche vrouwe
 te sichar, om de Fonteyne, Iohans. 7.*

2. Gravure (naar Van Gherwen?) en verklarend sonnet uit het voorwerk van de *Ghulde Zang-Fonteyne* (UB Leiden)

't Groen spruytjen
of Toe-ghift: op De Grote
KOREN-BLOEM,

Kolossensen 3. 16.
Leerd ende hermaand **malkanderen** met **Wshnen** ende
Lofzangghen, ende met **gheestelike Liedkens**
in der ghenad'n

Ghedrukt ter Ghode by **Jasper Tournay**, Anno 1622.
 Over **Hendrik Loutwercusen de Groot**, **Zilverfmit**
 tot **Rotterdam**: in den **berghulden Beke**.

3. H.L. de Groot, *'t Groen spruytjen*, 16° (UB Leiden)

verdiende de kost als zilversmid. Samen met zijn vader heeft hij twee liedboekjes op zijn naam staan: *De Grote Koren-Bloem* (1620) en de aanvulling daarop, *'tGroen spruytjen* (1622; afb. 3).¹⁶ Het lijdt geen twijfel dat we hier met aanhangers van Menno's leer te maken hebben. Dat is - nog afgezien van de inhoud van hun werk - direct al af te leiden uit de expliciete verwijzing in het voorwerk van hun liedboekjes naar een dopers fenomeen als de Biestkensbijbel.¹⁷ Bovendien bezorgde Van Gherwen in 1614 een herdruk van een populaire doperse concordantie, het *Handt-boecxken Oft Concordantie*, die vermoedelijk reeds sedert 1562 in deze kring circuleerde (zie afb. 4).¹⁸ Van Gherwen is dichter en compiler van een viertal telkens herdrukte en deels herziene liedboekjes die tussen 1612 en 1624 het licht zagen onder de titels: *Tot s' Heren Lof*, de *Ghulde Fonteyne*, de *Ghulde Zangh-*

¹⁶ De vader Lauwerens Hendricksz. de Groot dichtte onder de zinspreuk 'Ghod ist die in u werckt'. Evenals Van Gherwens liedboekjes na 1618 werden ook *De Grote Koren-Bloem* en *'tGroen spruytjen of Toe-ghift: op De Grote Koren-Bloem* gedrukt door Jasper Tournay in Gouda. Opmerkelijk is dat Tournay van het *Groen spruytjen* twee versies heeft vervaardigd: de ene met een zelfstandige katern- en paginanummering (ex. KB 's-Gravenhage) en de andere met een vanuit de *Grote Koren-Bloem* doorlopende nummering (ex. UB Leiden). Afgezien van de kopregels, de katernsignaturen en de pagina-opgave in het register is de rest van het zetsel van beide werkjes identiek (vgl. noot 19)!

¹⁷ Zie bijvoorbeeld Van Gherwens *Ghulde Fonteyne* (1618) *i':

De aan-wyzende Schriftueren op de kant, zoekt inden Bybel van Niklaas Biestkens int oude Testament, ende int Nieuwe uyt de Testamenten die alleen zyn ghedruckt int Jaar 1560. of de koreckte kopien der zelve.

¹⁸ Afgaande op het handschrift van het drukkersmerk zou het *Handt-boecxken* gedrukt kunnen zijn door Mathys Bastiaensz. te Rotterdam. Vgl. J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630* (Nieuwkoop, 1974) 168. Blijkens het colofon was dit boekje van ruim 700 bladzijden ook verkrijgbaar in Leiden bij Ambrosius van Gherwen en bij Rokes Dirckxen in Vianen. De narede (fol. 343^v) is door Van Gherwen ondertekend; daarop volgt nog een register en 'Een liedeken van den zin dezès boecx, int korte', waarvan de beginletters van de 54 coupletten het alfabet vormen (heen en terug), met als bijzonderheid dat de O als slotletter fungeert (zie hierna). Dit lied heeft Van Gherwen samen met H.L. de Groot geschreven; het komt namelijk als 'Konkordansi Lied' onder beider naam voor in *De Grote Koren-bloem* (1620, fol. 5). Zie voor de aan deze editie voorafgaande drukgeschiedenis van deze concordantie (1562, 1576, 1581 en 1583) F.C. Wieder, *De Schriftuurlijke Liedekens* ('s-Gravenhage, 1900) 37 noot 7.

4. A. van Gherwen (ed.), *Handt-boeckken*, 12°
 (Doopsgez. Bibl. -UB Amsterdam)

Fonteyne en de *Ghulde Fonteyn-Ader* (zie afb. 5a en b).¹⁹ De ruim honderd liederen uit deze bundeltjes zijn niet los te zien van hét grote voorbeeld van de Rotterdamse dichters: Karel van Mander en diens verzamelde werk, de *Gulden Harpe* (1605) -

5a. A. van Gherwen, *Ghulde Fonteyn-Ader*, 16e, 1e ed. (KB 's-Gravenhage)

5b. *Idem*, 2e ed. (UB Leiden)

¹⁹ *Tot s'Heren Lof, heb ic u (Godtvrezende Zanger) deze nieuwe Liedekens ghe-jondt* (Amsterdam, H. Barentsz., 1612); *Tot des Heren Lof ... ghenaamt: De Ghulde Fonteyne* (Gouda, J. Tournay/Rotterdam, 'des Autheurs Kinderen', 1618); *Tot s'Heren Lof verzaamd ... De Ghulde Zang-Fonteyne* (idem, 1620); *Tot s'Heren Lof verzaamd ... De Ghulde Fonteyn-Ader*, (z.p. [=Gouda, J. Tournay] 1624). Van dit laatste werkje zijn twee edities bekend (vgl. noot 16). De oudste (ex. KB 's-Gravenhage) kenmerkt zich door het ontbreken van een jaartal op de titelpagina, een ander randschrift om het titelvignet en op p. 2^v de regels:

Zó kóópt dan deze twee: te samen by malkander

Van Gherwen, en verwacht: ten éérsten noch één ander.

Dit derde op stapel staande boekje naast 'deze twee', de *Ader* en De Groot's *Spruytje*, betreft waarschijnlijk het *Voor-loperken*. In de jongere editie (ex. UB-Leiden) is het hele A-katern opnieuw gezet en de aankondiging op p. 2^v luidt thans:

Zó kóópt dan deze Twé „ ghebonden baey te zame

Ghy vindze nu gheré „ tót *Gherwen* veyl bequame.

de gelijksoortige titel duidt daar reeds op.²⁰ Blijkens het inleidende sonnet, een renaissancistische dichtsoort die door Van Mander in doopsgezinde liedboekjes werd geïntroduceerd, is Van Gherwen deze afhankelijkheid ook zeer bewust:

Hier aen zo kan-men zien, wat rechte liefd' vermagh
Al-zo vermander my, tot jonste heeft ghekeerd.²¹

Van de tientallen dichters die Van Gherwen in zijn *Fonteynen* verzamelde kennen we voor het merendeel slechts hun initialen en zinspreuken.²² Voorzover deze dichters te identificeren zijn, kan daarvan menigeen behalve in Rotterdam ook in Haarlem worden gelocaliseerd; zelfs grotendeels in de kring van Van Mander. Zo treffen we er de Haarlemse leraar der Oude Vlamingen aan, Lucas Philipsz. (zinspreuk: 'Neemt waar den tyd'). Dat nu biedt een goede indicatie voor de religieuze signatuur van Van Gherwens bundels.²³ Mensen uit Van Manders literaire omgeving zijn onder anderen Marijn de Brauwer en de *Nederduytschen*

²⁰ *Tot s'Heren Lof* (1612), de eerste editie, telt 105 liederen; de *Ghulde Fonteyne* (1618) heeft er exact honderd; de *Ghulde Zang-Fonteyne* (1620) heeft dezelfde met nog een toegift van twaalf liederen, sonnetten en rondelen, terwijl in de *Fonteyn-Ader* maar elf geestelijke liederen voorkomen en zeven sonnetten. Zie voor de invloed van Van Mander op doperse dichters: Visser, *Broeders* I, 203-04 en 222-24.

²¹ *Tot s'Heren Lof* (1612) ii^r (in de andere bundels ook voorkomend). In de eerste editie komen vier liederen van Van Mander voor, die echter in de latere versies zijn weggelaten.

²² Een opsomming van de 28 auteurs uit de *Zang-Fonteyne* en de *Fonteyn-Ader* is te vinden in J. Scheltema, *Nederlandsche Lieder en vroegeren tijd* (Leiden, 1885) 323-25, resp. nrs. 95 en 91. Aan *Tot s'Heren Lof* hebben minstens 23 dichters bijgedragen (een tiental liederen is anoniem). Hiervan komen in de latere bundels niet voor, en zijn dus evenmin door Scheltema genoemd: 'Een is noodich' (Karel van Mander), Willem Janssen (leraar te Rotterdam), 'Corona Opus', Andries Dirksen, 'Behoudt het Ghoede', 'Per moy. A.W.' en 'Zoeckt vrede'. De dichter die ondertekende met 'Mon espoir me Conforte', komt later voor onder de Nederlandse benaming 'Myn Hoop versterckt my'. Zie noot 23.

²³ *Ghulde Fonteyne* (1618) 40-42. Dat de slechts met L.P. en zijn zinspreuk signerende dichter de Oudvlaamse leraar is, wordt met name ingegeven door het lied op p. 68-70: een acrostichon op LUKAS PHILIPS, geschreven door A.V.H. 'Myn Hoop versterckt my' (ook in *Tot s'Heren Lof*, 91, ondertekend met: 'Mon espoir me Conforte'). Hierin wordt de leraar op zijn herderlijke voorbeeldfunctie gewezen en wordt zijn gemeente vermaand de geloofs-beginselen na te leven. Een daarvan betreft: 'tGhebodt Christi, der voetwassching', wat een typisch Vlaams gebruik is. Deze combinatie van gegevens leidt tot identificatie van de Haarlemse leraar, leider van het Lucas-Philipsvolk, ofwel de 'Borstentasters'. De andere anonymus A.V.H. is dan zeer waarschijnlijk diens medestander Abraham van Halmael. Deze Lucas Philipsz. is vermoedelijk eveneens de auteur van *Het nieuwe kleyn Trompetjen* (Kampen 1611). Zie: *The Mennonite Encyclopedia* (Scottsdale, 1955-59) III, 411 en 876 [hierna ME], Scheltema, *Nederl. Lieder en*, 284 en Kühler, *Gesch. Doopsgezinden*, 131-33.

Helicon-dichters Dirck Woutersen en Adriaan Schepens.²⁴ Deze laatste constatering duidt al op een bredere oriëntatie van Van Gherwen en de zijnen, dan zich op het eerste gezicht aan de inhoudelijk zeer traditionele, bijbelse liederen laat aflezen. Een aanwijzing daarvoor is ook het verschijnsel dat vanaf 1618 in toenemende mate de relatief moderne dichtvorm van het sonnet, het klinkdicht, in de liedboekjes voorkomt.

Voor mijn betoog is het evenwel belangwekkender een ander aspect van reflectie op de actualiteit te signaleren. Die betreft Van Gherwens zorg voor het uiterlijk van de (lied-)tekst. Reeds in het eerder genoemde *Handt-boecxken Oft Concordantie* betuigt Van Gherwen in een nawoord zijn spijt over het feit dat hij de oude spelling heeft moeten handhaven, omdat de lezers daar nu eenmaal zo aan gewend zijn,

... ja (dat noch het quaatste is) de zelve pryzen en vuerstaan, zonder kennisse oft wetenschap, zo heb ick d'oude ghewoonte ter nood ... ghevolght: Twelck my jammerd om der gheleerder wille. Hoe beklaghlyck ist, daar hier (in dit Treffelyck, Dueghdigh ende Konst-rycke Neder-land) zo menigh fray schryver ghevonden werd, datter zo weynigh zyn die wel Spellē kunnen

Behalve aan de onkunde der schrijvers wijt hij dit euvel vooral aan de behoud- en gemakzucht van de boekproducenten, 'te weten, van de ghene die de letters zetten' - een intrigerende en bij mijn weten nimmer eerder gebezigde verklaring.²⁵ Zijn ijver voor de 'wel-stand van onze oprechte moeder-taal' zet hij vier jaar later voort aan het slot van de *Ghulde Fonteyne* (1618). In een nawoord aan de 'léér-gherighe' pleit hij daarin onder andere voor een spellingonderscheid van homonymen: bijvoorbeeld *leer* (huiden) naast *léér* (ladder). Voorts wenst hij strikt onderscheid te maken in het gebruik van de *I* en de *J*, de *S* en de *Z* en de *U* en de *V* - een in zijn tijd zelfs modern standpunt. Opmerkelijk is tenslotte dat in zijn optiek het alfabet niet met de *Z* eindigt, maar met de *O*, naar voorbeeld van het Griekse alfabet. Door Van Gherwen en de zijnen wordt dat evenwel bijbels gelegitimeerd door Openba-

²⁴ De doopsgezinde De Brauwer was o.m. de maker van twee liedboekjes, de *Schalmeye* (1614) en *Het Otterken* (1616). Zie *NNBW* VI, 505. Zie voorts: Te Winkel, *Ontwikkelingsgang* III, 66-70.

²⁵ *Handt-boecxken*, 344v-345.

ringen 1:8, waarin God het begin en het einde wordt genoemd: Alfa en Omega.²⁶ Dat de drukker van Van Gherwen en De Groot, de befaamde remonstrantenvriend en Coornhert-uitgever Jasper Tournay uit Gouda,²⁷ deze richtlijnen heeft opgevolgd, blijkt uit welhaast elke bladzijde van deze liedboekjes. Van Gherwens particuliere orthografische inzichten noopten Tournay zelfs tot het (laten) vervaardigen van nieuwe lettertypes voor de *S* ('esse', naast de reguliere 'es') en de *J* (romein bovenkast - zie afb. 2 en 5). Bovendien heeft hij zich ook bij de katernsignaturen aan Van Gherwens dictum gehouden: een *O*-katern zoekt men derhalve tevergeefs na het *N*-katern.²⁸

²⁶ Zie het sonnet van H.L. de Groot, *De Grote Koren-Bloem* 129:

Alzo men steld, de A eerst na't behoren
 Oock desghelyx, de O lest volghen moet
 Een klaar bewys, Schriftuur ons hier in doet
 Zo wy tot veel, verscheyden plaatsen sporen.
 Ghod spreekt ick ben, de A de O verkoren
 De Eerst, de Lest, 't Beghin en 't Eynde ghoed
 Die is en was, en komen zal met spoed
 Dees lering diend, ghehouden reyn al voren.
 Te recht men zet, de A voor-an wel bou
 Waar-om dan niet, de O oock lest ghetrou
 Die met huer brengt, besluit om zin verruycken.
 Want zy is rond, acht ghyze daar-om flou
 Of zurght ghy dat, die u ontrollen zou
 Neen zetze vry, lest-an z'en zal niet wycken.

Deze mening was Van Gherwen overigens reeds langer toegedaan. Het register van *Tot s' Heren Lof* (1612) is al naar deze ordening ingedeeld, terwijl het slotgedicht van het *Handt-boecxken* ook op deze wijze werd gealfabetiseerd (zie noot 18).

²⁷ Briels, *Zuidned. boekdrukkers*, 466-74. De J.S[enten]. (zinspreuk 'In Deughden Ryk' en 'Verblyd metten blyden'), die sinds 1618 in de liedboekjes opduikt en gemeenlijk gehouden wordt voor Jan Senten (zie o.a. Te Winkel, *Ontwikkelingsgang* III, 314), is m.i. evenwel Jasper Senten, ofwel deze Goudse drukker Jasper Vincentsz. Tournay. Het liedboekje *De Nieuwe Vrucht des wijnstocks* dat op naam staat van ene J. Senten, is vermoedelijk eveneens van de hand van de Goudse drukker: een goede indicatie daarvoor biedt het impressum, dat slechts 'Ter Ghoude, 1625' vermeldt. Dit verdient nog nader onderzoek. Zie D.F. Scheurleer, *Nederlandsche Liedboeken. Lijst der in Nederland tot het jaar 1800 uitgegeven liedboeken* (Utrecht, 1977²) 45. Een zonder twijfel doopsgezinde Jan Sents tekende altijd met de zinspreuk 'Hier nae beter'.

²⁸ Zie de A-B-reeksen, in verschillende lettertypes, in de *Ghulde Fonteyne*, 133-34:

A. B. C. D. E. F. G. H. I. Y. J. K. L. M. N. P. Q. R. S [esse]. S [es]. T. U. V. W. X. Z. O. Logischerwijs heeft Tournay voorts de niet minder ongebruikelijke Y- en J-katernen opgenomen. Nagegaan zou moeten worden of hij deze methode ook in het drukwerk van anderen heeft gevolgd.

Aan het slot van de *Fonteyn-Ader* van 1624 wordt deze materie nog iets uitvoeriger belicht en wel onder de aparte titel: Voorloperken. inhoudende Een kort Onderricht der Letter-kunst. dat is 'tWel-spellen des Neder-Duytschen Taals.²⁹ Dit werkje is opgedragen aan de vroedschap van Rotterdam. Dat nu is op te vatten als behoefte aan erkenning van zijn (culturele) verdienste die van verder strekkende betekenis werd geacht, dan uitsluitend voor Van Gherwens dichterskring en haar doperse achterban. Ook de lofdichten op het *Voor-loperken* wijzen in die richting, zoals dat van de Rotterdamse kroniekschrijver Pieter Theunisz. Picolet, die het werkje aanbeveelt aan de voedsterheren van 'Kunst-ghierigh Nederland'.³⁰ Van Gherwen geeft hierin naast de eerder genoemde zaken ook richtlijnen voor rijm en prosodie, die hij onderscheiden wil zien naar de melodiesoort.³¹ Hij stelt als eis aan

²⁹ De titel suggereert een groter aan deze materie gewijd werk. In het lofdicht van J.V. Lip ('Hebt Ghod voor oghen') wordt dat ook met zoveel woorden gezegd (p. 42):

Koomt Kunst-beminders kloek, en wilt u wat verlusten
In'tgheen tòt iders Nut, Van Gherwen heeft bereyd
't Voor-loperken ghenaamd, van 'tgheen nòch by hem leyd
En méést al is voldaan, maar blyft by hem nòch rusten.

Mij is niet bekend of deze grammatica ook werkelijk het licht heeft gezien.

³⁰ *Voor-loperken*, 56:

Kunstghierigh Nederland, vermaard by alle Vólken
Wiens Lóf ten Hemel klimt, en dringghet duer de wolken
Van daar de ghulde Zon, nòch op en onder-ghaat
Tót roem uws Vaderlands, ORANJE vlieghen laat
Duersnuffelt deze Kunst ...

Picolet schroomt zelfs niet dit product te vergelijken met dat van de andere Rotterdamse trots, Erasmus. Zie over Picolet *NNBW* V, 501.

³¹ Zo geeft hij verschillende syllabe- en rijmschema's voor vrolijke, treurige en 'tróóstelyke' wijzen. Of het contrafact gedicht wordt op de melodie van een wereldlijk of geestelijk lied, maakte voor hem en de zijnen niets uit. Zie het sonnet van H.L. de Groot, *Voor-loperken*, 49:

Wel op ghy mééenders al, die waand het recht te treffen
Met maken onderscheyd, in allerley Gezang
Der vóyzen stemmen licht, en zwaar in hueren ghang
Waarom veracht ghy d'één, voor d'ander int verheffen?
Neemt gy de oorzaak van, het ydel Zingghen neffen
Het Ghééstelyk vermaak? dats dóch onnuttten dwang
Want wyzen licht en zwaar, gheweest zyn over lang
Daarom zó zynze al, ghelyk in Deughden effen.

Al kon-men wegghen net, de Vóyzen in der Daad
Als zilver ende Ghóud, óók scheyden 't ghoed uyt quaat
Men zóuze even zwaar, in Dueghden al bevinden.

Want 'tis maar stems gheluyd, dat op en neder ghaat
Zó Noten in't Muzijk, staan hóogh en laegh op Maat
Met wetenschap ghesteld, ik wens ment recht verzinden.

dichterlijk vakmanschap dat de lettergrepen van elke versregel nauwgezet geteld worden. Wanneer er ouder repertoire in zijn liedboekjes opgenomen is, dan is dat ook vrijwel altijd in metrisch opzicht door hem bewerkt.³² Bovendien toont hij zich in het voetspoor van Van Mander een fervent bestrijder van het enjambement, een nogal veel voorkomend euvel van doperse liederen:

... hoe dat elken Reghel, zyn volkomen Zin behóórd te hebben: by hem zelven.
niet te érvan van den voorghaanden. nòch iet te ontlénen van den navólghen-
den: dit is baeyde zéér wanschikkelyk.³³

Van Gherwen refereert eenmaal aan een gezaghebbende voorloper op dit gebied: de *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst* uit 1584.³⁴ Hieruit mogen we opmaken dat hij als taalpurist en lied-theoreticus op deels originele wijze aansloot bij het in zijn tijd nog steeds actuele streven naar zuiver taalgebruik. Daaraan zijn de namen verbonden van onder anderen Spieghel, Coornhert en Stevin, maar ook van de Vlaams-menniste Franse-schoolmeester Jacob van der Schuere uit Haarlem, die in 1612 zijn *Nederduydsche Spellinge* publiceerde.³⁵ Het is overigens opmerkelijk dat reeds in de prille geschiedenis van het Nederlandse taalbewustzijn doperse affiniteit tot dit nauw met de reformatie verbonden aspect te bespeuren is. Tot dusver is vrijwel onopgemerkt gebleven dat de roemruchte David Joris, hoogstwaarschijnlijk in zijn Nederlandse periode nog -

³² Zie als voorbeeld de bewerking van een lied van J.Ph. Schabaelje in Visser, *Broeders* I, 242-43. Dergelijke liederen heeft Van Gherwen aangeduid met: 'int net, op maat ghesteld'.

³³ *Voor-loperken*, 49-50. Zie over Van Gherwens opvattingen ook: F. Kossmann, *Nederlandsch Versrythme* ('s-Gravenhage, 1922) 121-22.

³⁴ *Voor-loperken*, 50, en wel naar het 'vyfde Kapittel: van de Maat-klank ende Uyt-spraak'. Vgl. G.R.W. Dibbets, *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (Assen/Maastricht, 1985) 197-212. Enkele van zijn orthografische inzichten gaan eveneens op de *Twe-spraack* terug, zoals het gebruik van accenttekens op de *o* en *oo*, maar voor het overige heeft hij een eigen visie ontwikkeld.

³⁵ Duidelijk is wel dat Van Gherwen niet bij Van der Schuere te rade is gegaan. Zie: Jacob van der Schuere, *Nederduydsche Spellinge*, ed. F.L. Zwaan (Groningen/Djakarta, 1957). Noch Zwaan (zie p. XIV-XV), noch Dibbets, *Twe-spraack* (zie p. 545) heeft melding gemaakt van Van Gherwens werk.

dus vóór 1544, in een tweetal gedichten het Nederlands op puur religieuze gronden zelfs boven het Hebreeuws, Grieks en Latijn heeft verheven.³⁶

Terugkerend naar Van Gherwen moeten we ten slotte vaststellen dat in zijn optiek al deze aandacht voor het uiterlijk slechts dient om de inhoud tot zijn recht te laten komen. En daarin is weer de doper te herkennen, voor wie het innerlijke, het geestelijke, altijd belangrijker is dan het uitwendige, zelfs al is dat kunstzinnig verpakt in een stampend trocheus-metrum:

‘tKunstigh RYM: doet al Verlichten
Diet ghebruykt met Eeren „ hóórd
Maar den ZIN: moet méérder stichten
Dat-men blyft by ‘sHéren „ Woord
Nóchtans diend het by malkander
Baeyde zonder hinder „ wel
‘tEen en voeght niet zonder’t Ander
Want ten is ghéén Kinder „ spel.³⁷

De Rijk

Over de activiteiten van de Rijkper en Hoornse dichters kunnen we korter zijn, omdat daaraan min of meer gemeenschappelijke verschijnselen te demonstreren zijn. In de Noordhollandse parel van het Schermereiland, De Rijk, vertoeven we bij de Waterlanders. De doopsgezinden maakten in deze periode zo’n groot deel van

³⁶ David Joris, *Geestelijck Liedt-Boecxken* (facs. ed. Nieuwkoop, 1971) 91^r-92^v. Conform zijn profetische drijfveren ziet Joris in Gods plan de redding der kerk vanuit het noorden vervuld worden:

Het vernedert Nederlandt sal wt nederheyt oprysen,
Die duydelijcke Duytsche spraek ghaen bouen alle Spraecken:
Daerom moet Ick Nederlant vnd’ het duytsch hooch-prysen,
Want Godt wil s’ Werelts wijsheyt hier deur tot niet maecken:
Ia alle Tonghen die den Geest der Waerheyt versaecken
Sullen opholden, vnde vergaen aen allen oorden,
Als men nv die Geestlijcke Gauen sal smaecken,
Die ons ghegheuen sijn in die duytsche Woorden:
Want den Geest des Heeren die rust hier int Noorden.

Het is dus zeer de vraag of Jan Gymnick (1541) de eer toekomt de eerste propagandist te zijn van het Nederlands. Zie: L. van den Branden, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw* (Arnhem, 1967) 12. Met dank aan Gary K. Waite te Fredericton N.B., Canada.

³⁷ *Ghulde Zang-Fonteyne*, 132.

de bevolking uit, dat zij zelfs zitting hadden in de vroedschap, wat in de zeventiende eeuw nog hoogst uitzonderlijk was.³⁸ Dit verklaart onder andere dat er in de eerste helft van de Gouden Eeuw dan ook een opvallende doperse culturele bedrijvigheid valt waar te nemen in het voornamelijk door de haringvangst rijk geworden dorp. Het begin van de Rijper renaissance is omstreeks 1624 te bepalen, met de publicatie van het *Ryper Liedtboecxken*. Dat was samengesteld én uitgegeven door de toen debuterende boekverkoper Claes Jacobsz., die behalve als lakenkoper en leraar van de Waterlandse gemeente zich ook nog verdienstelijk maakte als illustrator.³⁹ Het dichterlijk gehalte van het bundeltje is niet hoog, alhoewel het door de vele naamdichten interessant materiaal voor locale geschiedschrijving bevat. Bijzondere aandacht verdienen evenwel de melodieën waarop de liederen zijn gedicht. Deze bestaan in meerderheid uit zeer populaire wijsjes die hier echter een zeer vrome lading hebben gekregen. Jacobsz. heeft over de bewuste keus hiervoor in een nawoord verantwoording afgelegd. Men heeft moeten constateren dat de jeugd - een vrij jonge en aantrekkelijke markt voor liedboekproducenten - meer oor had voor de amoureuze deuntjes, dan voor het stichtelijke lied. Inspelend op die ontwikkeling hebben de merendeels eveneens nog betrekkelijk jonge dichters (minstens twaalf) aldus religieus ideaal en wereldse trend zeer pragmatisch gecombineerd.⁴⁰ Of het bundeltje onmiddellijk succes heeft geoogst, mag worden betwijfeld. Daarvan is pas twaalf jaar later sprake, in 1636, toen een tweede en aanzienlijk uitgebreide druk verscheen (zie afb. 6). Nadien zouden er nog eens acht herdrukken volgen! Deze tweede editie van het *Ryper Liedtboecxken* telt dan 67 liederen méér dan de eerste. Daarmee werd de poëtische kwaliteit aanzienlijk verbeterd. Dat komt enerzijds op het conto van dichters van de toen zeer actief optredende Waterlands-doopsgezinde hervormingsbeweging, de Vredestadsburgers genaamd. Naast Claes Jacobsz., die daarin voornamelijk als 'huisuitgever' een belangrijke rol speelde, traden met name de dichters Pieter Pietersz. en Jan Philipsz. Schabaelje (allebei leraar en tevens de initiators der beweging) het meest

³⁸ ME IV, 333-34. Ook in het Overijsselse Blokzijl waren de mennisten bij het plaatselijk bestuur betrokken. Zie ME I, 363.

³⁹ Visser, *Broeders* I, 74-75 en 350. Dat hij schuil gaat achter het monogram 'CLI' kan bevestiging vinden in de onlangs teruggevonden autograaf, de prekenverzameling *Boeck der Predicatie ... II. Deel* (1644-46; ca. 900 blz., 4°) (met dank aan Chr.B. Roep te Alkmaar). Op het titelblad daarvan komt dezelfde gemonogrammeerde gravure voor die ook zijn uitgaven *Godtsalighe Oeffeningh* (1644) en *Onderscheyt der Godtsalige oeffening* (1645) van Sigmund Salminger tooien. Mijn beschrijving van zijn fonds, getiteld 'Siet den Oogst is Ryp. Het fonds van de Waterlands-doopsgezinde boekverkoper Claes Jacobsz. te De Ryp', is verschenen in: E.K. Grootes en J. den Haan (red.), *Geschiedenis, godsdienst, literatuur. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg* (Roden, 1989).

⁴⁰ Visser, *Broeders* I, 229-30.

HET RYPER
Liedtboeckken

Woonende
Veel Schriftuylijke Liedekens
 by verscheide **Autheuren** gemacckt/
 ende nu tot **Lichtinghe** van een pe-
 gelijck t'samen gestelt.

Den tweeden Druck, verbeterd ende seer vermeerderd.

Iohan. 4. 35.
 Stet/ ick segghen/ heft uwe ooghen op ende siet de kanden over/
 want sy int alreede wit (ofte RYP) sijn totten Oogst.

Inde RYP,
 By **Claes Jacobsz.** woonende in de **Maackenwinkcl.**
 ANNO M. DC. XXXVI

6. *Ryper Liedtboecxken* (1636), 12°, 2e ed. Onder in het randschrift Claes Jacobsz. monogram CLI (Doopsgez. Bibl. - UB Amsterdam)

M A Y - G I F T.
 V A N
 Verscheyde Vogelen,
 A E N
 Alle eerbare jonge Lieden.

Bestaende in dize deelen :

1. Aen de Jonghmans.
2. Aen de Jonge Dochters.
3. Stichtelycke Sinne-Beelden.

Waer achter by-geboeght is het
KINDER - SPEL,
 en verscheyden andere vermakelyke
 als oock stichtelycke Rijmen.

Alles gedaen door

Hendrick Albertsz in de Rijp.

t' A M S T E R D A M ,

Gedrukt by Ian Jacobſz Bouman , woonſt
 op 't Water tegen over de Kroon-Maght.

op de voorgrond, met daarnaast nog onder anderen Cornelis Laackhuysen en Judith Lubberts.⁴¹ Anderzijds treffen we stichtelijke liederen aan met rederijkersachtige opsmuk en pronkerij met de klassieken. De makers daarvan, vooral Hendrick Albertsz. Schoenmaecker, P.C. van Damme en de anonymus die ondertekende met 'Hend' ist end', behoorden tot de Rijper rederijderskamer *De Witte Roose* (devies: 'Uyt liefd beghonnen'), die in ieder geval vanaf 1633 operatief was. Er zijn zelfs sterke aanwijzingen dat deze kamer voortgekomen is uit de doopsgezinde jongerenvereniging de 'Jonghe (of Groene) Spruyten'.⁴² Hiervan is in dopers verband geen tweede voorbeeld bekend!

Deze Rijper casus laat dus zien dat het niet zozeer literaire ontwikkelingen zijn die hun inwerking doen gelden, maar vooral sociaal-economische en -emancipatorische. De toenemende welvaart heeft kennelijk onder Rijper mennisten niet alleen een groeiende cultuurhonger veroorzaakt, maar ook acceptabel gemaakt. Saillant is dat de eerder genoemde Vredestadsburgers in juist dezelfde, doorgaans negatief beoordeelde welvaartsverschijnselen de motivering vonden voor hun piëtistische streven.

Een van de belangrijkste leden van *De Witte Roose* was voornoemde Hendrick Albertsz. Schoenmaecker, 'de Ryper Poëet' bijgenaamd, die echter vooral bekend is geworden onder zijn zinspreuk 'Hoejewilt'. Van hem is in handschrift een *Klught van een Jong getrouwt paar* bewaard, die op vastenavond 1633 is opgevoerd - op zich overigens een gebruik met een zeer lange traditie.⁴³ Daarnaast schreef hij ook moderner werk dat voornamelijk op de jeugd was gericht. Daartoe behoren de *Vermaning aen de jeugt* (1658), het lange gedicht *Dool-hoff* (1667) en de lichtvoetige emblematisch opgezette *May-gift van Verscheide Vogelen* (ca. 1650?; zie afb. 7) die minstens tien herdrukken zou beleven.⁴⁴ Hierin worden aan de hand van vogelprentjes (in houtsneede uitgevoerd) respectievelijk de 'Jonghman' en de 'Jonge Dochters' levenslessen voorgehouden over het vaak onvoorspelbare gedrag der bont gepluimde minnelieden. In het derde deel worden dezelfde vogelsoorten - nu evenwel zonder afbeeldingen - van een stichtelijke boodschap voorzien. Met

⁴¹ *Idem* I, 68-78 en 233-34.

⁴² *Idem* I, 229, 234-35 en II, 42 noot 338.

⁴³ In de handschriftencollectie van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Tot dezelfde verzameling behoren ook twee tragedies, van P.I. Pack en P.C. van Damme, die door Hoejewilt zijn afgeschreven. Zie Visser, *Broeders* I, 78 en II, 42 (noot 337) en 409.

⁴⁴ *Idem* I, 78; in *NNBW* X, 374, worden tien uitgaven vermeld vanaf 1678. De Universiteitsbibliotheek van Amsterdam is in het bezit van vermoedelijk de eerste druk, uitgekomen bij Jan Jacobsz. Bouman te Amsterdam. Bouman was actief van 1641-1677; de schrijver van het drempelgedicht, Jan Jansz. Deutel, was evenwel in 1652 reeds overleden (zie noot 46 en 47) zodat de eerste druk omstreeks dat jaar zal zijn verschenen.

enige moeite is daarin nog wel de religieuze signatuur van de schrijver te herkennen. Zo bijvoorbeeld in de negentiende strofe van het lied 'Als men de Wereldt wel besiet, Haer schoon is maer een schijn of niet', waarin een zeker onder doopsgezinden geliefde thematiek behandeld wordt, de geest-vlees dichotomie betreffend:

Al wat ter wereldt is, is waerlijck maer een schijn,
Van dinghen die by Godt in't ware wesen zijn:
Hebt ghy dan maer alleen het gheen men sichtbaer siet,
Soo hebt ghy maer de schijn en 't ware wesen niet.⁴⁵

Maar over het geheel genomen is de moraal van het werkje zo algemeen christelijk, dat de kwalificatie 'doopsgezinde literatuur' volstrekt misplaatst zou zijn.

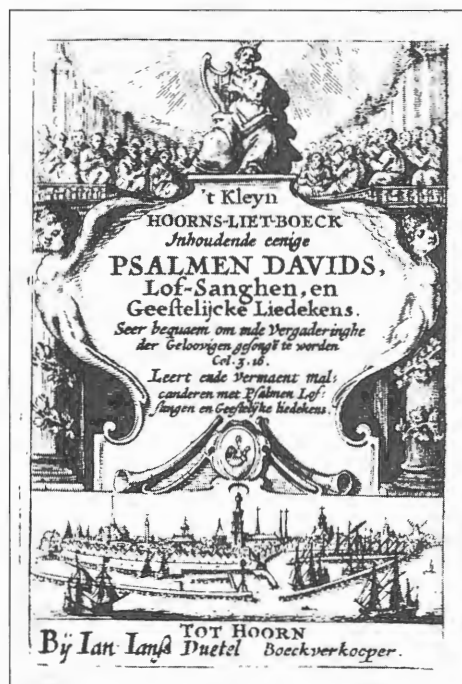
Hoorn

De *May-gift* verbindt ons tenslotte rechtstreeks met de derde groep van dichters. Het boekje wordt namelijk door een drempelgedicht aangeprezen door de Hoornse dichter en boekverkoper Jan Jansz. Deutel (zinspreuk: 'Tracht na't goede').⁴⁶ Deutel, hoogst waarschijnlijk lidmaat van de doorgaans strenge Oude of Harde Friezen van Pieter Jansz. Twisck, dreef zijn boekhandel in de winkel die 'in Biestkens Testament' heette. Zijn kleine fonds heeft een typisch doperse signatuur, een paar titels uitgezonderd die daarom zo straks nog onze aandacht verdienen.⁴⁷ Voor de menniste achterban gaf hij het *Kleyn Hoorns-Liet-Boeck* (1644) uit, dat vermoedelijk ook door hem was samengesteld (zie afb. 8). In tegenstelling tot zijn Rijper pendant was dit liedboekje voor kerkelijk gebruik bestemd; als zodanig

⁴⁵ *May-gift*, F4^v. De tekst hiervan kon gezongen worden op de zeer populaire wijs, 'Fortuyn, helaes! bedroeft', die door Hoejewilt evenwel is aangeduid als 'Princesse pruts en prat met al u pronckery, &c.' Dit betreft een toen kennelijk eveneens algemeen bekend lied van G.A. Bredero. Zie G.A. Bredero, *Groot Lied-Boeck* I, ed. G. Stuiveling (Culemborg, 1975) 419 en *idem* III, ed. F.H. Matter ('s-Gravenhage, 1979) 122-24.

⁴⁶ *May-gift*, A2^r.

⁴⁷ Zie voor een overzicht van zijn uitgaven: M. Keyser, *Catalogus van Hoornse drukken 1591-1718 in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam* (Amsterdam, 1979) 88 en J.A. de Gruys en C. de Wolf, *A Short-title Catalogue of Books Printed at Hoorn before 1701* (Nieuwkoop, 1979) 105. Dat Deutel tot 1657 actief zou zijn geweest, zoals Keyser stelt, is onjuist. Tenminste wanneer we de mededeling van Deutels zoon voor waar aannemen. Deze Jan Jansz. Deutel II schrijft in 1670 namelijk in de uitgave van zijn vaders *Kort Tractaetje Tegen de Tooverij*: 'soo mijn Vader al over de achthien Jaren is ontslapen gheweest', wat dus duidt op 1652 of nog eerder.

8. Gegraveerde titel van J.J. Deutel (ed.?), *'t Kleyne Hoorns-Liet-Boeck* (1644), 16° (Doopsgez. Bibl. - UB Amsterdam)

heeft het nog na 1814 gefunctioneerd.⁴⁸ Deutel kennen we ook als lid van de Hoornse rederijerskamer *De Rood' Angieren* (devies: 'Wilt Hooren 't Woort', waarvan het (korte?) bestaan slechts uit Deutels tijd bekend is dankzij vooral de *Antwoorden Op de Vraghe ... Tot Hoorns Lof, Voorgesteld door Mr. Ian Boeckaert* (1646). Blijkens de antwoorden op de door Boeckaert uitgeschreven refreinwedstrijd - Deutel sleepte de hoofdprijs in de wacht - was ook de doopsgezinde drukker

⁴⁸ In 1814 verscheen de laatste herdruk te Sneek, in opdracht van de doopsgezinde gemeente van Balk. Zie: P. Visser, *Het lied dat nooit verstomde. Vier eeuwen doopsgezinde liedboekjes* (Den Ilp, 1988) 28, nrs. 9a en 9b. Voorts gaf hij voor zijn geloofsgenoten onder andere nog een editie van Menno Simons' *Wigangh: ofte Bekeeringe* uit (1643) en het *Klaghen Lof-dicht* op de dood van P.J. Twisck (1636) van de leraar Jan Volckertsz. ('Soo 'tGodt wil my ga').

Isaac Willemsz. van der Beeck lid van de kamer die vermoedelijk zeven dichters telde.⁴⁹ Afgaande op hun lofdichten in verschillende kamer-uitgaven van Deutel hebben ook de doopsgezinden Jan Willemsz. Paeuw en zijn neef Jacob Fransz. Sleutel in of rondom deze kring verkeerdt.⁵⁰

Aansluitend bij de trend die door de Rijper dichters en de Vredestadsburgers was gezet,⁵¹ publiceerde Jan Jansz. Deutel onder het devies van de Hoornse kamer het *Stichtelyck Vermaeck Der Deucht-lievende Ionckheydt* (1641).⁵² Dit vormt het tweede deel van Deutels lange dialooggedicht tussen 'den Huwelijcks-beminnende Jacob en de Echt-hatende Maria', dat hij uitgaf onder de titel *Huwelijckx Weeghschael* (zie afb. 9).⁵³ De thematiek sluit nauw aan bij de discussie die vooral in Vredestadskringen werd gevoerd over de vraag of voor vrouwen het celibaat niet wenselijker zou zijn dan het huwelijk.⁵⁴ Reflectie op in dit geval een actueel religieus en moraalfilosofisch vraagstuk kan Deutel dus niet worden ontzegd, alhoewel dit hoofdzakelijk nog bepaald werd door een dopers blikveld.

Voor ons doel is het derhalve interessanter stil te staan bij het initiatief dat de *Rood' Angieren*, doch in het bijzonder Jan Jansz. Deutel onsterfelijk zou maken:

⁴⁹ In het slotdicht van de *Antwoorden* komen de volgende zinspreuken voor: 'De Waerheydt boven' (= J. Boeckaert), 'Liefd' boven al' (= I.W. van der Beeck), 'Tracht nae't goede' (= J.J. Deutel), 'Kent u swackheydt' (= Jan Frederik Vijgh), 'Wel doen is Konst' (= ?), 'Deughts-kleedt ciert best' (= P.F.) en 'Redens Toom' (= ?). In 1641 was de kamer present op de wedstrijd van de Vlissingse *Blaue Acolijen* met bijdragen van Boeckaert, Vijgh en Deutel. Zie: *Vlissings Redens-Lust-Hof* (Vlissingen, 1642) G1^rG3^v en V1^rV3^v. Het bewijs voor het bestaan van de Hoornse kamer dateert dus al van eerder dan 1646, zoals Gruys en De Wolf beweren in *Wilt Hoorn 't Woort. Boekdrukkerij en uitgeverij in Hoorn* ('s-Gravenhage, 1979) 41-42.

⁵⁰ J.G. de Hoop Scheffer, 'Het geslacht: Sleutel', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 1 (1867), 70-77. Hun lofdichten staan o.a. in het *Journal* van Bontekoe (zie ook noot 53), samen met die van voornoemde Boeckaert (aangeduid als 'I.B. Berckhout, De Waerheydt boven') en ene A.P. Zie: G.J. Hoogewerff, *Journalen van de Gedenckwaerdige Reijzen van Willem IJsbrantsz. Bontekoe 1618-1625* ('s-Gravenhage, 1952; Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging LIV) 6-10.

⁵¹ De liederen van de Vredestadsburgers waren verschenen in het zeer populaire *Geestelyck Kruydt-Hofken* (1631) en het *Gheestelyck Bloem-Hofken* (1637). Zie Visser, *Broeders* I, 230-38.

⁵² De ongeveer tachtig liederen zijn van de hand van Deutel sr. en jr. ('Denkt op 't Endt'), van J.F. Sleutel, Jan Volckertsz. ('So Godt wil 't my gae'), Jacob Dircksz. van Wormerveer (I.D.), Joachim Targier ('Reyn Liefde kroont') en de onbekende P.I. en 't Kan meer missen'.

⁵³ Keyser, *Catalogus*, 9 nr. 36. Hierin komen eveneens lofdichten voor van Sleutel en Paeuw (zie noot 50). Een tweede door J.J. Deutel jr. aangevulde druk zag in 1662 het licht bij Deutels weduwe (*idem*, 10 nr. 37).

⁵⁴ Visser, *Broeders* I, 76, 263 en II, 43 noot 349.

9. Gegraveerd frontispies van J.J. Deutel, *Huwelyckx Weegh-schael* (1641), 8° (Doopsgez. Bibl. -UB Amsterdam)

I O V R N A E L
 O F T E
Gedenckwaerdige beschrij-
vinghe vande Oost-Indische Keyse van
 Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn.
 Begrijpende veel wonderlijcke en gevaerlijcke
 saecken hem daer in wedervaren.

Begonnen den 18. December 1618. en vol-eynt den 16. November 1625.

Tot H O O R N, Gedrukt by Isaac Willemsz.

Door Jan Iansz. Dentel, Boeck-verkooper op 't Oost in Ditskens
 Testament / Anno 1646.

10. W.Y. Bontekoe, *Iovrnael* (1646), 4°. Op de banderol het devies van de Hoornse rederijderskamer (UB Amsterdam)

het *Journael ofte Gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn* (1646), dat tot 1800 minstens zeventigmaal herdrukt zou worden (zie afb. 10)!⁵⁵ Men speelde hiermee in op een geliefd genre van populair proza: dat der al dan niet imaginaire reisverhalen. Voor Deutel bestond de kracht van dit verhaal evenwel uit zijn waarheidsgehalte:

‘t En zijn geen beuselen noch droomen Luciani of Pantagorae [Pythagoras], noch geen fabuleuse verhalingen van monsters, vreemde maecksels van menschen, als een-voetige, een-oogighe en sulcke die sonder hoeft de oogen en mondt in de borst hadden, en anders, waarmede onse voor-ouderen (door eenige licht-geloovige schrijvers) verleydt zijnde, tot verwonderinge wierden gebracht [gezinspeeld wordt o.m. op de reisverhalen van Sinte Brandaan en Jean de Mandeville]. Noch dese beschrijvinghe is niet van hooren segghen (ghelijck men seydt), neen, maer komt uyt selfs-ondervindinghe, verhalende wat wonderen dat Godt aen den autheur self, als oock aen dieghene, die by hem waren, bewesen heeft.⁵⁶

Dat de *veritas* van de geschiedenis voor Deutel méér was dan een literair-retorisch beginsel, in voorredes dikwijls als *topos* aangewend, bewijst zijn reeds acht jaar eerder geschreven *Kort Tractaetje Tegen de Toovery*, dat overigens pas in 1670 door zijn zoon zou worden uitgegeven.⁵⁷ Met deze korte bestrijding van heersend bijgeloof in tovenaarsbedrog en schijnpraktijken van heksen en kollen was Deutel zijn tijd zelfs ver vooruit. Dit vroege offensief van deze ongeleerde doper zou pas zo’n halve eeuw later daadwerkelijk effect sorteren. Dan opnieuw dankzij twee doopsgezinden: Abraham Palingh en Anthonius van Dale. De Lage Landen zouden in 1691 evenwel voorgoed uit hun bijgeloof wakker geschud worden door Balthasar Bekkers *Betoverde Wereld*. Als men weet welke opschudding deze cartesiane nieuwlichterij in de (gereformeerde) samenleving teweeg zou brengen, kan men

⁵⁵ Zie: Hoogewerff, *Journalen*, XLVII-L voor de drukgeschiedenis en XIX en XXVII-XXXIII voor de rol die Deutel heeft gespeeld in de totstandkoming van de definitieve redactie van Bontekoe’s tekst. Aan het voorkomen van het devies van de Hoornse rederijkerskamer op de titelprent heeft Hoogewerff geen enkele aandacht geschonken. Toch duidt dit erop dat in deze kring het initiatief gezocht mag worden, dan wel de bron voor financiering van de uitgave. Deutel gaf dat jaar ook nog het *Journael* uit van de reis van Dirck Albertsz. Raven naar Spitsbergen, in 1648 gevolgd door een reprint van het *Journael* van Willem Cornelisz. Schouten.

⁵⁶ Geciteerd naar Hoogewerff, *Journalen*, 4-5. Zie tevens G.D.J. Schotel, *Vaderlandsche Volksboeken en volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18e eeuw* (Arnhem, 1975²) II, 150-54.

⁵⁷ Keyser, *Catalogus*, 23 nr. 88. Het slot is gedateerd: ‘Actum Hoorn den 7. April 1638.’

zich voorstellen dat Deutel publicatie van zijn *Tractaetje* in 1638 niet wenselijk achtte.

Elk dopers vat mag dan uitgeven 'sulck als 't in heeft' - wanneer zulks geruisloos en verscholen achter andere overvloeiende vaten heeft plaatsgevonden, is het niet anders dan door systematisch zoeken dat we de aard en omvang ervan kunnen leren kennen.

Conclusie

Afrondend zijn er twee voorlopige conclusies te trekken.

1. Uit deze drie voorbeelden mag blijken dat deze primair cultuurhistorische benaderingswijze en de vooralsnog descriptieve en analytische methode ontwikkelingen aan het licht hebben gebracht, die op bredere en andere oriëntaties duiden dan die welke door een strikt kerkhistorische optiek als relevant zouden zijn bevonden. De hier beschreven 'overschrijdingen' van door het geloof bepaalde tradities en conventies (in dit geval dus vooral de liedcultuur betreffend), wijzen op een groeiend cultuurbesef onder doopsgezinden. Dit vergroten van het blikveld houdt gelijke tred met hun sociale, economische en politieke emancipatie in dit tijdsbestek - wat natuurlijk niets nieuws is. Opmerkelijk is wel dat zulks zelfs ook aan het literaire milieu van de tweede of derde garnituur kan worden gedemonstreerd, dat zich bovendien buiten het culturele en economische hart van Holland bevond. Om vervolgens in dit soort gevallen nog van specifiek doopsgezinde kunstuitingen te spreken, is niet houdbaar; wél van opvallende relaties tussen enerzijds vormen van taalbewustzijn, literair pragmatisme en religieuze rationaliteit en een doopsgezinde achtergrond - mogelijk ook achterban - anderzijds. Over deze verhoudingen zal nog heel wat te onderzoeken zijn, evenals trouwens over de confrontatie met de zeventiende-eeuwse cultuur in het algemeen. Dat is hier vrijwel geheel buiten beschouwing gebleven.

2. Niet vooropgezet maar wel mooi meegenomen is de omstandigheid dat we hier drie verschillende denominatieve 'culturen' hebben geobserveerd. Traditioneel - en niet geheel ten onrechte - strijken de Waterlanders altijd met de eer het meest cultuur-minded te zijn geweest. Voor zover we hier met de andere richtingen hebben kennis gemaakt, kan worden vastgesteld dat deze met name door Kühler gepropageerde visie dringend herziening behoeft. Zo kan vanuit een cultuurhistorische invalshoek wel degelijk ook een bijdrage tot de kerkgeschiedenis worden geleverd. Of om met een variant op Blaupot ten Cate te besluiten: ook onder Oude Vlamingen en Harde Friezen is 'ontwikkeling van geest waar te nemen'.

Vondel en Oudaan: strijders voor het psalmgezag

Joost van den Vondel en Joachim Oudaan ben ik gaande een onderzoek naar doopsgezinde liedboeken, als twee pilaren van de tempel van de doopsgezinde liedkunst gaan beschouwen. Ze hebben elkaar goed gekend. Beiden zijn diaken in een Waterlandse doopsgezinde gemeente geweest, maar worden uiteindelijk toch tot een andere geloofsrichting gerekend. Hoewel verschillend van formaat zijn beiden dichter van naam, van zowel poëzie als toneelkunst, en hebben zich beiden openlijk geroerd in politieke twistpunten van hun tijd, nl. de politieke moord op Van Oldebarneveldt en de gebroeders De Witt. Zij stuurden elkaar regelmatig werk ter beoordeling. In dit artikel wil ik betogen dat beiden een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de doopsgezinde gemeentezang van de zeventiende eeuw.

Bij wijze van inleiding schets ik in het kort de beginperiode: in de gereformeerde kerk wordt ondanks bezwaren, o.a. door Marnix verwoord, het psalmboek van Datheen gebruikt. Datheen houdt geen rekening met het woordaccent en gebruikt stoplappen, vooral op rijmposities. Marnix' berijming is veel beter, maar wordt niet ingevoerd. Afgezien van enkele regio's en enkele feestdagen worden de hymnen niet meer gezongen, en klinken er louter psalmen in de kerkvergadering. Geestelijke liederen worden juist wel gezongen in de doopsgezinde vergaderingen, en de catalogus bij een tentoonstelling in 1988,¹ is een duidelijk bewijs van deze rijkdom.

Tegen de bewering van de gereformeerde kerken o.a. weer verwoord door Marnix, dat in de vergadering der gelovigen alleen psalmen gezongen moeten worden (omdat die gespeend zijn van "eygendunckelheit"), stelt Hans de Ries in het voorwoord van zijn *Lietboek* uit 1582, dat het gebruik van liederen zeer wel verdedigd kan worden.²

Hij stelt daarbij wel eisen aan de geestelijke gemoedstoestand van de zanger, die moet passen bij bv. vermaanliederen, klaag- en gebedsliederen, dankliederen, cruysliederen en schriftuurliederen. Slechts in een enkel geval wordt hierbij een psalmmelodie als wijsaanduiding expliciet genoemd.

¹ P. Visser, *Het lied dat nooit verstomde. Vier eeuwen doopsgezinde liedboekjes* (Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling; Den IJp, 1988).

² *Ibidem*, 10.

Over de invoering van de gebruikelijke Datheen-psalmen, door De Ries nagestreefd omdat hij niet nodeloos wil afwijken van de andere protestanten, ontstaat onenigheid in de Bevredigde Broederschap in 1614. De Waterlanders volgen De Ries, ten koste van vele oude liedekens uit het rijke doopsgezinde repertoire.

Vondels wijsaanduidingen

De keuze voor een psalmmelodie als wijsaanduiding bij de liederen die Vondel schrijft voor het *Boeck der gezangen* uit 1618 is niet vanzelfsprekend. Toch kiest Vondel voor zijn eerste liederen altijd een psalm, waarbij ik de Lofzang van Maria ook als psalm beschouw. Twee keer is er een uitzondering: voor een bruiloftslied en een afscheidslied kiest Vondel een wereldlijke melodie.³ De keuze voor een psalmmelodie bij een doopsgezind lied lijkt eerder ingegeven door de bekendheid ervan, dan door inhoudelijke overeenkomsten tussen lied en uitgangsmelodie.⁴ Voor Vondel zijn deze psalmmelodieën belangrijk én geladen. Van de veertig contrafactliederen die hij ooit geschreven heeft, heeft een kwart een psalmmelodie, maar als Vondel zich als katholiek met psalmbewerkingen bezighoudt, gebruikt hij beslist geen psalmmelodie meer. Ik noem dit, omdat er veel geschreven is over de willekeurigheid waarmee wijsaanduidingen gehanteerd worden in de 17de eeuw.⁵

Zijn methode bij het maken van een lied volgt zeer nauwkeurig de gebruiken van zijn doopsgezinde voorbeelden. Dit is het geval bij Schriftuurlijke liederen zoals *Uitbreiding over psalm 19*, *Hemelvaartszang*, *Pinksterzang I* en *Aandachtige betrachting*, waarbij de bijbeluitgangstekst zeer nauw gevolgd wordt. In het geval van psalm 19 en laatstgenoemde levert dit omvangrijke liederen op, omdat zijn uitgangsstructuur, één bijbelvers per strofe dit vereist.⁶ De andere liederen zijn goed in de andere categorieën van De Ries te plaatsen, waarbij het vermaankarakter van zowel *Hemelvaartszang* als *Pinksterzang II* wel heel opvallend is. Elk van de zes strofen begint met een aansporing of aanroeping.⁷ Het is opvallend dat in latere katholieke liederen de structuur in samenhang met de bijbeltekst herkenbaar blijft, maar dat een begonnen patroon niet volgehouden wordt.⁸

³ Kees de Bruijn en Marijke Spies, eds, *Vondel vocaal* (Bloemendaal, 1988) 63-83; uitzonderingen: 10, 22.

⁴ Naar aanleiding van een opmerking door F.H. Matter in: *De zeventiende eeuw* V/1, 220.

⁵ Zie de inleiding van F.H. Matter in zijn heruitgave van G.A. Bredero's *Boertigh, Amoreus en Aendachtigh Groot Lied-Boeck* (3 dln; 's-Gravenhage, 1979) III, 28.

⁶ De Bruijn/Spies, *Vondel vocaal*, 66.

⁷ *Ibidem*, 72 en 74.

⁸ *Ibidem*, 85-93.

Het *Boeck der Gezangen*, waarin de meeste van de genoemde doopsgezinde liederen van Vondel verschenen, heeft een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de doopsgezinde gemeentezang. Voor het eerst wordt het complete werk van Datheen afgedrukt. In het liedboek van De Ries uit 1582 dat hieraan voorafging, wordt slechts in een enkel geval een psalmmelodie als wijsaanduiding genoemd. In 1618 is dat volledig omgekeerd, slechts een enkel lied van de gezangen die erin voorkomen, heeft geen psalmmelodie als wijsaanduiding. Vondel steunt De Ries in de strijd die er in 1614 geweest is, volledig in zijn veranderde keuze.

Deze strijd heeft na 1632 een ander karakter gekregen, doordat de eigenaar van dit Godshuis aan de Singel, Van Warendorp, op straffe van een dwangsom, had bepaald dat alleen de psalmen van Datheen gezongen mochten worden.⁹ Ook al was het Nederlandse kerkvolk in het algemeen zeer verknocht aan Datheen, onder kenners van de dichtkunst was de berijming een doorn in het oog. Galenus Abrahams, maar ook anderen zochten naar mogelijkheden om tot een nieuwe berijming te komen. Dat streven was niet nieuw. In de zeventiende eeuw zijn met tussenpozen wel zo'n vijftientig berijmingen verschenen. De inleidingen bij deze berijmingen vormen een boeiend onderzoeksmateriaal, dat ik voor mijn doctoraal examen heb kunnen bestuderen.¹⁰ We laten de doopsgezinde gemeente in Amsterdam hier achter, zonder nieuw psalmboek, en verplaatsen onze aandacht naar Rotterdam.

Oudaan

De remonstranten bevinden zich zeker na de synode van 1619 in moeilijke omstandigheden, die zich in Rotterdam toespitsen rond 1622. Joachim Oudaans vader, bakker in de Maasstad, vertrekt naar Rijnsburg, waar hij door de familie Van der Kodde opgenomen wordt, om later met Maria van der Kodde te trouwen. Deze familie is de drijvende factor achter de beweging der collegianten.¹¹ Vele ideeën die in deze kring opgang doen zouden genoemd kunnen worden, ik noem alleen het gelijkheidsbeginsel in hun samenkomsten, vergaderingen, waardoor zij geen predikant kenden en ieder het recht had in de vergadering te spreken. Tweemaal per jaar worden in Rijnsburg bijeenkomsten georganiseerd voor alle geestverwanten,

⁹ Visser, *Lied*, 13.

¹⁰ Kees de Bruijn, "Wie kan 't zoo raamen, seg het mij, Dat het allen man te wille zy?" *Versbouwprincipes in theorie en praktijk bij psalmberijmers in de zeventiende eeuw en daarvoor* (Doctoraalscriptie, 1988; Scriptiearchief UvA).

¹¹ J. Melles, *Joachim Oudaan. Heraut der verdraagzaamheid 1628-1692* (Utrecht, 1958) 28.

de rest van het jaar komt elke plaatselijke vergadering (vaak op een doordeweekse dag) bijeen.¹² Velen zijn daarnaast bij een ander kerkgenootschap aangesloten. Er wordt, verband houdend met het hoge opleidingsniveau van de deelnemers, en de relatieve grote inbreng in een kleine groep, op een hoog niveau gezongen.¹³ Joachim Oudaan groeit op in deze sjeke collegiantenkring. Als Oudaan zich in 1656 door zijn huwelijk met Eewoutje Stout zich weer in Rotterdam vestigt als tegelbakker, vindt hij aansluiting bij de vergadering der collegianten. Dat weerhoudt hem er niet van zich bij een kerkgenootschap aan te sluiten, dat van de Waterlandse doopsgezinden, en er diaken te worden. Er zijn twee jaar later zelfs pogingen om de twee samen te voegen.

Zijn berijming van het boek Job, niet zonder betekenis in het rampjaar, valt in zijn inleiding op door de felle toon waarmee de schrijver uithaalt naar de psalmberijmers:

ik zag, hoe het Boek der Psalmen Davids nu zo menigmaal, en bijna aan alle Rymkneuteraars en Krakkers, een diergelijk onderwerp haarer penne verstrekt hebbende en wellicht niet dan by den eenigen Kamphuysen in zijn kracht getroffen, en na zijn recht waardy en waardigheyd gehandelt en zou men 't zeggen mogen zoo menigmaal als op de pynbank gerekt en geledebraakt, dit gereeds de Rymgierigen zoodanig de ooren heeft doen tuyten, dat daarover aan allen anderen de welvoegzaamheyd, en aanbevelende welgevalligheyd dien verhandeling benoemen schynt.¹⁴

Deze kritische lijn ten opzichte van de psalmen houdt hij vast in zijn *Uytbreiding over de psalmen* in 1680. Hij kiest voor een uitbreiding en niet voor een berijming, die hetzelfde aantal strofen had moeten hebben om enige kans op invoering te maken, zoals zo vele voorgangers in het berijmen hebben duidelijk gemaakt. Sinds 1624 wordt er openlijk gesproken over de mogelijkheid, dat iedereen tijdens het psalmgezag van Datheen, zijn eigen berijming zingt, zelfs de Franse versie werd daarvoor wel gebruikt.¹⁵ In het maken van een uitbreiding volgt Oudaan Camphuijsen, met wiens werk hij grootgebracht was en van wie hij de bekende Stichtelijke

¹² J.C. van Slee, *De Rijnsburger collegianten. Geschiedkundig onderzoek*. (Utrecht, 1980; ongewijzigde herdruk van de uitgave Haarlem, 1895) 87.

¹³ H. Hasper, *Calvijs beginsel voor de zang in de eredienst, verklaard uit de geschiedenis der kerk. Een kerkhistorisch en hymnologisch onderzoek* (Bewerkt door Ds. W. de Graaf te Zaltbommel) (2 dln; 's-Gravenhage, 1976) II.

¹⁴ Inleiding bij J. Oudaan, *Uyt-breyding over het Boek Jobs* (1672).

¹⁵ K. de Bruijn, "Verstechniek en zang bij de 16e- en 17-eeuwse psalmvertalingen" in: *De zeventiende eeuw*, V/1, 199.

Rijmen nog in 1658 bezorgd had. Camphuijsen maakte een psalm-uitbreiding, die uitkwam in 1630.¹⁶ Oudaan schrijft in de inleiding van zijn *Uitbreiding* dat hij geen illusies koestert:

want waarom doch? omze in de Kerken ingevoert te zien? dat achte ik [...] eene onbereykelijckheyd, [...] om dat de gemeene Wereld, 't zy hoe zeer van wanstal overtuigt, te noode aan 't Reformeren wil; [...] dit alles echter zoo veel niet heeft kunnen te weeg brengen, dat het eens in overweging genomen word.¹⁷

Oudaan spreekt ook over de verstechniek, het lijkt erop dat hij zich niet zozeer aan de melodie gebonden acht, maar aan de verdeling van lettergrepen volgens een vaste maat. Als je maatpatronen die het kerkvolk gewend is, volgt, maar je verwisselt de psalmen, ontstaat er al iets nieuws:

Wil men evenwel, dat men de gemeene Zangmaat had behooren te volgen, ten dienste van het gemeene Gros der Luyden, die der zelve kundig aldus best hier aan haar genoeg zouden gevonden hebben? daar op dient, dat het dan niet van nooden is, dat de Eerste op den Eersten, de tweede op den Tweeden Psalm, en zoo vervolgens, als op elkandere, gepast moeten zijn: maar dat het genoeg is, dat gelijk alhier, ook eenig geen gering getal op de bekende Zangmaat, doch met verwisseling van hare orde, gevonden word; om de zoodanigen genoeg te kunnen doen: en dat het verder al van ouds de Zangkonst eygen is geweest ('t geen men van Afrika plag te zeggen: altijd iets nieuws voort te brengen).¹⁸

Meerstemmige kerkmuziek

Weinig woorden worden er besteed aan het bijzondere karakter van de bundel wat de uitvoeringspraktijk betreft. Het lijkt er op dat ook zonder de muziek de teksten metrisch gezongen kunnen worden. Er worden ook wel wijsaanduidingen bij de gedichten afgedrukt, ondanks de muziekweergave. Toch lijkt het onaanneemlijk dat deze psalmen niet ook op deze manier uitgevoerd zijn, volgens de afgedrukte muziek. Het peil van musiceren in collegianten-kring was hoog.

Laten we kijken naar de aangeboden mogelijkheden: Het titelblad noemt

¹⁶ Melles, *Oudaan*, 57-58.

¹⁷ Inleiding bij J. Oudaan, *Uytbreyding over het boek der psalmen* (1680).

¹⁸ Inleiding bij J. Oudaan, *Uytbreyding over het Boek Jobs* (1672).

psalmen met 1 en 2 stemmen, 1 en 2 violen en een basso-continuo.¹⁹ Hiervoor kan een orgel bedoeld zijn, maar het gebruik daarvan in de eredienst is nog niet zo lang, en slechts sporadisch ingevoerd; bovendien zullen de collegianten in de hen toegewezen ruimtes geen orgel hebben gehad. Een clavecimbel of aanverwant instrument zou mogelijk zijn, ware het niet dat het net als in mindere mate de luit toch als werelds instrument beschouwd werd. Wat de handzaamheid betreft komt de luit/theorbe het meest in aanmerking. Deze moeilijkheden lijken wel voorzien in de titelpagina, want volgens mij wordt gesuggereerd dat de continuo ook gezongen kan worden.

De tekst was al langer klaar, en de roem ging al voor de verschijning van het werk uit. Het was alleen de componist die de zaak rekte. Zo zeer dat maar besloten is om de eerste 75 psalmen alvast uit te geven. De componist blijkt halverwege het project ook al weer andere plannen te hebben, en sterft, waardoor de tweede helft zonder muziek verschijnt.

Van de 75 psalmen met muziek, is de bezetting als volgt: 50 psalmen zijn bedoeld voor één stem met continuo, waarbij soms de zangstem, sopraan, alt, tenor, of bariton bedoeld is. (Dit blijkt uit de aanduiding, of uit de gebruikte sleutel). 18 psalmen zijn voor een hoge en een lage stem en continuo. 4 psalmen voor violen, bas en continuo; 2 voor violen, 1 hoge en 1 lage stem en continuo, waarbij de violen een tussenspel of ritornel uitvoeren, en lage zangstem en een vioolpartij boven een continuo gecomponeerd zijn. De muziek opvallend speels: veel wisselende tempi en maatsoorten, en muziek die zeer nauw bij de tekst aansluit, zelfs in vervolgstrofen. Mij is, zeker als kerkmuziek, geen soortgelijk werk bekend.

De collegianten in Amsterdam hebben intussen zo hun eigen zorgen. Na jarenlang “gekerkt” te hebben in een zaal bij de doopsgezinden van het Lam, hebben ze moeten verhuizen naar een zaal van hun eigen weeshuis, de Oranjeappel. Niet zonder problemen overigens. Twee donatrices van het weeshuis beklagen zich in 1682 bij de regenten, behalve over een geschil rond de persoon van Lemmerman, over de vergaderingen die door J.J. Voogt op maandag gehouden worden.²⁰ Niet alleen zou deze man wel eens de verkeerde denkbeelden kunnen hebben, maar ook wordt er door mannen en vrouwen door elkaar gezongen. De regenten wijzen alle verantwoordelijkheid van de hand en herinneren de dames er aan dat er in Rijnsburg

¹⁹ Hasper, *Calvijns beginsel*, 618. Joachim Oudaen Frasz., *Uytbreijding over het boek der psalmen in verscheyde dichtmaat. [...] Eerste stuk* (1680).

²⁰ Van Slee, *Collegianten*, 165-170.

188 Uytbreydinge over Ps. XXXIII.

Vio. lini.

Cant.

1. ho--pen; Welk een bzeugd ont-steekt zyn
2. gip--en / Dat het schier een zwerin ge-
3. stroo--men En al 't Aard-ryk o--ver-

Basc.

1. ho--pen; Welk een bzeugd ont-steekt zyn
2. gip--en / Dat het schier een zwerin ge-
3. stroo--men / En al 't Aard-ryk o--ver-

Vio. lini.

Cant.

1. moed! Welk een bzeugd! te mo--gen
2. lech; Als het hand--spel zich laat
3. sprepd; Al--ies doed / be--hoed/ver-

Basc.

1. moed! Welk een bzeugd! te mo--gen
2. lech; Als het hand--spel zich laat
3. sprepd; Al--ies doed / be--hoed/ver-

Vio. lini.

Cant.

1. hooren / Dat hem God heeft upt--ber-
2. hooren / Dat zoo sag--jes ruyst in
3. za digt / En niet ge--be--ge-

Basc.

1. hooren / Dat hem God heeft upt--ber-
2. hooren / Dat zoo sag--jes ruyst in
3. za digt / En niet ge--be--ge-

Ps. XXXIII. het Boek der Psalmen. 189

Vio. lini.

Cant.

1. ho--ten. Welk een Dit berepseht een nieu--we
2. d'ooren. Dat het Al de stof--se van u
3. na--digt. En al Ap! hoe heer--lyk is dien

Basc.

1. ho--ten. Welk een Dit berepseht een nieu--we
2. d'ooren. Dat het Al de stof--se van u
3. na--digt. En al Ap! hoe heer--lyk is dien

Vio. lini.

Cant.

1. wijs / En een slag van Lof--ge-
2. lied / Dat u min--mer moet ver-
3. ptonk Van zijn hoog--ber--he--be

Basc.

1. wijs / En een slag van Lof--ge--zangen
2. lied / Dat u min--mer moet ver--be--len
3. ptonk Van zijn hoog--ber--he--be werken!

Vio. lini.

Cant.

1. san--gen Die van blijd--schap sta--men
2. be--len Met een juvel--ge--schal te
3. Wer--ken! Welk een Wijs--heyt kan men

Basc.

1. Die / die van blijd--schap sta--men han-
2. Met / met een juvel--ge--schal te spe-
3. Welk / welk een Wijs--heyt kan men mer-
han-

Gedeelten uit J. Oudaan, *Uyt-breyding, over het Boek der Psalmen: in verscheyde Dicht-mnaat. Op musijk gebracht d. R. Schrijver*. 2 dln. [alleen het eerste deel met muziekannotatie] Rotterdam, P. Terwout, 1680-1681

al veertig jaar door mannen en vrouwen wordt gezongen.²¹

Het verschijnen van de bundel van Oudaan en deze kwestie staan volgens mij niet los van elkaar. Het lijkt mij zeer wel mogelijk dat in Amsterdam deze bundel gebruikt is. Voor het eerst zijn psalmen voor collegianten meerstemmig versche-

²¹ Pieter Smouts, "Bewys, van de groote ongerechtigheyt, trouweloosheit en geweldena-rijen, gepleegt door vier gepretendeerde Regenten, van het Collegianten Weeshuys tot Amsterdam. Antoni Rooleeuw, Dirk van Vianen, Jan Huygen, en Pieter Reyndertsz met haer adhaerenten" in: *Bewys Dat de vier gepretendeerde Regenten Van het Collegianten Weeshuys Tot Amsterdam: Namelijk Jan Huygen, Anthoni Rooleeuw, Dirk van Vianen en Pieter Reyndertsz aan veel groove stukken schuldig zijn. Uyt haar eygen ondertekende Schriften, en byzondere verbintenissen-brieven, op het allerkrachtigste beweezen* (1686) 13.

nen, en de manier van componeren maakt het voor het eerst *noodzakelijk* dat vrouwen en mannen tegelijk zingen. In deze strijd rond Lemmerman in 1680 spelen psalmen van Oudaan een rol van betekenis, net als dat het geval was bij Vondels keuze voor psalmmelodieën bij het verschijnen van het *Boeck der gesangen* na de scheiding der geesten in 1614.

Wat heeft dit met de doopsgezinden te maken? In de eerste plaats is al gebleken dat de band tussen doopsgezinden en collegianten, zowel in Rotterdam als in Amsterdam sterk was. In de tweede plaats wordt in het doopsgezind liedboek van Claes Stapel “Lusthof der Zielen” uit 1692 reclame gemaakt voor Oudaan:

[parafrase: Achterin zijn maar liefst negen psalmen, waarvan twee gedeeltelijk overgenomen als voorbeeld voor de rest van dit voortreffelijke werk, waarvan binnenkort nog een nieuwe druk verschijnt.]

Ondertusschen heeft men reden zich ten hoogsten te verwonderen, dat een werk, zoodanig als de gedacht *Uitbreiding over de Psalmen* is, ‘t welk mogelijk nooit wederga zal zien, zoo weinig bekend is; [dat kunnen we nog steeds herhalen, KdB] daar nochtans alle kenders het zelve hemelhoog verheffen, en met reden...

[de psalmdichting is beter dan bij anderen] waarbij komt de ongemene konst en woordenkracht die men allesins ontmoet.²²

De relatie met het doopsgezinde lied lijkt mij hiermee bevestigd.

Tenslotte, in de derde plaats, vragen de Amsterdamse doopsgezinden aan Oudaan een psalmberijming samen te stellen voor hun eredienst. Hiermee kan op verstechnisch bevredigende manier aan het gebod van het psalmgezag uit 1632 tegemoet gekomen worden. Oudaan accepteert, ondanks al zijn eerder geuite bezwaren, maar hij is de *samensteller*, gebruikmakend van werk van Camphuijsen, Vondel, Van Hoogstraten, Anslo en Galenus Abrahamsz. en zijn naam wordt slechts in de inleiding genoemd, ook al is zijn inbreng verreweg het grootst. In tegenstelling tot de gereformeerde kerken en alle psalmberijmers die geweest zijn en nog zullen komen tot 1773, kan Oudaan zich er als eerste op voorstaan Datheen te hebben vervangen in het psalmgezag van de gemeente.

Vondel en Oudaan, strijders voor het psalmgezag in de doopsgezinde gemeente, beiden controversieel en omgeven door afsplitsingen, maar zeer invloedrijk. Psalmzingen is partijkiezen.

²² C[laes]S[tapel], *Lusthof der Zielen* [...] (Rotterdam, 1692) 758.

Uitbreiding over psalm 33 (gedeelte)

Violini

Contus

Basc.

Welk een vreugd ont- steekt zijn moed! Welk een
6 4 3
Welk een vreugd ont- steekt zijn moed! Welk een

vreugd! te no- gen hoo- ren, Dat hea God heeft uyt- ver-
6 6 6
vreugd! te no- gen hoo- ren, Dat hea God heeft uyt- ver-

ka- ren. Dit ver- eyscht een nieu- we
b 6
ka- ren. Dit ver- eyscht een nieu- we

uijs En een slag van Lof- ge-
uijs En een slag van Lof- ge- zan- gen

zan- gen Die van blijd- schap t'aa- aen
7 6 b5 43
Die, die van blijd- schap t'aa- aen han-

han- gen Gul van vreug- de God ten prijs.
2
gen Gul van vreug- de God ten prijs.

Nawoord

Na de uitvoering van Psalm 33 bereikten mij vele enthousiaste reacties van toehoorders. Ook de musici waren verrast door de muziek van deze onbekende organist, waarbij de bijzondere tekstuitbeelding en de contrastwerking tussen de verschillende delen opviel. De andere psalmen in de bundel zijn zeer afwisselend, waaronder vele psalmen voor eenstemmige zang. Een moderne uitgave van deze bundel zou voor de kerkmuziek en daarbuiten een belangrijke aanvulling betekenen.

Zoeklicht op Van Manders *Olijf-Bergh*

In het landschap van de Nederlandse literatuur en cultuur is sinds 1609 Karel van Manders *Olijf-Bergh ofte Poëma van den laetsten Dagh*¹ aanwezig. Meer dan dat kan nauwelijks worden gezegd. Het blijkt slechts in de schemerzone van de aandacht der literatuurhistorici, die er toch primair belangstelling voor zouden moeten hebben, te liggen. Van de meer recente handboekschrijvers besteden Te Winkel en Knuvelde met elk zegge en schrijve een vijftal regels de meeste aandacht aan dit postuum verschenen gedicht.² Het waardeoordeel dat Knuvelde geeft zal eerder ontleend zijn aan de enige min of meer uitvoerige bespreking van het werk in Jacobsens monografie,³ dan aan eigen lectuur. Die blijkt bij hem noch Te Winkel. Van de laatste zou men toch tenminste een globaal inhoudsoverzicht verwachten. Tegen zijn gewoonte in geeft hij zelfs dat niet. Knuvelde's oordeel komt erop neer dat *Olijf-Bergh* een veel geringer literaire waarde heeft dan het door

¹ *Olijf-Bergh ofte Poëma van den laetsten Dagh*. In Nederlandtschen dicht beschreven door Karel van Mander Schilder, Van Muelebeke. (...) Voor Passchier van Westbusch, Boeckvercooper t'Haerlem inden beslagen Bijbel. 1609.

Ik citeer altijd uit het exemplaar UB Groningen (sign. A 6154¹); daarbij gebonden *Epitaphien ofte Graftschriften* gemaect op het afsterven van Carel van Mander, in sijn leven cloeck Schilder ende Poët, overleden zijnde op den 11. September 1606 (...) Haerlem. Anno 1609. Andere exemplaren o.a. in KB Den Haag, UB Amsterdam, UB Leiden, Stadsbibliotheek Haarlem.

² J. te Winkel, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*, Tweede Druk (dl. III, Haarlem, 1923) 160: 'Zijn nagelaten uitvoerig gedicht *Olijfbergh ofte Poema van den laetsten Dagh* (in 1607 [sic] uitgegeven) toont door de mythologische beelden en namen, die er in voorkomen, en door de regelmatige vijfvoetige, paar aan paar rijmende iamben met afwisselend staand en slepend rijm, dat hij, althans op lateren leeftijd, ook in de poëzie de richting der Renaissance volgde, zonder daarbij zijne vroomheid te verliezen.'

G.P.M. Knuvelde, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, Vijfde, geheel herziene, druk (dl. II, 's-Hertogenbosch, 1971) 144: 'Overwegend religieus-moralistische bespiegeling bevat het laatste grote werk dat Van Mander in zijn laatste levensjaren schreef, een groot episch-didactisch gedicht *Olijf-Bergh ofte Poëma van den laetsten Dagh*, in de trant van Du Bartas' *Sepmaine*; het is echter literair van veel geringer waarde [dan de 'geestelijke liederen in *Bethelhem* [sic], dat is het Broodhuys'] (postuum verschenen te Haarlem, 1609).'

G.S. Overdiep in F. Baur c.s., *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* (dl. III, Antwerpen enz. (1944)) noemt, op 345 *De Olijfberg* slechts; Jonckbloet zelfs dat niet. Kalff volgt in zijn geschiedenis hoofdzakelijk Jacobsen, zijn leerling.

³ R. Jacobsen, *Carel van Mander (1548-1606) dichter en prozaschrijver*. [dissertatie Leiden, 1906] (reprint:) (Utrecht, 1972).

hem ook zeer summier vermelde bundeltje geestelijke liederen *Bethlehem* bezit. Dat nodigt niet erg uit tot lezing en studie van *Olijf-Bergh*. Tenzij men zeer geïnteresseerd is in de auteur, bijvoorbeeld (mede) door lectuur van Jacobsens boek. Dat lezend ziet men deze verkondigen dat *Olijf-Bergh* als 'een gedicht, waaraan alle regelmaat en geleidelijkheid ontbreekt (...) maar van een zeer betrekkelijke waarde geacht kan worden. Doch daarom', vervolgt hij, 'mag men niet uit het oog verliezen, dat deze *Olijf-Bergh* voor de kennis van Van Manders persoon, van zijn denkwijze, van zijn gevoelens en opvattingen, kortom van zijn geheele geestelijk wezen van het hoogste gewicht is'.⁴ Alleen al op grond van deze passage lijkt het meer dan gerechtvaardigd in deze kring aandacht voor dit verwaarloosde gedicht te vragen en uit te nodigen tot studie en lectuur ervan. Want beide lijken mij nog te weinig geëffectueerd. Voor zover mij bekend is Jacobsen de enige die van zijn studie betrekkelijk uitvoerig verslag heeft gedaan.⁵ Op zijn pagina's 114-116 geeft hij als het ware het grondplan van het bouwwerk. Vervolgens toont hij op 117-124 aan de hand van ettelijke citaten hoe naar zijn mening 'de "kleine vossen" der heidensche Renaissance in deze christelijken Olijvenhof binnen(sluipen)'.⁶ Zijn oordeel tenslotte is dat het gedicht 'te veel predikatie en te weinig poëem', dat het 'een langdradig christelijk leerdicht' is.⁷

Al met al blijft Van Manders bouwwerk in halfschemer gehuld. Ik ga niet meer doen dan pogen door als het ware een zoeklicht, dat van een tekstbezorger nog lang niet aan het eind van zijn taak, op die *Olijf-Bergh* te richten, wat meer zicht op dat gedicht te geven. Maar niet meer zicht dan zo'n zoeklicht kan verschaffen. Fragmentarisch dus: iets laten oplichten zonder dat het geheel in helder daglicht komt te baden. Om dit laatste te bereiken is méér nodig dan een bezorger van een tekst-met-inleiding, beperkt o.a. door zijn instrumentarium, dat van de literatuur-historicus, op eigen kracht kan. Hij verricht noodzakelijk voorwerk: de tekst van de oorspronkelijke (en enige) druk uit 1609 gemakkelijk bereikbaar en toegankelijk maken. Uit wat hij tot nu toe "gezien" heeft is wat volgt afkomstig.

Wat nu krijgt men, om te beginnen, onder ogen als men dat boek uit 1609 ter hand neemt? Wel, in het voorwerk als belangrijkste tekst een voorrede van de dichter 'Aen de leught ofte goetjonstighen Leser'. Voor te gaan bezien welke lezer hij op het oog heeft en wat hem beweegt, kijken we verder. Na een drietal bladzijden met lofdichten volgt een 'Cort Inhoudt des Boecx, ghestelt op yeder Ghesangh'. Dat wil zeggen, van elk der 21 zangen wordt in een alinea van een wisselende lengte een samenvatting gegeven, te zamen een resumé van het geheel.

⁴ Jacobsen, *Carel van Mander*, 113.

⁵ Jacobsen, *Carel van Mander*, 111-126. Bovendien citaten en enig commentaar erbij op 54-55 en 80-81.

⁶ Jacobsen, *Carel van Mander*, 117.

⁷ Jacobsen, *Carel van Mander*, 126.

De tekst in fractuur (zoals die van voorrede en inhoud) die volgt is het gedicht van 4250 verzen op 28 bladzijden. Elke zang begin met de samenvatting, in proza, uit de 'Cort Inhoudt'. De verzen, jambische vijfvoeters, paarsgewijs afwisselend slepend en staand rijmend (op één uitzondering na)⁸ het hele werk door, worden regelmatig geflankeerd door een marginale proza-aantekening. Drie elementen dus, in iedere zang: samenvatting, tekst, marginalia.

Na het gedicht volgt een bijgebonden afzonderlijk gepagineerde uitgave met eigen titelblad, bij dezelfde uitgever maar door een andere drukker bezorgd: *Epitaphien ofte Grabschriften* ghemaect op het afsterven van Carel van Mander. Het gaat ons hier en nu om de *Olijf-Bergh*, de teksten erin van Van Mander. Dat wil zeggen: die der zangen, en van de voorrede. Niet de Cort Inhoudt, en evenmin de marginalia. Beide moeten evenwel tóch ter sprake worden gebracht al zijn ze, naar ik hoop aannemelijk te kunnen maken, niet van de dichter.

Het gemakkelijkst lijkt dit laatste te bereiken met betrekking tot de marginalia. En het is bovendien aantrekkelijk daarmee te beginnen in verband met een voor de hand liggende vraag die deze randschriften oproepen.

Wat valt er nu aan die marginalia op te merken? Allereerst hun frequente voorkomen. Praktisch ziet men op iedere pagina er één of meer. Gemiddeld krijgt men per elf regels een marginale onder ogen. Sommige zangen hebben er relatief méér: dat lijken dan de moeilijkste. Maar dat kan inderdaad schijn zijn; de functie van zo'n marginale blijkt immers niet altijd dezelfde. Er vallen een viertal categorieën te onderscheiden, en wel: naamverklarende, samenvattende, toelichtende en louter signalerende. Van elke soort een voorbeeld. In (zang) I (vers) 639 wordt *Noë* genoemd, in de marge leest men *Noach*, een naamverklaring.⁹ Als samenvatting wordt in de marge van I, 32 e.v. afgedrukt: *Vanden oorspronck ende ghewas der afgoden, ende hoe duyster de werelt oyt was in de ware kennisse Gods*.¹⁰

Toelichtend (-interpreterend) bedoelt te zijn de marginale bij I, 98-100 in welke verzen men over Titan, de broer van Saturnus, leest: 'sijn *Titannen*/(So hieten sijn fel sonen) [hij] tot hem nam,/ En overviel *Saturnum*' en waarnaast men ziet

⁸ Op 15, r. 14 vlg. (= I, 493 vlg.). Na het staand rijmpaar 491-492 volgen weer twee staandrijmende regels. Bij nader toezien blijkt dat de vergelijking die in 483 inzet met 'Maer gh'lijk een wijs groot Coninc' geen vervolg krijgt met een tweede lid dat begin met 'So ...'. In 493 vangt een nieuwe passus aan over 'Voorsegghers meer...' die aansluit bij 472 (= 14, r. 29).

Ik verwijs in het vervolg naar de pagina's en (ad hoc getelde) regels in de editie-1609. Met romeinse kapitale cijfers duid ik de zangen, met daarachter geplaatste arabische cijfers de per zang getelde versregels zoals de hereditie ze zal geven.

⁹ 19, 25.

¹⁰ 2, 14 vlg.

afgedrukt *Der Reusen strijt*.¹¹ Louter signalerend is de aantekening naast I, 538, binnen de weergave van *Genesis I*, waar men het vers leest ‘Den derden dagh de waters al beschickt,’ en in de marge *3.Dagh.* staat genoteerd.¹²

De samenvattende en de signalerende categorieën wijzen mijns inziens op de veronderstelde behoefte aan het incidenteel snel terug kunnen vinden van de aldus gemarkeerde passages. Daarachter mag men de veronderstelling vermoeden dat de lezer de tekst (ook?, misschien?) vooral als naslagwerk gebruikt, iets waarop de samenvattingen per zang binnen de ‘Cort Inhoudt’ en boven elke zang ook lijken te wijzen.

De eerste en derde categorie die ik hier onderscheid, geven naar mijn mening enig zicht op de beoogde lezers: van hen wordt verondersteld dat ze juist aan dié verklaring, dié toelichting behoefte hebben. Het gegeven voorbeeld van een naamverklarende noot duidt erop dat de annotator veronderstelt dat de lezer van het vers ‘Al liet hy oock waerschouwich *Noë* preken’ (waarin ‘hy’ God aanduidt) de naam niet herkent als synoniem van Noach die hem wel bekend zal zijn. Die lezer is dus niet vertrouwd met de Vulgaat-tekst, evenmin de Franse bijbeltekst of de (doopsgezinde) Biestkensbijbel. En bovendien wordt hij geacht behoefte aan de verklaring te hebben, ook al worden een vijftiental regels verder in één zin *Noë* en de *Arck(en)* genoemd, zij het binnen een andere alinea op de volgende pagina. Een interessante toelichtende marginale in dit verband is die bij XVI, 59 e.v. staat.¹³ Nadat erop gewezen is hoe vaak de apostelen vermaanden dat men in afwachting van de laatste dag moet waken, leest men

Maer wat voorseght, wiens naam steen is te seggen,
Wiens g’loofsbelijdt d’Heer ooc tot steen woud’ legghen
En gront, om op te bouwen sijn ghemeynt?¹⁴

Daarna volgt een parafrase van 2 *Petr.* 3, 3-4. De marginale nu is: ‘Op sulc geloof als *Petrus* beleedt, wilde *Christus* sijn kercke bouwen’. Het zal duidelijk zijn dat de lezer geacht wordt de omschrijving van Petrus via de verwijzing naar de betekenis van zijn, door Christus hem gegeven naam, niet te begrijpen. Mij komt het voor dat die lezer er géén van roomskatholieken huize wordt geacht: zo een zal (toch ook toen?) voldoende vertrouwd zijn geweest met de befaamde petra-tekst in

¹¹ 4, 9-11.

¹² 16, 24.

¹³ 99, 29 vlg.

¹⁴ In dit en de volgende blok-citaten heb ik omwille van de leesbaarheid moderne (interpreterende) interpunctie aangebracht.

Matth. 16, 18?¹⁵ Moeilijker laat zich een conclusie verbinden aan de marginale bij I, 362 waar sprake is van ‘*Cain (...)* zijn *Broeder*’.¹⁶ Voor wie moet daar *Abel* verklarend worden naastgeplaatst? Niet voor de gemiddelde bijbellezer, dunkt me. Maar die wordt zeker beoogd door de toelichter bij de twee gevallen (I, 273 en XVI, 34)¹⁷ waarin sprake is van de zevende aartsvader vanaf Adam geteld. Weinigen zullen hier direct Enoch herkend hebben (en herkennen).

Zo vallen er gradaties te over te registreren. Alles bijeen genomen zijn er - voor zover ik het nu zie - twee conclusies te trekken, hier. De eerste is: de annotator rekent niet op een zeer bijbelvaste lezer. Die wordt, naar het lijkt, zeker niet vertrouwd geacht met de Vulgaat (in vertaling). De tweede luidt: die annotator is niet Van Mander. In principe zou hij het natuurlijk wel kunnen zijn: we kennen ook een Huygens die eigen teksten toelicht. Maar reeds onder de hier genoemde gevallen is er één die een foutieve marginale laat zien: onder de Reuzenstrijd wordt normaliter niet verstaan de overval op Saturnus door Titan en zijn zonen, zoals de toelichting bij I, 100 wil,¹⁸ maar de strijd der Titanen tegen Jupiter die, overigens, een achttal verzen later in Van Manders tekst in het juiste kader vermeld wordt. Nu gebeurt dit laatste op dezelfde pagina, en zou gedacht kunnen worden aan een onjuiste plaatsing van een juiste marginale.¹⁹ Maar dat kan niet gezegd worden van de marginale noot bij I, 381 e.v. Binnen het *Verhael der vier eeuwen* is daar de ‘Yseren eeuw’ aan de orde. Er is gesproken over de onnatuurlijke *Schipvaart*, over het dito ‘palen af en deelen’ van ‘d’eerd’ elck een ghemeen als Son en wint’; en dan volgt:

Het sterfvolc, niet vernoecht met vrucht of coren (381)
Dat d’eerde gaf, ginck haer den buyck doorboren

¹⁵Als bekend was Van Mander van huis uit rooms-katholiek. Het lijkt niet onmogelijk dat hij “vanzelfsprekend” de petra-tekst bekend veronderstelt; waarschijnlijker evenwel is het dat hij zijn lezer ermee vertrouwd acht omdat het zo’n controversiële tekst is.

¹⁶ 11, 27.

¹⁷ 9, 8 respectievelijk 99, 4.

¹⁸ 4, 11.

¹⁹ De hele passage 2, 35-5, 34 (= I, 53-158) kan en moet vergeleken worden met Van Manders *Uytleggingh op den Metamorphosis (...)*, voor het eerst verschenen als voorlaatste onderdeel van het *Schilderboek* (...) Alkmaar 1604, door mij geraadpleegd in een afzonderlijke boekeditie (tezamen met *Wtbeeldinge ...*) van 1616 ter UB Gron. (sign. Ga e 85), en wel het hoofdstuk ‘Van Saturnus’ (aldaar Fol. 3 verso-Fol. 4 recto). De tekst in *Olijf-Bergh* is geen berijming van, maar levert wel een instructieve parallel met die in *Uytleggingh*. In de marge van Fol. 4 recto staat naast het verhaal van de strijd van Iuppiter en de Corybants of Cureten tegen de Titans de noot ‘Waer uyt der Reusen strijdt tegen Iuppiter is versiert’. Deze is bijna letterlijk terug te vinden in 4, 28 (= I, 117). De marginale bij 4, 11 (= I, 100) lijkt een beknotte versie van het geciteerde uit *Uytleggingh* en in zijn beknotting onjuist. Daarvoor zal Van Mander wel niet verantwoordelijk zijn.

En halen uyt haer aders schatten weerd:
 T'hardt yser, daer byneffens (meer begheert
 Als nut) het gout, den oorspronck van veel sonden.²⁰ (385)

De bewuste marginale interpreteert dan vers 382 na de komma duidelijk ten onrechte als *Ploeghen*. Ook bij II, 65 vergist de annotator zich zózeer dat niet goed denkbaar is dat hij Van Mander zou zijn. Naar aanleiding van Christus' woorden in *Matth.* 24, 6 geeft Van Mander een persoonlijke overweging over de godsdienstoorlogen van zijn tijd, waarin hij de 'felle wreetheyt' van de 'wreedden crijgh' duidelijk maakt via deze homerische vergelijking waarin de wreedheid is

Als een getreck vierpeerdich aen den waghen (63)
 Twelck op de loop geraect is met vertsagen
 In der loop-plaets', en dat den voerman stil,
 Maer doch vergheefs al treckend', houden wil;
 De paerden, want sy na gheen toomen hooren,
 Woest rennen heen, daer niet en mach staen voeren:²¹ (68)

De noot in de marge bij 65 luidt *Phaetou* (lees: Phaeton); maar niets wijst erop dat Van Mander hier de herinnering aan Phaetons noodlottige tocht heeft willen oproepen. En dan is er nog het gebed van de auteur (I, 251-266) in de ik-vorm, waarbij de marginale opmerkt: *Hy roept de grootheyt Gods aen om hulpe*.²²

Begeeft de annotator zich, zoals bij de zopas bekeken marginale bij de homerische vergelijking, op het terrein van de Klassieke Cultuur, dan blijkt op verschillende plaatsen dat hij ook daar de lezer niet erg vertrouwd acht met die cultuur. Schrijft Van Mander over 'Het bestieren des *Seysemans*' waaronder 'den gulden tijt gheviel' dan wordt in de marge bij die plaats (I, 306-307) *De gulden eeuwe* en *Saturnus* genoteerd.²³ Waar '*Iupijn*' of een variant ervan verschijnt, leest men in de marge (I, 178; XV, 21) een verklaring met *Iup(p)iter*.²⁴ En ook de aansporing tot de jeugd om op een cruciaal moment in het leven de oren te bewaken zoals 'fabel leert van een Zeevaerder slem/ Voor dat geluyt der soete valsche stem' wordt, sober weliswaar, maar toch toegelicht met *Uliesses* (II, 33-38).²⁵

²⁰ 12, 10-14.

²¹ 27, 3-8.

²² 8, 22-37.

²³ 10, 5-6.

²⁴ 6, 19 en 91, 5.

²⁵ 26, 7-12.

Gaan we ervan uit dat inderdaad Van Mander en de annotator verschillende personen zijn, dan weten we uit het bovenstaande aardig welke lezer de laatste op het oog had. Maar ook van Van Manders idee van zijn lezer is inmiddels het een en ander duidelijk. Immers, waar de annotator behoefte voelde aan een marginale uit de eerste en derde categorie, de verklarende en toelichtend(-interpreterend)e, dacht Van Mander voldoende duidelijk te zijn. Hij veronderstelt daar dus bij de lezer het nodige bekend uit hetzij de Bijbelse, hetzij de Klassieke wereld. Zijn al dan niet dichterlijke omschrijvingen (als die van Ulisses, Henoeh) wijzen naar een geschoolde lezer, naar een goed bijbellezer. Daarnaast zijn er ook talrijke passages die duidelijk informierend van aard zijn. Een van de langste in I is die waarvan hierboven het resumé is geciteerd: *Vanden oorspronc ende ghewas der afgoden* enz., genoteerd naast I, 32 e.v.; de hele passus beslaat de vss. 32-190. De lezer krijgt informatie zowel om zijn kennis te vermeerderen als omwille van Van Manders paedagogisch-moralistisch doel.

Voordat we naar wat hij met zijn gedicht wil bereiken gaan kijken, eerst nog een enkele opmerking over de samenvattingen der zangen, die - zoals we hebben gezien - tezamen de Cort Inhoudt in het voorwerk vormen. Die samenvattingen in proza lijken me, als gezegd, niet van Van Mander afkomstig. Het ligt voor de hand te veronderstellen van wèl, ze te beschouwen als een ten eigen nutte gemaakt geheugensteuntje achteraf tijdens het voortgaande schrijfproces, of een kort ontwerp als handleiding voor elke zang apart. Vergelijking van de samenvattende marginalia met de resums der zangen maakt duidelijk dat in de laatste vaak gebruik lijkt gemaakt van de eerste zonder woordelijke overname. Van het resumé van XIII bijvoorbeeld luidt de laatste zin: 'Int leste waerschout voor verleyden, verhalende komste ende verlossinge der geloovige'.²⁶ De laatste samenvattende marginale bij deze zang staat genoteerd bij vss. 119 e.v. waar, tot aan vs. 146, *Matth. 24, 23-26* geparafraseerd wordt.²⁷ Men leest er *Waerschouwinge voor de tegenchristen ende valsche voorsegghers*. De laatste alinea van de tekst (in verzen dus) begint met 'U comst O Heer der vromer troostingh soet' (156) en eindigt met 'In s'Vaders Rijck verlost van allen strijt' (165).²⁸ Zo wordt duidelijk niet alleen dat het resumé slordig bijeenzet wat in de marge en de geciteerde regels schijnt te staan, maar ook dat het onwaarschijnlijk is dat we hier Van Mander aan het werk zien. Veel samenvattingen eindigen met de formule 'In 't lest' (of variant). Zo die van X aldus: 'Besluyt dit gesangh met de wijsheyt ende cracht Gods'.²⁹ Het verzwegen subject van 'besluyt' moet wel de auteur, Van Mander zijn. Kan men bij de talloze subjectloze derdepersoonsvormen in de resums veronderstellen dat er Ghesangh

²⁶ Voorwerk (vi r); ook 82, 5-6 in iets andere spelling.

²⁷ 85, 25-86, 16. *Christen* en (tegen)chisten zijn meervoudsvormen.

²⁸ 86, 27 respectievelijk 35.

²⁹ Voorwerk (vi r) 12-13; ook 70, 24-25 in iets andere spelling.

verzwegen is, in dit geval is dat uitgesloten. De opsteller van de samenvatting zal dan ook een ander zijn dan de auteur van de zang. Andere merkwaardigheden in de resumés laten zich dan het best verklaren door de laatste als niet van de hand van Van Mander te zien.

Deze is zeker wèl de auteur van de voorrede waaruit het een en ander onze aandacht verdient. Allereerst dan de aanduiding van de stof van zijn gedicht. Dat biedt 'veel der dinghen die den Heere op den Olijfbergh leerde'.³⁰ Hij baseert zich dus op wat wel genoemd wordt de synoptische apocalyps; dat wat in *Matth.* 24 en 25 en *Marc.* 13 staat, onlangs nog samengevat aangeduid als 'onderricht over het einde'.³¹ Lering dus over het wereldeinde, geput uit die nieuwtestamentische passages. En dat doet hij, zegt Van Mander, 'in Vlaemsch dicht'.³² Direct daarna noemt hij Bartas wiens 'eerste ende tweede beke' hij waardeerde, zodat hij 'verweckt was in onse spraec' oock yet te proeven'. Bartas' *Première Sepmaine* is een hexameronisch-encyclopaedisch gedicht, dus een amalgaam van lofzang en leerdicht, waarin de stof van *Genesis* I, de schepping van de wereld in zes dagen ter sprake wordt gebracht en als onderdeel van de lof Gods veel van de kennis der wereld wordt ingevlochten.³³ Zelf karakteriseert de auteur zijn werkwijze in een 'Advertissement au Lecteur' van de *Seconde Sepmaine*, (onvoltooid, immers slechts de eerste twee dagen kwamen gereed) aldus:

Ici je narre simplement l'histoire, là j'émeu les affections; ici j'invoque Dieu, là je luy en ren graces; ici je luy chante un hymne, et là je vomi une satire contre les vices de mon âge; ici j'instrui les hommes en bonnes meurs, là je loue les bons esprits.³⁴

Bartas reageerde hiermee op de kritiek die zijn *Première Sepmaine* gekregen had als een werk niet overeenkomstig de voorschriften van de klassieke poëtica voor ependichters. Hij legt die naast zich neer, want hij vertelt niet alleen, maar roept ontroering op, bidt, prijst, hekelt, moraliseert, roept mededogen op, handelt over natuurkundige zaken, prijst geleerden. En dat mocht hij, hij schreef immers geen epos.

³⁰ Voorwerk I iij (r) 10-12.

³¹ *De vier evangeliën en de handelingen van de apostelen (...)* (Boxtel-Leuven, 1987) 58 noot.

³² Zie noot 30. In deze Voorrede blijkt Van Mander de voorkeur te geven aan 'Vlaemsch' als benaming van de taal van 't' gantsch Nederlandt' omdat die 'buyten landts' gebruikelijk is. Men mag derhalve veilig aannemen dat - zoals normaal is in die tijden - ook van *Olijf-Bergh* de tekst van de titelpagina niet van de hand van de auteur is, met name dan het aldaar te lezen 'In Nederlandschen dicht beschreven'.

³³ Mijn formulering steunt hier op W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden (...)* (dl. I, Assen, 1975) 49-50 en 86-87.

³⁴ Citaat via Smit, *Kalliope*, 86.

Als Van Mander geslaagd is in zijn voornemen ‘oock yet’ als Bartas’ werk te proberen, dan mag men een rijk gevarieerd, niet vooral vertellend werk verwachten. Zelf formuleert hij als de doelstelling van dat werk een tweeledige. Hij zegt erover: ‘So hebbe ick dan de Jeught, om ongheschuymt Vlaensch te leeren, dit voorgeschreven: maer bysonder (...) *den dagh des Heeren*, ghesocht van jonghs te drucken in hunne teere sinnen ende gemoeden, om hun geneghen te maken tot weldoen, ende te schricken voor quaet doen (...)’.³⁵ Hij stelt zich dus een taak in de taalpolitiek van zijn dagen, waarover ik het hier verder niet zal hebben. In het bijzonder heeft hij een moralistisch doel: de jeugd tot wèlleven brengen door hen de dag van het laatste oordeel in ‘sin’ en ‘gemoed’ te prenten, hun verstand en gevoel ervan te doordrenken. Op de titelpagina had hij reeds een epigram laten afdrukken waarin dat doel ook verwoord is: een parafrase van 2. *Petr.* 3, 11 ‘om heyligh in Godtsaligh wesen,/ Te wand’len, dat men sHeeren dagh/ (Toekomstigh haest) verwachten magh’. In zijn voorrede citeert hij nog Jesus Syrach waar hetzelfde *in negativo* te lezen staat: ‘Wat ghy doet daer bedenckt dat eynde in, soo sult ghy nimmermeer quaet doen’.

Wat voor een werk heeft nu deze moralistisch-didactische taakstelling opgeleverd? Welke jeugd blijkt Van Mander te willen bereiken? Ter beantwoording van deze vragen richten we ons zoeklicht op de tekst, expliciet die van Van Mander, de zangen zelf dus.

Dat zijn er zoals we hebben gezien, een en twintig. In het toegemeten tijd- en ruimtebestek is het vanzelfsprekend ondoenlijk ze alle aan de orde te stellen. Ik beperk mij dan ook tot de eerste zang, met zijn 816 regels veruit de langste, en om meer dan één reden interessant voor ons. Jacobsen ziet I als een soort van inleiding omdat de dunne haast onzichtbare draad die door het hele werk loopt, de door Van Mander geparafraseerde verzen uit *Matth.* 24, pas voor het eerst te zien is in het begin van II. In de demonstratie van Van Manders tweeslachtigheid, Jacobsens hoofdthese omtrent zijn auteur, - zijn vermengen van christelijke en heidense zaken, van openbaring en poëtische fictie getuigen er zijns inziens van - gebruikt Jacobsen tamelijk uitgebreid I. Hij citeert er in vijf citaten een 44-tal verzen uit. Op die zang als geheel geeft hij evenwel geen zicht. Ik wil proberen dat wel te verschaffen. Dat doe ik door er een samenvatting van te geven die de verschillende onderdelen op de voet volgt.

De dichter begint met een *invocatio* van de (gepersonifieerde) zang die wordt opgeroepen vermaak te verschaffen en op te wekken tot de liefde voor God. Daarna wordt de Muze verzocht te wijken omdat zij slechts ijdele roem mag verwachten en de dichter daarnaar klaarblijkelijk niet haakt. Hij wil ‘wt waarheys gront den doonsdagh groot’ bezingen, die oordeelsdag die Gods volk tot troost, de overigen

³⁵ Voorwerk I iij (v).

een te vrezen rechtsspraak zal zijn (1-26).³⁶

De volgende 165 verzen handelen over de *Goden valsch* en hun *oorspronck ende ghewas* om te laten zien *hoe duyster de werelt oyt was in de ware kennisse Gods* (zoals de marginale bij 32 e.v. voortreffelijk formuleert). Een theogonie derhalve, tegelijk een démasqué der goden, de Egyptische (31-35), de Grieks-Romeinse (36-166), die van velerlei landen, eilanden en steden in en rondom de Middellandse Zee afzonderlijk (167-185) en die van alle natiën en talen onder de hemel onmogelijk op te sommen (186-190).

In 31 verzen wordt van de *Wtbreydinge van Gods volck* verhaald, van uit Chaldea, oorsprongsland van Abraham, tot 'hier daermen hoort t' groet *Oceaens* gheruys/[waar God] zijn licht aanbiedt en wederhoudt zijn cruys/ na seer veel noodts en bloedich pers benouwen', dat is Holland ten tijde van de verademing na het oorlogsgeweld, de streek rond Haarlem wellicht, waar de dichter woont en dit schrijft (191-221).

Reflectie op de staat van de glans van dat lichtend volk op de oordeelsdag die bezongen gaat worden voor de jeugd (222-227) voert direct tot een oproep aan die jeugd om te luisteren. Immers de oordeelsdag openbaart zowel Gods rechtvaardigheid en houdt zo af van het kwaad, als Gods goedheid wat uiteindelijk voert tot wèlleven. En luisteren naar dit gedicht leert ook zuivere beknotheid in taalgebruik bereiken (228-245). We herkennen hier een uitbreidende berijming van wat de voorrede - met meer technische gegevens omtrent de prosodie - formuleerde.

Vijf verzen over de vergankelijkheid van al het aardse die blijken zal op de laatste dag leiden in tot het gebed (in de marge van 251 e.v.) samengevat in *Hyroept de grootheid Gods aen om hulpe*. Het voert tot een drieledige conclusie: de precieze tijd van de oordeelsdag, onderwerp van het hele boek, is slechts de Vader bekend; de mens kan niet beter doen dan zich afzonderen om Diens wil te leren kennen; en hij dient die even ijverig te beleven als hij haar zocht (246-266).³⁷

De oordeelsdag is - en dat komt nu aan de orde in 267-444 - een toekomstig feit, door God aan enkelen kenbaar gemaakt, met name aan: Enoch, Daniel (die Nebucadnezars droom, versluisde openbaring ervan, verklaarde), Ovidius (die in zijn *Verhael der vier eeuwen* eigenlijk Daniels profetie navolgde) en de ongenoemde die 's werlds loop vergeleken heeft met 's mensen levensloop met de onontkoombare sterfdag.

Wannéér precies dat feit zal voorvallen is ononthuld gebleven: dat wordt in 445-522 duidelijk. Daniel, de evangelist Johannes, Petrus konden het niet, Christus wilde het niet zeggen. En dat alles duidelijk om de mensen wakende te doen zijn in afwachting van die dag, in vertrouwen op Gods woord dat werkt.

³⁶ I, 1-26 op 1-2; en voor de volgende alinea's: 27-190 op 2-6; 191-221 op 6-7; 221-245 op 7-8; 246-266 op 8-9; 267-444 op 9-14; 445-522 op 14-16; 523-557 op 16-17; 558-654 op 17-20; 655-816 op 20-24.

³⁷ Vgl. I, 591-594 (= 18, 6-9).

Gods werkend Woord is het thema van wat nu volgt, in 523-557, het scheppings-verhaal der zes dagen, met als eind-schepsel Adam.

Wie Adam zegt, zegt zonde... Het verhaal daarvan begint met 558 en loopt door tot 655. Adams zonde immers was de oorzaak van Gods éérste oordeel: 's mensen veroordeling tot dood en verdoemenis. Cains zonde en nasleep daarvan bracht het tweede oordeel: de zondvloed, ondanks Noachs 'waerschouwicheit preken' (639). En zoals God altijd laat waarschuwen en dan tenslotte straft, zo zal nadat 't' blymarich woort van sijn nieu verbondt de gansche werelt rond' verkondigd is, Hij 'eens voor al de gantsche Werelt oordeelen' (649-654).

Dat laatste oordeel nu zal in zijn voorgeschiedenis een strikte parallel vertonen met het tweede. Dat is het thema van de laatste 160 verzen (655-816). In Noachs dagen dronk en at men overmatig, en werd achteloos getrouwd. Heden ten dage en in ons land 'blijft de Can in dronckenschap seer hooch geviert' (673-674). Dronkenschap - ongekend krachtig zoals het verhaal over de Egyptische Can-afgod die met water de Perzische vuur-god overwon, suggereert - voert tot kwaaddoen. Soberheid evenwel 'maect d' oncuysheyt cout' (702). En zo is er de overgang naar die tweede zonde uit Noachs dagen waarvoor ook thans en hier dient gewaakt: het achteloze huwen en gehuwd worden. De reeks voorbeelden van wat dat teweeg heeft gebracht (712-730) culmineert in dat van 'des sendvloeds water wrake' (732), veroorzaakt naar het getuigenis van 'Gods trouwen knecht' (Mozes als auteur van *Genesis*), door de huwelijkskeuze, te weten dat de mannen die na Enos ter wereld kwamen de 'mensch dochters', afstammend van Cain, 'te wijve namen' en dan nog 'slechts dy sy alleene wouden' (761-763). Dat dient tot nadenken te stemmen. En zo komt de dichter tot zijn *Waerschouwinghe aen de Bruyt Christi* (bij 781 e.v.). Die houdt in dat zij blijven moet 'buyten swerelts vloet' en 'in t' gebodt' (785, 787), opdat en zodat 'Den Heer tot swerelts eynde (haar) by blijft' (795). Tot dat einde, dat zichtbaar wordt aan de verouderingsverschijnselen, de 'tuygen dat ghebeuren/ Den sterfdach hem sal sonder toeven haest' (808-809).

Mij dunkt dat uit het bovenstaande twee conclusies te trekken zijn. Al met al vertoont, zo kan de eerste luiden, I een opbouw die gerelateerd aan de doelstelling van het gedicht planmatiger is dan Jacobsen wil doen geloven.³⁸ Men kan er na de obligatoire invocatio (1-24)³⁹ een 220-tal verzen gespannen zien tussen de formulering van het thema (25-26) en een herhaling ervan (239-242). Een tweede invocatio in de vorm van een gebed volgt. Een gebed: het is immers een gedicht dat spreekt tot de jeugd en argumenteert vanuit de christelijk-joodse levens- en wereldbeschouwing, die de christenen als het volk van God beschouwt. De vooraf gegeven ontluisterende theogonie der vele heidense goden bereidt voor op de

³⁸ Vgl. Jacobsen, *Carel van Mander*, 118-124.

³⁹ 1, 13-2, 8. Over de invocatio M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, 'Het probleem van de goddelijke inspiratie bij christen-dichters in de 16de en 17de eeuw', in *TNTL* 105 (1989) 182-200 i.h.b. 191-192.

vermelding van de ene ware God. En tot de identificatie van zijn volk waarvan de geschiedenis immers zó wordt verteld dat de land- en tijdgenoten van de dichter inzien te behoren tot dat Godsvolk. Met name de jeugd onder hen wordt dan opnieuw aangesproken en uitgenodigd ‘aendachtig [te] blijven by’ de bezinning op de jongste dag. En na zijn gebed blijft de dichter, van 267 af tot het laatste vers, 816, bij die oordeelsdag in de verschillende aspecten ervan: zijn feitelijkheid, onbekendheid qua tijd van verschijnen, zekere komst en grond voor die zekerheid, oorzaak en consequentie voor ‘s mensen levenshouding voortvloeiend uit de parallellie van oorzaak en gevolg van het destijds voltrokken tweede oordeel (de zondvloed) en het laatste.

De tweede gevolgtrekking lijkt me dat Van Mander qua werkwijze, minstens in deze zang, inderdaad ‘ook yet’ als Bartas heeft gepresenteerd. We horen hem immers historiën vertellen, gemoederen bewegen, God aanroepen, de lezers oproepen tot wèlleven, en tot vroom gedrag.⁴⁰ Het is dus, zo wil het mij voorkomen, inderdaad zo dat, gelijk Jacobsen het (al te voorzichtig) uitdrukte ‘er eenige verwantschap (is) met het gedicht van den beroemden Gascogner’.⁴¹ Dat zei hij omdat hij op zoek was naar een episch stramien, ‘den draad in Van Manders werk’. Hij zocht daarin klaarblijkelijk een episch “frame”, en vond het. Maar wel een dat al te ijl is, namelijk de verwerkte ‘gewijden text’, *Matth. 24*. ‘Daartoe komt hij (d.i. Van Mander) na alle dwaaltochten op menigerlei gebied telkens weer terug’, zo luidt zijn conclusie vóóraf, tevens uitgangspunt voor zijn schets van het grondplan van *Olijf-Bergh*. Daarin is dan zang I waarin niets uit *Matth. 24* te vinden valt, louter ‘een soort van inleiding’ en de moeite van belichting niet waard.

Niet een episch frame, als in Bartas’ werk, met name de *Première Sepmaine* het scheppingsverhaal blijkt te zijn, is het wat in de *Olijf-Bergh* te zoeken valt: *Matth. 24* verhaalt niet zozeer wat op ‘den dagh des Heeren’ voorvalt (dat gebeurt veeleer in *Matth. 25*, 31-34, 41 en 46, met daartussen veel dialoog) als wel wat eraan voorafgaat. Evenmin ‘een visioen van de dag des oordeels’ als kern, waar het Van Mander - zoals Jacobsen trouwens erkent - ook niet om te doen is geweest.⁴² Bij de opzet en uitwerking van dit *Poëma van den laetsten Dagh* is behalve het verstand ook Van Manders gemoed, dat van een religieus voelend, bewogen man betrokken geweest, die het leven ziet en wil doen zien in het licht van die oordeelsdag. Of anders gezegd: Van Mander wil de laatste dag, door Christus in zijn gesprek, zijn toespraken (*Matth. 26,1*) op de Olijfberg aan de orde gesteld, als *richtpunt* voor het leven centraal stellen. Alles wat ervan te zien is in de geschiedenis tot Van Manders dagen, in wat de Bijbel op talloze plaatsen erover te melden heeft, wil hij zijn vooral

⁴⁰ En in latere zangen horen we Van Mander over natuurkundige zaken verhandelen, en grote geesten prijzen.

⁴¹ Dit en de overige citaten in deze alinea op 114.

⁴² Jacobsen, *Carel van Mander*, 125.

jeugdige lezers voor ogen stellen als even zovele aanknopingspunten voor een leven of begin van leven naar dat eindpunt, dat richtpunt toe. Zijn *Olijf-Bergh* voert niet met veel ‘dwaaltochten’ langs één verhaaldraad, maar biedt een waaier van draden aan waarlangs men komen kan aan het gestelde doel: levendig bewustzijn, in ‘sin’ en ‘gemoed’ het leven lang, van de laatste dag.

In een religieus-moralistisch, didactisch gedicht als deze *Olijf-Bergh* is, mag men van meet af aan een sterke betrokkenheid van de dichter bij zijn stof verwachten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de discussie over Van Manders gezindheid naast, uiteraard, de *Gulden Harpe* ook *Olijf-Bergh* als reservoir voor argumenten heeft gediend. Maar wel lijkt het mij merkwaardig dat daarbij de eerste zang nauwelijks is betrokken. Terloops noemt Jacobsen in zijn betoog over de ‘zonderlinge’ samenstelling van *Olijf-Bergh*, uit I de ‘doopsgezinde “mijding”’ waarvan hij niet rept als hij Plettincks bekende conclusie als zou Van Mander trouw gebleven zijn aan het oude geloof, ontzenuwt.⁴³ Toch zal voor tijdgenoot en lateren de dichter én zijn geïntendeerd publiek herkenbaar zijn geweest als doopsgezind, ook in de eerste zang.

In het voorgaande is sprake geweest van de door Van Mander beoogde lezer als geschoold in de Klassieke literatuur en als goed bijbellezer. Uiteraard kon de *poeta doctus* nog belangrijke bijdragen leveren aan diens vorming, met name op gebieden van de profane historie van heidenen zowel als joden, van de natuurwetenschap, met name de astronomie in historisch perspectief, en van het thema geloof en ongeloof in de wereldgeschiedenis. Maar sommige zaken behoeften geen uitleg binnen de tekst, en kregen geen toelichting in de marge, kortom werden door de auteur en zijn annotator als vertrouwd verondersteld bij de lezer die zij beiden verwachtten. Plaatsen als waarop ik hier doel werpen wisselend licht op die lezer. Zo is er in I, 231 sprake van ‘*Amadys* en ander sulck papier’ als voorbeelden van ‘ydel onreyn dichten’;⁴⁴ de jeugdige lezer wordt dus verondersteld *Amadis de Gaule* en soortgelijk werk te kennen. Dat zegt meer over de populariteit van dat genre dan specifiek iets omtrent de lezer, als lezer uiteraard kenner van boektitels.

Specifieker informatie verschaft een passage als de volgende - ook uit I - waarin sprake is van een Ghemeente

die haer leeren
En straffen liet oprecht van sHeeren Gheest.
Dit was nu t’volc voor sHeeren hant bevreest; (590)
Dees hielden hun daerom alleen, en schouwden
T’boos godloos volck daer sy niet meed’ en trouwden,

⁴³ Jacobsen, *Carel van Mander*, 113 en 54-62.

⁴⁴ 8, 3.

Want al te seer sulck bywesen besmeurt;
 Dees hebben na Gods wil met vlijt gespeurt;
 Dit waren die van doe aen Christum hoofden, (595)
 Ja kinder Godts, om dats' aen hem recht g'loofden.⁴⁵

waarover de dichter in de direct volgende verzen aldus juicht:

O heylich volck, gheselschap heerlijk soet,
 Als daer versaemt de vaders waren vroet.

Immers deze zich afzonderende gemeente, waarvan de leden zich onthouden van huwelijken met hen die buiten hun kring staan, die ijverig Gods wil naspeurt,⁴⁶ Christus in zich opneemt en die kinderen Gods mogen heten omdat de leden aan die Christus oprecht en rechtzinnig geloven - die gemeente is herkenbaar als een doopsgezinde broederschap. Ze is tegelijkertijd en primair het proto-type ervan in de letterlijke zin van dat woord: de doperse gemeente uit de bijbelse oertijden. 'De vaders' zijn immers de aartsvaders als blijken mag uit het vervolg:

Maer boven al, siet *Adam*, wat ghewisse
 Vertellingh, leer, en claer ghetuyghenisse (600)
 Doet hy van Godt, en wat heerlijk belijt.
 Dus bloeyde dees ghemeent' al eenen tijt
 Met yver groot, omtrent acht hondert jaren:
 Maer *Adam* doot en *Enoch* opgehvaren
 De menschen, t'zaet van *Cain* seer vermeert, (605)
 Gods kinders daarmed' al te seer verkeert,
 Die werden quijt allencx het gh'loofs vermogen.
 Eylaes, wat is 't als somtijts wort ontoghen
 Een Leydtsman goet, voorbeeldich, vroom pilaer,
 Om 't volcx misdaet (...) (610)

De lezer moet blijkbaar vertrouwd zijn met de idee dat Christus ook toen al onder de gelovigen, de zoekers naar Gods wil, verkeerde. En dat Adam die vroede vaders leidde die 800 jaren lang, zal hem ook bekend in de oren hebben geklonken? Zeker wel, dit laatste, de neergang, in zes regels geschetst, met als hoofdoorzaak het verkeren van 'Gods kinders' met 'de menschen', een gevolg van

⁴⁵ 18, 6-14; de volgende vss. dus 15-16 resp. 17-28.

⁴⁶ Vgl. hierboven 9 en noot 37.

het ontbreken van een goed, voorbeeldig leidsman. Die lezer krijgt weinig verzen later, ook zonder enige toelichting, het begrip 'buytentrouw' onder ogen en ziet dat teruggeprojecteerd in die oertijden en, ook dáár, geïnterpreteerd als 'houwlijk van *Christo* vremt' en 'buyten hem'. Het hoeft eigenlijk niet meer gezegd: de lezer blijkt hier heel duidelijk verondersteld een doopsgezinde broeder te zijn.

Men zal - dunkt mij - deze verzen zien oplichten als een passage met een auteur en een lezer (rechtstreeks aangesproken in de uitnodiging naar Adam te kijken: 'siet Adam' (599)) die zich beiden, al schrijvend de een, al lezend de ander, "alleen houden" en met vlijt naar Gods wil willen speuren, geboeid als ze zijn door die aanblik van Adam en zijn 'bloeyende ghemeente', het prototype van hun eigen broederschap in wézen, of - zal Van Mander gehoopt hebben - tenminste in wórding.

Als dat zo is, dan mag thans mijn zoeklicht worden gedoofd.

Jan Luyken en zijn bloedverwanten

1. Jan Luykens jeugd en aanverwante familiekwesties

Op 27 oktober j.l. sprak ik over dit onderwerp naar aanleiding van een publicatie van mijn grootvader van 1889. Sedertdien vond ik nog zoveel nieuws, dat slechts een fractie daarvan hier kan worden ondergebracht. Hier bepaal ik mij tot een verslag van het allerbelangrijkste.

Het weer opvatten van dit onderwerp dank ik aan een in mei 1988 gebarsten knieschijf en aan professor Herman de la Fontaine Verwey. Die bracht mij toen als leatuur het proefschrift van mevrouw E.G.E. van der Wall van 1987 over Petrus Serrarius, voor een belangrijk deel geput uit brievencollecties in Engeland. Geboeid las ik erin. Verwey's verbazing dat er na de publicaties van 1889 en het standaardwerk van Van Eeghen en Van der Kellen van 1905 nog iets nieuws te vinden was, werkte inspirerend. Dat is het verschil tussen archief- en bibliotheek-onderzoek. Nog lang kon ik hem verslag brengen en advies krijgen, maar helaas zal hij het uiteindelijke resultaat niet meer zien.

Mr. Casper, de vader van Jan Luyken

Het levensbericht, na Luykens overlijden in 1712 in verschillende uitgaven afgedrukt, was vermoedelijk van de 78-jarige Cornelis van Eeke. Die dichte ook het lange vers erachter, waarin men o.a. leest over Luykens blijheid toen hij een tenenkouwtje brak en thuis moest blijven. Van Eeke moet Luyken en zijn ouders goed hebben gekend. Hij was geboren in Langemark onder Ieperen, trouwde in 1663 in Amsterdam als platwerker en eindigde als fabrikteur in de Oude Looiersstraat, waar hij in 1715 stierf. Hij was doopsgezind, net als de uitgever Pieter Arentsz. Van 1687 tot 1707 was Van Eeke regent van het weeshuis de Oranjeappel en als zodanig zullen we hem nog tegenkomen. Dat wil zeggen dat hij zeker tot de collegianten behoorde, net als vader Luyken. Na alle berispingen over onvoldoende uitleg op 27 oktober, m.i. ten onrechte, lijkt het mij toch goed hierover nog iets te zeggen. Deze vergaderden sinds 1645/46 op voorbeeld van Rijnsburg in colleges - vandaar de naam -, maar zij hadden veel moeite goed onderdak te vinden. De stichting van de Oranjeappel in 1675 maakte daar pas een einde aan, na 30 jaar. Ze waren ondogmatisch, stonden vrijheid van denken voor en beoefenden christelijke vroomheid en praktische liefdewerken. Veelal uit doopsgezinden en remonstranten voortgekomen, konden ze daar lid blijven, maar ook uittreden.

En nu dan de passage van 1712:

Zyn Vader was den vroomen Kasper Luyken (bij zyn Boekje Winst zonder Verlies wel bekend) en zyn deugdelijke Moeder genaamt Hester Coores, van wiens stille geest haar zoon een goed deel had.

Het is merkwaardig dat het levensverhaal door mijn grootvader daar geheel bij past. Het geeft de indruk van een eendrachtig huwelijk. Nu bleek dat daaraan soms wel iets haperde.

Maar eerst iets over de afkomst van Casper en Hester. Over de eerste weten we nu meer door een publicatie van C.A. van Woelderen in *De Nederlandsche Leeuw* van 1919. De vader van Casper, Christoffel, was raadsverwant van Essen en zijn moeder stamde uit een deftig Gelders geslacht, waardoor deze Christoffel nog in het bezit van leengoed in Borculo was. Verrassender zijn echter de nieuwe gegevens over de moeder. Wegens het verloren gaan van het Middelburgse archief had ik daar niet op kunnen hopen. Door Serrarius bleek nu dat zij bij de ondertrouw bij haar neef Justinus van Assche op de Prinsengracht in de Gulden Fonteyne woonde. Van Assche had net als zijn vriend Petrus Serrarius wegens onrechtzinnigheid als predikant moeten aftreden. Justinus verdiende nu als arts voor zich en zijn gezin; Petrus werkte als corrector op een drukkerij. Het blijft een gissing hoe Casper en Hester elkaar leerden kennen. Er bleef echter één brief van Casper aan Justinus bewaard, van 21 oktober 1643. Die was toen arts in Middelburg en gaf na ontvangst op 11 november drie dagen later antwoord 'onder couverte cousijn Johannes Corens per schipper met een ingeslotene aan Mons. Moriaen'. Die cousijn, Jan Kores, in 1650 in Hontschooten geboren en in 1611 in Amsterdam getrouwd, was buratwerker en ook waagdrager. Ik was hem wel tegengekomen, maar had hem als mogelijk familielid verworpen. Mijn grootvader had een eeuw geleden tevergeefs in Middelburg geïnformeerd. Slechts de doop van een Catelyntgen op 21 juli 1610, dochter van Tobias Coore en Janneke Soetmans, had hij gevonden, met als peet Susanne Coorne. Hij verwierp die achteloos. Ik neem echter voorlopig aan, dat die peet de moeder van Hester was en zelf Arondeaux heette, net als de moeder van Justinus. Deze familie boogde nog op verwantschap met Justinus van Nassau, die in 1599 als bastaard van Willem de Zwijger en de Emmerikse burgemeestersdochter Eva Elinx geboren was, waarna Eva met Abraham Arondeaux was getrouwd.

Casper was de eerste zeven jaar van zijn verblijf hier droogscheerder of lakenbereider geweest. Kennismaking met Hester via cousijn Jan Kores lijkt aannemelijk. Bij zijn ondertrouw op 2 april 1633 toont Casper al iets van de toekomstige schoolmeester. Hij leest het gedrukte formulier betreffende toegelaten verwantschap zorgvuldig en tekent - ik zag dat verder nooit -: 'beken ick Casper Christoffelsen did boven geschr. war te sien'.

Op 30 oktober 1635 vinden we hem voor de eerste maal als schoolmeester in een rentebrief van f 36.2.- (hoofdsom f 922.-), die hij voor schepenen verleed ten behoeve van Claes Claesz van Medenblick, een groot bouwspeculant. Over deze metselaar schreef ik in 1962. Ik neem aan, dat Casper veel meer dan dit bedrag betaalde. De rentebrief werd pas geroyeerd in 1653. Het huis dat precies een halve eeuw in de familie zou blijven, lag in de latere Buiten Dommerstraat, nr. 12. Dat was de toegangsweg naar het Prinseneiland. In de zeventiende eeuw werd dat

straatje op vele manieren aangeduid, maar dat komt later nog ter sprake. Het huis werd niet alleen school voor Mr. Casper, maar ook een opvangcentrum voor familie uit Essen en voor vrienden.

Eerst wil ik iets over het gezin en vooral de godsdienst vertellen. De bovengenoemde ondertrouw geschiedde voor de hervormde kerk en omdat Hester geen consent van haar moeder had, kon pas op 1 mei het huwelijk in het kerkje van Sloterdijk worden voltrokken. Ook Caspers jongere zuster Catryna, die al in 1635 van Essen naar Amsterdam was gekomen en bij haar broer ingetrokken, ging op 28 mei van 1638 voor de kerk in ondertrouw met de 38-jarige Clement Schmet of Smit uit de buitenwijk van Essen, Steele. Ook hun huwelijk werd in het kerkje in Sloterdijk voltrokken. Een dochtertje, Rebecca - stellig vernoemd naar de overleden grootmoeder in Essen -, werd op 20 december 1643 in de Nieuwe Kerk gedoopt. Noch Casper, noch Hester was peet: dat was de mij niets zeggende Griet Jans.

Vermoedelijk onder invloed van Justinus van Assche en Petrus Serrarius was Casper tot andere opvatting gekomen - voor zover hij dat niet al eerder was geweest. Op 26 januari 1634 was hij lid geworden van de jonge remonstrantse gemeente en op 19 februari werd daar zijn zoon Christoffel gedoopt. Er volgden nog vier kinderen: in 1638 zonder opgaaf van naam, in 1641 Rebecca, in 1643 Susanna en op 18 november 1646 Michiel. Ik vrees dat die doop al enige voeten in de aarde had gehad. Casper moet toen al bij de collegianten aangesloten zijn geweest. Maar in 1646 worden de rollen omgedraaid. Op 6 april maakt het echtpaar een testament voor notaris Van Loosdrecht, vermoedelijk omdat Hester zwaar zwanger is en er enige ongerustheid voor de bevalling bestaat. Van de vijf gedoopte kinderen zijn er dan nog drie in leven. Op 16 april wordt een zoon geboren. Die zal zeker in de familiebijbel zijn ingeschreven, hetzij als Jan, hetzij als Johannes. Doop bij de remonstranten vond ditmaal niet plaats.

Op 3 juni vond daar een van de vier jaarlijkse avondmaalsdiensten plaats, waar nieuwe leden na voorafgaande aanmelding toetraden. Het boek daaromtrent bleef van 18 juni 1648 af bewaard. Met grote belangstelling zal steeds naar nieuwe leden zijn gekeken. Heel dikwijls waren daar studenten bij, vaak uit het buitenland of dienstmaagden van rijke remonstranten. Op 3 juni 1649 vindt men onder de zeventien nieuwe leden als nr. 9 genoteerd: 'Hester Coores van middelburg huisvrouw van Casper Luycken schoolmr. by tweede eyland dwarsstraat'. Haar zoon Jan lag thuis ongedoopt in de wieg. Hester was dus al die jaren lid van de hervormde kerk gebleven. Of Casper aanwezig was, durf ik niet te zeggen. Hij kan nog lid van de gemeente zijn geweest. In ieder geval wilde Hester met deze openbare manifestatie zeggen dat zij Jan liever gedoopt had gezien.

Ik zou graag op de andere nieuwe leden willen ingaan, maar er is alleen ruimte voor nr. 1. Dat was een jonge dochter uit Rotterdam, met attestatie van de remonstrantse gemeente aldaar, namelijk Justinus van Assche, Hesters cousijn. In Amsterdam was hij geen lid geworden, maar in 1647 was hij van arts in Middelburg

predikant te Rotterdam geworden, alwaar hij als zodanig in 1650 zou sterven.

Met hem keer ik terug tot de brief van 1643 naar Middelburg. Het is een lang epistel, bijna kalligrafisch. Haast een derde gedeelte bestaat in uiterst vrome opwekkingen. Dan volgt een verslag van het optreden van Gifftheil ten huize van Serrarius. Daarna komt de doopsgezinde boekverkoper Denijs van der Schuere aan de beurt, die gespecialiseerd moet zijn geweest in chiliastische uitgaven. Casper biedt aan om te trachten daar nog iets van te krijgen. Een boek van Episcopijs tegen Heydanus van drieëneenhalve gulden is vooral bij de mennonieten in trek. Aan het eind staat nog een bericht over een vrouw die vóór haar vertrek naar Bremen even langs is geweest.

Tenslotte nog iets over de geheimzinnige Johann Moriaen, aan wie onder couvert van Hesters neef ook een brief uit Middelburg gezonden werd. Hij stamde uit een deftige Neurenberger familie en was net als Justinus een relatie van Serrarius uit Keulen. Van deze voormalige predikant en bekend natuurkundige waren brieven uiterst gezocht. Bekend was dat hij later ook in zaken was en dat die 'buiten zijn schuld' (!) niet goed gingen. Tenslotte omstreeks 1666 op Hulkestein bij Arnhem onderdak vindende, overleed Moriaen daar. Merkwaardiger is misschien nog dat de Jan Moriaen de Oude, die ik uit de notariële protocollen kende van 1639 tot 1649, identiek met hem bleek te zijn. Zijn gelijknamige zoon trouwde hier op 28-jarige leeftijd in 1639, ook al op wat geheimzinnige wijze. Van de zaken van vader en zoon, samen of apart, noem ik hier de walvisvangst als voorbeeld. Zelfs het adres op de Keizersgracht, waarheen de brief uit Middelburg moest gaan, kan ik in het verpondingsregister aanwijzen.

Het lijkt haast of veel van de vrienden van Petrus Serrarius een dubbelleven leidden en een van hen nam zelfs twee namen aan. Dat was de boekdrukker Andreas Lott, die op zijn uitgaven en ook in de brieven de naam Hans Fabel kreeg. Mevrouw Van der Wall hoopt nog over hem in *Quaerendo* te publiceren, waaraan men zal kunnen zien wat er uit de samenwerking tussen bibliotheek en archief tot stand kan komen.

Ik heb echter alleen willen tonen welke merkwaardige personen Casper via Serrarius leerde kennen. Want ongetwijfeld heeft het nakomertje Jan daar in latere jaren ook nog zijn voordeel mee gedaan. Zelf stond Casper niet op academisch niveau, maar wegens enkele publicaties was hij toch zeer bekend. Van het door Van Eeke genoemde boekje *Onfeylbare reghel van Winste sonder Verlies* was in 1905 alleen een Haarlemse nadruk bekend. Nu bezitten de twee universiteiten in Amsterdam allebei een tweede druk van 1648, door Dominicus van der Stichel uitgegeven. Het is te hopen dat de eerste druk, die op rijm moet zijn geweest, ook nog eens te voorschijn komt. Hier toont Casper zich al een typisch collegiant met merkwaardig moderne opvattingen over het ongewenste verschil tussen rijkdom en armoede. Dit alles wordt doorspekt met bijbelteksten. In 1663 zou een soortgelijk boekje, *De wissel-banck geopent*, met een inleiding van Serrarius, volgen.

In 1655 kwamen in de kerk 't Lam de moeilijkheden over de collegianten, tot wie

de dienaar Galenus Abrahamsz behoorde, tot een kookpunt. In de pamflettenstrijd van deze Lammerenoorlog nam Casper Luyken de pen op ter verdediging van Galenus. Algemeen erkent men de waardige wijze waarop hij dit deed. Het is ook goed op de drukker Cornelis de Bruyn, de schoonzoon van de bovengenoemde Van der Stichel, te wijzen.

Ondanks deze met naam en toenaam gepubliceerde uitgaaf was mijn grootvader nog steeds op zoek naar een bewijs dat Casper collegiant was geweest. Zelfs professor De Hoop Scheffer kon hem echter niet helpen. Tot de twintig personen die Van Slee in zijn proefschrift van 1895 noemde als intekenaren in 1665 voor de betaling van huur van een lokaliteit, kon Casper niet horen wegens de bescheiden verdiensten van een schoolmeester. Toch noemde Van Slee ook 'Mr. Kasper', echter zonder hem te kunnen thuisbrengen! Het was onder pseudoniem van G. Vriburgh, dat de damastwerker David Abrahamsz (Volbot) zijn pamflet *De oorsaken waeromme D. Galenus beschuldight wordt* in 1655 in het licht gaf. David Abrahamsz woonde toen in de Korte Tuinstraat, vanwaar zijn dochter Janneke precies toen trouwde met de satijnwerker Gerrit Jacobsz Derramout. Ik vermeld dit speciaal, omdat deze als regent van het weeshuis de Oranjeappel in 1676 de vier kleinkinderen van Mr. Casper zou opnemen. Men ziet daaruit, hoe snel in één familie de opvattingen konden wijzigen!

David Abrahamsz was in 1655 echter fel tegen de collegianten en speciaal tegen Galenus:

hij heeft de ouden willen leeren en opentlijk bekend dat hij Boreel, de Breen, Mr. Kasper, en de Kuiper, toelaet om het Avondtmael in de Vlaemsche Ghemeente te moghen accepteren.

Mijn eerste gedachte dat hier bedoeld werd op het verzoek van de collegianten op 12 augustus 1655 om de kerk 't Lam voor hun bijeenkomsten te mogen gebruiken, bleek onjuist. Uit het voorgaande leren we dat 'paus' Galenus voorgesteld heeft dat hij allen

die maer vrij zijn van het Swaert oft Wapen te ghebruiken zoude tot het Avondtmael toe laeten, als zij maer ghoet van leven waeren.

Ik zal er niet op ingaan of die deelname ook de wens van dit viertal was. Slechts wil ik opmerken dat Casper hier tussen twee voormalige remonstranten met sterk sociniaanse neigingen wordt genoemd. Tot mijn verbazing zag ik ook, dat Daniël de Breen en Frans Kuyper thans nog als oom en neef worden beschouwd. De drukker Frans was pas in 1651 met een nicht van De Breen getrouwd; zelf was hij de zoon van een tabakswinkelier Daniël Kuyper uit de Halve Maansteeg, geboortig van Dantzig. Deze was in 1633 in Amsterdam getrouwd met Susanna Isaäcs uit Frankfurt am Main. Op 12 juni 1642 werd hij lid bij de remonstranten, na eerst in

zijn huis gedoopt te zijn. Casper zal dat avondmaal zeker hebben bijgewoond, want zijn oudste zuster, Margaretha, de weduwe van Reinier Adolphi, werd toen ook lid. Ze keerde weer terug naar Duitsland, waar ze omstreeks 1670 overleed. Drie van haar kinderen bleven in Amsterdam gevestigd.

Een daarvan was Margaretha Adolphi, die in 1653 met de goudsmid Jacob Arondeaux uit Middelburg trouwde. Bruid en bruidegom kwamen voor de ondertrouw uit het huis van Casper en Hester naar het stadhuis en al gauw vestigden de twee zich in een huis om de hoek in de Haarlemmerstraat dat veel groter en mooier was dan het huis van hun oom en tante. Zij kregen drie kinderen: Dina, Reinier en Isaïc, die in 1680 tegelijk toetraden tot de remonstrantse gemeente. Dopen van hen trof ik niet aan. Reinier was een bekend medailleur en volgde daarmee de voetsporen van zijn oom Christoffel Adolphi. Deze, het tweede kind van Margaretha, bleef ongetrouwd, maar moet blijkens de vele akten omtrent zijn activiteiten als zilversmid, medailleur en muntontwerper in 1630 of 1631 in Essen geboren zijn. Hij had een stormachtige carrière en nam o.a. deel aan de stichting van de nieuwe munt in Enkhuizen na het uitbreken van de oorlog in 1672. De spottende medaille die hij op de vrede van 1667 had gemaakt, werd in de oorlogsverklaring door de koning van Engeland in april 1672 zelfs genoemd! In 1680 overleed hij in betrekkelijk slechte financiële omstandigheden; zijn zusters aanvaardden de nalatenschap onder beneficie van inventaris.

Bij die zusters was toen ook de jongste, Catharina, die in 1673 met de rijkste broer van Petrus Serrarius, Louis Serrurier, was getrouwd. Zij was 39 jaar en hij weduwnaar van Adrijana Soetens. De kinderen uit het eerste huwelijk waren echter allen gestorven. Een zoon, Philippe, geboren in 1678 uit de 44-jarige moeder, was de enige die in leven bleef. Zijn doop op 6 april met vier peten in de Walenkerk moet een gebeurtenis zijn geweest. Het waren twee volle neven en een volle nicht van de dopeling van de vaders kant en de tante Margaretha, de huisvrouw van Jacob Arondeaux uit de Haarlemmerstraat, die het kind ten doop hielden. We zullen Philippe nog in 1734 samen met de kleinzoon van Jan Luyken tegenkomen.

Deze lange passage valt wat vreemd midden in het leven van diens overgrootvader, maar deze verdere familie moest haar eigen hoofdstuk inleveren wegens gebrek aan ruimte. Hetzelfde geldt voor een algemene beschouwing over het schoolwezen in die tijd en meer speciaal over dat van Mr. Casper. Hier kan ik alleen wijzen op een artikel van Van Thiel in het *Bulletin van het Rijksmuseum* van 1969. Dat geeft een goede indruk van de scholen van Michiel Comans de Oude en de Jonge. Wanneer de zoon, Michiel jr., in 1688 van Amsterdam naar Noordwijk is gekomen om daar de school van zijn vader voort te zetten, plaatst hij een advertentie in de *Haarlemsche Courant*. Net als Mr. Casper waren zij vurige collegianten, niet van remonstrantse maar van doopsgezinde signatuur. De beide dochters van Mr. Michiel de Jonge, die overigens de titelprent van de *Duytse Lier* zou maken, werden volwassen remonstrants gedoopt.

Blijkens die advertentie kon men bij hem leren lezen, grondig schrijven, tekenen

1. Jan Luyken: *de schoolmeester*. Vermoedelijk een herinnering aan de vader van de etser (uit: *Het menselyk bedrijf*, Amsterdam 1694).

en ook de rekenkunst en het koopmans- of Italiaans boekhouden. In Noordwijk werd ook nog Frans onderwezen, maar bij Mr. Casper zal dat niet het geval zijn geweest. Gezien de bewaarde brief en ook de titels van zijn twee boekjes zal Mr. Caspers school op een zelfde leest geschoeid zijn geweest. Een afbeelding ervan vindt men bij de prenten die Jan Luyken in 1694 voor zijn 100 ambachten maakte. Het lijkt mij althans zeker dat hij hier zijn vereerde vader heeft weergegeven.

Helaas kennen we geen andere leerlingen dan Christoffel uit 1634 en Jan uit 1649. Welke leeftijd de andere kinderen bereikten, weten we niet. Ze moeten allen op het Noorderkerkhof begraven zijn. Het boek daaromtrent begint pas in 1670. Christoffel werd later opgeleid door een boekverkoper wiens naam evenmin bekend is. Hij was nog geen gildelid toen er in 1656 een traktaat verscheen op alchemistisch-boehmistische grondslag: *Der drittene Anfang* vermeldde noch auteur, noch drukker of uitgever. Als verkoopadres werd slechts opgegeven, natuurlijk in het Duits: Haarlemmerkruisstraat bij Christoffel Luyken. Sinds 1973 weten we door het artikel van W. Heyting in *Quaerendo* over de Boehme-uitgaven van Hendrick Beets Willemsz, dat stellig Serrarius weer bemiddeld had. Het traktaat was geschreven door de alchemist Harprecht en de verschijning maakte veel gerucht. Heyting betwijfelt of de 7-jarige Luyken er al belangstelling voor kan hebben gehad. Men hoeft echter maar naar de prent van 1694 te kijken om te zien dat hij in die verkoop in de kleine school van zijn vader zeker moet hebben meegeleefd. Interessanter is echter dat Christoffel in 1657 trouwde met de zuster van Beets' vriend Van de Velde, vervolgens toen op 24 november gildelid werd - als kleinpoorter - en nog lang in nauw contact met Beets werkte. Beets en Van de Velde, die in 1654 allebei ten huize van Serrarius hadden gewoond, hadden in 1660 ook weer allebei een rijk huwelijk gedaan. Beets werd echter in 1664 al weer weduwnaar en toen hij in 1665 naar Denemarken vertrok, maakte hij een testament. Heyting, die in zijn voortreffelijk artikel ook heel terecht over het zakenleven van Beets schrijft, heeft echter niet begrepen van welke omvang die zaken waren. Hij dacht hier in 1665 vooral aan een bezoek van Beets aan zijn zuster in Kopenhagen.

Ik vertel iets - bij Heyting vindt men veel meer - uit dat testament van 20 februari 1665 voor notaris Van Buytene. Petrus Serrarius en Caspar Luyken kregen legaten van respectievelijk f 200.- en f 150.-. Als executeur werden de volgende personen genoemd: de schoolmeester Lodewijk van Westerhoff (een familielid van Beets' overleden vrouw), Volckert van de Velde, Christoffel Luyken en Nittert Jacobsz Eyloff, de boekhouder van Beets. Het zou er echter maar één zijn, maar geen van deze vier: Beets overleefde hen allemaal en overleed pas in 1708, vermoedelijk in Altona!

Beets' drukken van Boehme, verschenen met eigen naam of met die van Betke - de door hem bewonderde geleerde -, gingen door tot 1679 en zijn rekening aan de wisselbank, samen met Eyloff of alleen, liep tot 1673/74. Heyting constateert zijn aanwezigheid in Amsterdam uit een akte van 16 oktober 1669 voor notaris Van Buytene betreffende de boekbinder Thomas Severijn in Reval. Had hij maar even

verder gekeken. Op 24 oktober werd een akte opgemaakt waarbij Beets aan zijn cousin Willem Wiggerts, die toen op het punt stond naar Noorwegen te vertrekken, al zijn rechten overdraagt die hij heeft verworven door privileges van de onderkoning van Noorwegen! Ik denk dat er in Noorwegen of Denemarken nog veel meer over Beets en zijn activiteiten te vinden zal zijn. Zeker was hij ook een relatie van de Luykens, die een dubbelleven leidde. In 1670 ging Beets op 19 december in ondertrouw met de doopsgezinde Agatha Dolphijn, weduwe van Aeriaen Claes Prigge, die toen ten huize van haar zuster, de weduwe Jacob van der Keeren, op de Brouwersgracht woonde. Die zuster, Beertje of Belitje, was in 1635 - twee jaar dus na Casper en Hester -, wonend in de Haarlemmerstraat, met de teerkoper Karsten Claesz getrouwd. Ook Aeriaen was een groot teerkoper geweest en het was niet alleen zijn vermoedelijke schoonvader Jan Dolphijn uit Harlingen, maar ook zijn vrouw Agatha Dolphijn en nog andere familieleden die in verband met de teermonopolies voortdurend op en neer naar Scandinavië trokken. Een akte van 8 juni 1648 voor notaris Laurens Lamberti vertelt ons nauwkeurig over zo'n missie van Agatha. Ik neem aan dat ze net als Beets' eerste vrouw aanzienlijk ouder was dan hij. Haar zuster Belitje was in 1610 in Harlingen geboren en had dus dezelfde leeftijd als Hester Coores. Ik ging op dit alles zo uitvoerig in, omdat Belitje de moeder van de bruidegom in de *Duytse Lier* van Jan Luyken was.

Of Casper op de hoogte was van al deze zaken op hoog niveau van Petrus Serrarius' vrienden? Ik durf het niet te zeggen. Zeker waren ze niet in overeenstemming met zijn *Winste sonder Verlies*. En zeker is ook, dat Christoffel er geen baat bij heeft gehad.

Nu echter eerst iets over de dood van zijn vader. Het testament van 1665 is de laatste akte waarin Casper genoemd wordt. Op 24 januari 1668 maakte Hester voor notaris Arent Loefs een codicil op het testament van 1649, waarbij zij als weduwe aan haar zoon Jan f 500.- legateert, stellig omdat Christoffel die al had gehad. Ik neem aan dat Casper heel kort tevoren op het Noorderkerkhof ter aarde was besteld. De begrafenis van zijn grote vriend Serrarius vond op 1 oktober 1669 in de Walenkerk plaats. Als 'Do. Petero Serurio op de Singel' kwam hij in graf I 10 te liggen, dat in 1641 door zijn vader was gekocht. Op 19 maart was zijn broer 'Joseph Serurier 7 onm. kinderen op St Theunis Breestraet' in zijn eigen graf I 11 begraven. Over zijn nalatenschap, die afgewikkeld werd voor de familienotarissen De Bary, weet ik alles. Van Petrus ken ik daar uit maar één akte van 1 december 1656. Dan besteden Pierre Serrurier en Bauduin de Bordes, 'coopluysden alhier', hun neef, de 24-jarige Philippe Serrurier Philips uit Dantzig, op het kantoor van de ooms Louis en Joseph Serrurier. Daar in de familiekring was Petrus weer Pierre Serrurier en ik vraag mij af of ook hij niet een soort dubbelleven heeft geleid, net als vele vrienden. De nalatenschap van zijn vader in 1654 was na deling tussen minstens vijf kinderen zeker niet genoeg om royaal van te leven. Het lijkt uit de brieven of er alleen van vertalingen geld binnen kwam.

De broer Christoffel en Jans voogdijschap over diens kinderen

Ik keer echter terug tot Christoffel Luyken. Mijn grootvader veronderstelde dat hij niet onbemiddeld was gestorven. Dat kan ik nu tegenspreken dankzij een publicatie van mevrouw E. Lievense-Pelser van 1977 over de sekte van Antoinette Bourignon. Het waren Volckert van de Velde en ook zijn verlaten huisvrouw die het meeste bijdroegen tot de middelen. Op 24 oktober 1673 werd Jan tot voogd over Christoffels kinderen benoemd door de weesmeesters en tot 12 mei 1689 zullen we hem als zodanig zien optreden. De extatische liefde van Volckert en zijn vertrek naar Lütetsburg speelt zich juist af in de tijd dat Jan Luyken zijn *Duytse Lier* samenstelde en eveneens in extatische liefde verkeerde. Men vraagt steeds door wie hij met de boeken van Bourignon in kennis kwam. In ieder geval moet hij van 1668 tot 1671 vaak en van nabij over haar hebben gehoord en haar misschien wel hebben ontmoet. Daarom vertel ik de gebeurtenissen rondom de zwager van Christoffel uitvoeriger.

De ouders van Volckert en Rijckje van de Velde waren Albert van de Velde uit Dinslaken en Rijckje Volckerts uit Sneek. Ze trouwden in 1610 te Amsterdam en twee zoontjes werden hervormd gedoopt in 1612 en 1614. Ze vertrokken toen naar Gothenburg. Daar werd in 1617/18 Volckert geboren en in dezelfde tijd nog een zuster, Annetje. Of ze net als Beets vaak op en neer gingen? Ryckje gaf bij haar twee huwelijken Amsterdam als geboorteplaats op. Volckert werd hier op 11 november 1644 poorter. Zijn zuster Annetje, getrouwd met de koopman Gerrit Pietersz (Ramsberg) uit Lübeck, woonde echter steeds te Gothenburg. Hun oom van moeders zij, de chirurgijn Hartman Hartmans - bekend van de anatomische les van Rembrandt - bracht in 1648 voor de minderjarige Ryckje en Isaäk, respectievelijk 20 en 19 jaar, een kleine nalatenschap op de weeskamer. Na de dood van Isaäk in 1654 kwam ook het aandeel van de vier kinderen Ramsberg, die nog met hun vader in Gothenburg woonden, in de nalatenschap van deze oom. Rijckje stuurde toen een notariële procuratie voor de verdeling tussen haar en Volckert uit Middelburg.

Ryckje was hier in 1652 met de chirurgijn Joost Samuëlsz getrouwd. Ze woonde op de Prinsengracht, maar werd vergezeld door haar petemoei Aagje, de vrouw van de chirurgijn uit de Nes. In 1657 zou ze weer van de Prinsengracht met Christoffel Luyken hertrouwen. Stellig had Hendrick Beets daarbij een rol gespeeld. Christoffel woonde al zelfstandig in de Haarlemmerstraat en zou op 24 november als boekverkoper gildelid worden. Hij zou daar nog twee publicaties van Serrarius uitgeven, waarvan de ene later sterke invloed op zijn broer Jan zou uitoefenen. Reeds in 1658/59 ging hij een heel andere richting uit en verhuisde naar de Zeedijk naast de Oudezijds kapel, waar hij de Stuurman uithing. Dat was geen Stuurman in overdrachtelijke zin. Zijn opvolger werd, met hetzelfde uithangteken maar in het buurhuis, Jacobus Robijn (zie afbeelding 6). Van hem zijn nog enkele kleine uitgaven bewaard over assuranties en averij-grossen. Zo moet men de handel van Christoffel ook zien, waarnaast tot 1664 toe ook nog plaats was voor een enkele

2. Casper Luyken: *der Postillion und Bott*. Dit ambt bekleedde de oom van de etser Christoffel Luyken. De bode heeft het schild met stadswapen van Amsterdam en de postzak om de arm. (uit: Chrs. Weigel, *Abbildung der Gemein Nützlichen Hauptstände*, Regensburg 1968).

spirituele publicatie. In 1663 was dat de *Wissel-banck* van zijn vader, met de inleiding van Serrarius, die ik reeds noemde.

Zeer waarschijnlijk bezorgde burgemeester Coenraad van Beuningen hem in januari 1670 het ambt van bode op Den Bosch, dat zich goed met zijn handel liet combineren. Maar het is ook mogelijk dat dat in 1671 gebeurde en dat Christoffel louter op de toezegging daarvan op de veiling van 30 december 1670 het huis Nieuwebrugsteeg 7 voor f 6000.- kocht. In mei mocht hij het in bezit nemen en in drie termijnen betalen. Het bleek achteraf een veel te hoge prijs te zijn.

Hij had intussen zeven kinderen gekregen, van wie nog vijf in leven waren. Verrassend is dat de oudste dochter in de Oudezijdschapel op 3 augustus 1659 werd gedoopt als Hester. Een peet was er niet bij. De andere kinderen bleven ongedoopt. Rijckjes broer Volckert was in 1660 van de Kloveniersburgwal getrouwd met de vier jaar oudere Anna Stoffels van de Keizersgracht in de Twee Webben, wier vader in 1659 was gestorven. Zij was op 34-jarige leeftijd tegelijk met haar vriendin Ryckje van Maerloop in 1648 lid van de remonstrantse gemeente geworden en hoewel Volckert niet toetrad, werd hij daar toch een bekende persoon. De enig overlevende broer van Anna, Jacob Stoffels, kassier van de O.I. Compagnie, had vermoedelijk Volckert in dienst gehad. Waarschijnlijk ging hij na het huwelijk van zijn zuster op zich zelf wonen.

Eind 1667 kwam de 51-jarige mystica-profetes Antoinette Bourignon, geboortig uit Lille, naar Amsterdam. Mevrouw Van der Wall wijdt een heel interessant hoofdstuk aan haar. Als de nog steeds onbekende arts die begin 1668 aan het ziekbed werd geroepen, koos zij voor Galenus Abrahamsz, leraar in 't Lam. In ieder geval bereikten de geruchten over de wonderbaarlijke vrouw ook Serrarius en op 15 april 1668 schreef hij daarover. Na veel aandringen van Volckert bracht hij die tenslotte nog met haar in aanraking. Zelf kreeg hij al gauw onenigheid met haar.

Juffrouw Bourignon werd eerst door Jacob Stoffels en zijn zuster geaccepteerd. Dat blijkt o.a. uit twee akten, opgemaakt door notaris Voskuyl ten huize van Jacob op de Herengracht. Zij doet op 3 juli en 22 september 1670 schenkingen aan instellingen in Lille. Deze akten hebben zelfs aanleiding gegeven om te veronderstellen dat zij daar toen woonde. Dat betwijfel ik ten eerste. Haar vele woonplaatsen zijn nog moeilijker te achterhalen dan de vergaderplaatsen van de collegianten. Volckert van de Velde en Joan Tiellens traden als getuigen op, maar op 22 juli 1670 legden ze zelf op verzoek van Antoinette een verklaring af voor de familienotariss Abraham van den Ende: Antoinette beschikte in Amsterdam over een bedrag van meer dan f 50000.-! Het was al een inleiding op het vertrek van deze twee 'geestelijke kinderen' met hun 'moeder'.

Op 25 februari 1671 werd 'Annetie ... jonge dochter gewesen dienstmaecht tot Volckert van de Velde' met eenentwintig anderen lid van de remonstrantse gemeente. Daarbij waren toen de twee echtparen Van Loon-Hunthum en de schepen Joan Hulft, die zeker veel aandacht hadden. Maar voor Annetie zal die veel groter zijn geweest. Zij had namelijk haar ontslag gekregen door toedoen van

juffrouw Bourignon. Dat weten we uit een verklaring van deze Anneken Jans Reinders, 26 jaar oud en dan, op 25 januari 1672, weer dienstmaagd bij Anna Stoffels, haar 25-jarige collega en een 35-jarige vrouw uit de Herenstraat. Ik kan slechts het belangrijkste vertellen van wat notaris Van den Ende opschreef. In december 1670 was Volckert voor zeven à acht dagen vertrokken, maar in feite ruim zeven weken weggebleven. Toen was hij voor drie dagen teruggekomen, maar had elk voedsel geweigerd, omdat volgens de openbaring van juffrouw Bourignon Anneken hem wilde vergeven, een tovenaars zou zijn die 's nachts 'op duyvels bancquetten met de grootste van 't landt gingh'. Het lijkt haast of juffrouw Bourignon door haar openbaring Anneken naar de remonstrantse kerk had gedreven. Jacob en Anna hadden in de hoop Volckert van zijn vertrek af te houden de dienstmaagd ontslagen, maar hij was toch weggegaan met medeneming van twee obligaties van ieder f 4000.- van Anna. Nog dagen lang was hij teruggekeerd om zijn goed eerst naar Tiellens, toen naar Francken te slepen. Hij was het derde 'kind'.

We weten dat Antoinette het veiliger vond Amsterdam te verlaten en op 7 april het contract met haar kinderen in Haarlem opmaakte. Op 23 mei doet Volckert nog een overschrijving van f 22.7.- bij de wisselbank op de grote rekening van Tiellens. In juni vertrekt het gezelschap via Enkhuizen. Pas op 17 juli zijn Jacob en Anna blijkbaar geheel overtuigd van het vertrek van Volckert. Dan komt notaris Van den Ende naar Anna's buitenplaats aan de Leidse Weg tegenover de molen de Spinder. Broer en zuster maken een testament - getuige is o.a. de molenaar - en elkaar tot erfgenaam. Op 11 augustus wordt Jacob reeds begraven in zijn graf F 11 in de Walenkerk. Op 12 januari 1672 maakt Anna een nieuw testament, waarin Volckert bedacht wordt met de rente van f 8000.-, alleen uit angst voor aanspraken van zijn kant. Daaraan danken we ook zeker de verklaring van Anneken op 25 januari van dat jaar.

Intussen was Rijckje ook overleden en op 16 december 1671 in de Oudezijds-kapel begraven. Christoffel Luyken bleef met vijf kinderen achter: de oudste was 12 jaar. Toen moeten Hester Coores en haar zoon Jan bij hem zijn ingetrokken, als ze dat niet al direct op 1 mei 1670 hadden gedaan. Het huis was veel groter dan het hunne en Christoffel kon het geld goed gebruiken. Op 14 oktober 1672 had hij de decreetbrief ontvangen en was het huis dus zijn eigendom. Over het trouwen van Jan in maart 1672 en van nicht Catharina in mei 1673 vertel ik later. Hier is alleen nog van belang dat Christoffel zich in juni van dat jaar tot Anna Stoffels moet wenden en onder waarborg van een schepenkennis f 4000.- van haar leent. Op 11 september 1673 werd hij op het Noorderkerkhof begraven. Onder leiding van Hester Coores werd het huis zo snel mogelijk ontruimd, zodat het op 1 november verhuurd kon worden. Jan werd voor de weeskamer op 24 oktober tot voogd benoemd en op 26 oktober werd op aangeven van Hester een inventaris opgemaakt voor notaris Van Loosdrecht. Daar wordt slechts de inboedel van de keuken, de kamer boven de keuken, de klerzolder en de beste kamer beschreven. De laatste heeft veel schilderijen. Tenslotte is er nog iets van Christoffel op de klerzolder.

Aan contanten is er f 90.-. De lasten zijn daarentegen hoog. Ik noem aan begraaf- en ziektekosten totaal f 85.5.-; aan Hendrik Wachters voor papier, Jacob Bouman voor het drukken en Pieter Goos voor perkament in totaal f 31.14.-. Door verkoop van boeken is er echter al f 283.14.- van de afslager Haringh binnengekomen. De grootste van de lasten is de schepenkenis van Anna Stoffels. Boven die f 4000.- heeft Jan nog f 200.- aan zijn broer geleend. Op 31 oktober moet Hester met haar vijf kleinkinderen naar haar oude woning zijn teruggekeerd. In het kohier van 1674 vinden we haar daar als de weduwe van Mr. Casper met f 5.- aangeslagen. In de Haarlemmerstraat wordt neef Arondeaux met zijn in 1653 aangekochte huis op f 47.10.- getaxeerd. Neef Jacob zal uitkomst brengen, wanneer op 13 september 1676 Hester Coores op het Noorderkerkhof is begraven. Volckert van de Velde is nog steeds in Lütetsburg als geestelijk kind van Antoinette - Jan Luyken staat dan heel alleen voor de regeling van de zaken, totdat op 10 december 1676 Jacob Arondeaux tot medevoogd wordt aangesteld.

Reeds op 4 november zijn de vier jongste kinderen in het weeshuis van de collegianten opgenomen. Als hun relaties worden opgenoemd: van moeders zijde Volckert van de Velde en van vaders zijde de oom Jan Luyken en ook de grootvader Mr. Casper Luyken! Die opname is waarschijnlijk grotendeels te danken aan Anna Stoffels, die zeer geijverd had voor de oprichting van het weeshuis. Maar voor die opname moesten nog de nodige formaliteiten worden verricht. Dat gebeurde pas in januari 1677. Het contract van opname van de vier kinderen - Hester bleef als zijnde te oud bij haar oom Jan en tante Maria wonen - werd op 21 januari voor notaris Van der Sluys gesloten. Mijn grootvader gaf ook andere akten met vermelding van die naam. Dat berust helaas op een vergissing, maar de gegevens zullen zeker juist zijn en daarom wil ik die toch vermelden.

Op 16 januari werd de helft van het huis van de ouders Luyken, dat Jan toen met zijn gezin bewoonde, voor f 500.- aan hem toebedeeld door neef Jacob als voogd over de kinderen van Christoffel. Op 20 januari droegen de twee voogden het huis in de Nieuwebrugsteeg voor f 4200.- over aan Anna Stoffels. Dat deden ze stellig ter aflossing van de schepenkenis van 14 juni. Bij het contract van 21 januari tussen de regenten van de Oranjeappel en de twee voogden werd overeengekomen dat de vier kinderen - geboren van 1662 tot 1669 - totdat ze de kost konden verdienen zouden worden opgevoed, of tot hun meerderjarigheid. Daarvoor betaalden de voogden f 1500.-. Maar uit de verdere geschiedenis ben ik overtuigd dat Anna Stoffels die som suppleerde met de huur van het door haar verworven huis. Bij haar testament van 9 juli 1679 voor notaris Silas van Jaarland, vroeger klerk bij Abraham van den Ende, wordt aan de kinderen Luyken het huis gelegateerd. Zolang er nog kinderen in de Oranjeappel zijn, zal hun aandeel in de opbrengst voor de regenten zijn. Speciaal wordt Hester nog genoemd: zij zal direct na de dood van Anna haar opbrengst zelf ontvangen. Zij woonde bij haar oom Jan in huis en ik neem aan dat hij Hesters aandeel in de huur al van 20 januari 1677 af had ontvangen.

Hester werd al op 24 december 1680 uit het huis van haar oom op het

Karthuizerkerkhof begraven. Anna Stoffels overleefde haar twee jaar. Op 28 januari 1683 werd zij in het graf van haar broer Jacob, F 11, in de Walenkerk begraven. De begrafenis van de vrouw van Jacob Arondeaux in het dubbele graf van de familie Serrurier, I 11, die dus naast Petrus Serrarius kwam te liggen, had acht dagen eerder plaats gevonden! Al gauw moeten de voogden van de kinderen Luyken beseft hebben dat er een kink in de kabel was gekomen; ze kregen niets te horen van de notaris. Gerrit van Maerloop, erfgenaam en executeur van Anna Stoffels, was zo bezorgd over de vele legaten, dat hij al op 25 januari voor notaris Jaarland verklaarde alles in beraad te willen houden. Maar het viel allemaal erg mee: als erfgenaam ontving hij tenslotte een halve ton. En op 11 september 1684 legde hij ten behoeve van de regenten een verklaring af dat het ongetekende codicil van Anna Stoffels, gedateerd 12 juni 1681, stellig nog haar instemming zou hebben. Hij probeerde als executeur de schenking aan regenten van de Oranjeappel. Op 22 september bevestigden die dit en namen alle lasten van 1 mei 1683 af voor hun rekening. Toen ze het huis in 1702 wilden verkopen, bleek dat nog veel voeten in aarde te hebben. Pas in 1703 kon de overdracht aan Evert de Groot plaatsvinden.

Misschien had Volckerts terugkeer naar Amsterdam Anna tot dit codicil gebracht en dat ze niet tekende. Antoinette Bourignon stierf op de terugreis eind oktober 1680 in Franeker. Franken was in Lütetsburg gestorven en de beide overgebleven 'kinderen' hadden zich gevestigd op de Prinsengracht over de Elandsstraat. Ze waren al erfgenaam van de twee overledenen geweest, maar maakten in Amsterdam nog verschillende testamenten, tot 29 augustus 1681 toe. Op 22 september werd Joan Tiellens in de Zuiderkerk begraven. Voor het eerst van zijn leven was Volckert van de Velde een rijk man! Zoals te verwachten viel, deed de familie Tiellens hem een proces aan, waarbij vooral de aangetrouwde neef Benjamin Poulle een grote rol speelde. In 1683 kwam er nog het bescheiden legaat van Anna Stoffels bij. Ook de rente daarvan inde hij met veel enthousiasme. Hij huurde de plaats het Klooster buiten Heemstede en woonde daar met een gezelschap van zeven à acht personen die aan de uitgaaf van de werken van Antoinette werkten, onder leiding van haar secretaris Pierre Poiret. Sedert september 1681 had hij nog verschillende testamenten gemaakt, maar dat van 10 december op het Klooster zou het laatste worden: op 26 december 1684 werd hij in Heemstede begraven. Net als Anna Stoffels had hij veel legaten gemaakt. Erfgenamen waren de Aalmoezeniers en de remonstrantse gemeente. Hij was wel nooit als lid toegetreden, maar toch als echtgenoot van Anna Stoffels een bekend persoon.

De kinderen van zijn twee zusters had hij nog in Lütetsburg bedacht en zo ook in het laatste testament. De drie van Rijckje en de drie van Annetje kregen ieder f 1000.-. Al op 1 maart 1685 kwamen de erfgenamen hun legaat in ontvangst nemen en approuveren. Rijckje en Albert Luyken hadden beiden de Oranjeappel in 1684 met een aantekening van goed gedrag verlaten. Rijckje was intussen getrouwd met Jacobus Jonckheer in Haarlem. Zij kwamen op 1 maart, net als de drukkers Pieter en Dirk Boeteman; hun drukkerij op het Singel was het vaste adres voor Pierre

Poiret in Amsterdam. Die kwam pas op 10 maart zijn legaat innen. Op diezelfde dag kwamen de voogden van Albert en Michiel - Casper was al in 1679 in de Oranjeappel gestorven - en probeerden alleen. Albert stond namelijk tot zijn vijftiengste jaar onder toezicht van de regenten en ook zijn f 1000.- bleef zolang onder de executeurs-erfgenamen berusten.

In 1689 zou er pas een einde komen aan het voogdijschap van Jan Luyken over de kinderen van Christoffel. Jacob Arondeaux had intussen alles alleen gedaan, maar nu gingen op 16 maart de twee voogden samen naar notaris Reinier Loenius - eens met Christoffel Adolphi geïnteresseerd in de munt in Enkhuizen. Deze maakte een akte op voor de niet gedoopte Albert, die op 24 maart 1689 25 jaar zou worden. Behalve de notariskosten kwamen er nog 12 stuivers bij voor het zegel! Het niet dopen bracht dus kosten mee. De voogden hadden

zeecker Bibeltje in octavo gebonden in swart segrijn leer met roo coopere slootgens, gedrukt a° 1662 alhier bij de Erffgenamen van Paulus van Ravesteyn

bij zich. Beiden verklaarden dat op de eerste van de drie laatste blaadjes stond geschreven, in het handschrift van Christoffel Luyken:

den 24 maert 1664 is gebooren onsen derden soon Albert nae acht uren des avonts. De Heere laet hem in deuchden opwassen.

Op 1 april kon Albert, die trouwplannen had en het geld goed kon gebruiken, de f 1000.- in aanwezigheid van Jacob Arondeaux ontvangen.

Maar reeds op 2 mei stierf Michiel in de Oranjeappel en voor het laatst was er weer enig geschil tussen de regenten van de Oranjeappel en de twee voogden. Doch tenslotte gaven de regenten - allen kooplieden en bezorgd voor de financiën - toe, dat op grond van het contract van 21 januari 1677 Rijckje en Albert recht hadden op de f 1000.- van Michiel. Dat gebeurde in een plechtige vergadering van vijf regenten - en onder hen was Cornelis van Eeke! - waar ook de twee voogden gekomen waren. Op 13 mei konden Rijckje en Albert de f 1000.- met f 103.5.- rente in ontvangst nemen. Maar voor ons is de akte van 12 mei 1689, waar Jan en zijn levensbeschrijver samen figureren, nog belangrijker.

En tenslotte, indirect hadden de kinderen van Christoffel Luyken hun f 3000.- van oom Volckert aan Antoinette Bourignon te danken.

2. Jan Luyken - Maria de Oudens en hun nageslacht

De aanloop tot de Duytse Lier

Over de jeugd van Jan Luyken heb ik vrijwel alles wat mogelijk was verteld. Op

twee personen wil ik hier nog speciaal wijzen. Allereerst op Jan Zoet, die Jan als geboren en getogen Haarlemmerbuurtkind natuurlijk kende. In 1674 stierf de eerste Jan in de Haarlemmerstraat om de hoek van Jan Luykens woning. Maar vooral wil ik nog neef Christoffel Adolphi noemen, die Jans vader had kunnen zijn. Hoe kon Mr. Casper zijn zoon schilder laten worden? Hoewel er geen akte is, stel ik mij voor dat neef Christoffel op zijn oom heeft gewerkt. De opleiding bij Saegmolen op de

3. Jan Luyken: *de schilder*. Tot 1675 was Jan Luyken schilder; werken van hem zijn niet bekend (uit: *Het menselyk bedrijf*, Amsterdam 1694).

Braak wordt door Houbraken slechts vermeld, maar door de inventaris na de begrafenis op 1 november 1669 bevestigd: de leermeester had aan Jan nog f 3.3.- schuld. Michiel van Musscher had daar in 1666 tekenen geleerd. Ook hij verkeerde toen in collegiantenkring.

Over Maria de Oudens vermeldde Van Eeke in 1712 slechts: een dochter zeer vermaard door haar uitmuntende zang. Nasporingen in 1889 in Den Haag hadden geen resultaat. Slechts een akte van 3 juni 1675 bood mogelijkheden. Bredius had die zeer verkort aan mijn grootvader gegeven. Ik vroeg natuurlijk veel te laat ernaar, maar het verrassende resultaat bereikte mij op 21 december 1989: de kopieën van zeven akten met de naam van Maria erin. Ik had nog net twee dagen om op het archief in Amsterdam aanvullingen te zoeken. Daarna kwamen er vier vrije dagen. Die waren gevuld met het lezen van de *Duytse Lier*. Bij Hans op de Kloveniersburgwal had ik een exemplaar gekregen uit de eerste wereldoorlog van de uitgaaf van Sabbe. De prijs van 30 cents was verhoogd met 5 cents. Daarmee loste ik vele raadsels van de *Duytse Lier* op.

Maar eerst iets over de gegevens uit Den Haag, want op de akte van 1675, ondertekend door Jan Luyken zelf, ga ik pas later in. Uit de zes andere akten bleek dat Maria de dochter was van Jacob de Oudens en Catharina Jans de Wees. Het waren de testamenten van 1664 en 1671 van Catharina's zuster Geertruyt die dit aan het licht brachten. Geertruyt was eerst getrouwd geweest met Ottho Segers van Wijck, een wijnkoper en biersteker, en in 1666 hertrouwd met de horlogemaker Hendrich Driessen die uit Düsseldorf stamde. Hij zette een goede handtekening, in tegenstelling tot zijn vrouw en haar zuster, die beiden met een eenvoudig merk tekenden.

Hendrich Driessen gaf op 10 september 1669 voor notaris Schoonderwoert als oom en voogd van zijn behuwde nicht Maria de Oudens een blanco procuratie om op te treden in het proces dat de kappenmaakster Maria Vinleuven, huisvrouw van Dirck van Elten, tegen haar had aangespannen voor de wethouders van Amsterdam. Het leek een hopeloze zaak om daarover iets in Amsterdam te vinden. De rollen van het rechterlijk archief uit de zeventiende eeuw zijn vrijwel niet bewaard! Maar het geluk zat mij mee, zoals steeds in dit onderzoek. Bij de fiches op bijzondere voorvallen en personen in het notarieel archief vond ik het contract dat Maria's opvolgster op 15 september 1669 voor notaris Tixerandet aan Maria Vinleuven zou binden. Het waren weer een oom en een tante die voor Agnes Michelin, de dochter van Joseph Michelin in Bielefeld, optraden. De oom was niemand minder dan de bekende klokkengieter François Hemony. In zoverre was Agnes daar beter op haar plaats dan Maria geweest zal zijn. Die was vermoedelijk wel net als haar tante in Den Haag hervormd. Agnes daarentegen hoorde tot een vurig rooms-katholieke familie en Maria Vinleuven eveneens. Ik vertel slechts iets uit het contract dat al op 1 september was ingegaan! Het werd gesloten voor drie jaar en Agnes zou kost en inwoning hebben. De eerste twee jaren zou tweemaal f 50.- moeten worden betaald, het derde jaar zou dat niet meer hoeven. Daartegenover zou Agnes in de

winkel moeten helpen en onderricht worden in de nering. Bij voortijdige beëindiging door Agnes moest f 100.- schadevergoeding worden gegeven. Daarvoor stond haar tante Hemony garant.

Het is duidelijk dat Maria de Oudens voor contractbreuk door de kappenmaakster was gedaagd. Haar contract zal zeker niet gelijklopend met dat van Agnes zijn geweest. Het echtpaar Van Elten was in 1656 in Amsterdam getrouwd. Het waren de 30-jarige muzikant Dirck Cornelissen uit Delft en de 26-jarige Maria uit Den Bosch. Hij was hier al in 1655 poorter geworden als zodanig. Thans zou men bij voorkeur musicus zeggen. De inkomsten uit dat vak waren niet groot en erg onzeker. Heel vaak had daarom de echtgenote daarnaast een winkel.

Maria de Oudens zal vermoedelijk de kost en inwoning niet nodig hebben gehad, maar wel de zanglessen van Dirck (of Theodorus) van Elten. Over hem en zijn vrouw zou ik nog veel kunnen vertellen, maar dat is hier niet mogelijk. Maar één gebeurtenis in 1687 werpt op de vrouw nog nader licht. Doordat Dirck het geluk had dat een muzikale burgemeester hem tot suppoost van de Bank van Lening had benoemd, kwam hij als een van de zes beleners daar tot welstand. Alleen in zijn vrije tijd kon hij toen nog aan de muziek doen. In 1686 stierf hij op de Herengracht. Toen was het uit met de goede financiën, maar toch verzette de moeder zich tegen het huwelijk dat haar dochter Anna met de zeer welgestelde weduwnaar Levinus Heermans uit Gent wilde sluiten. Zij kreeg geen consent van haar moeder en moest die op de huwelijkskrakeelrol dagen. Maria Vinleuven zond notaris Paddenburgh als vertegenwoordiger, maar die bereikte niets. Schepenen gaven Anna van Elten zonder meer consent om te trouwen na het maken van huwelijkse voorwaarden.

Men zal uit het vorige begrepen hebben dat de huwelijkskrakeelrol wel bewaard bleef. De vierschaarrol, waar naar ik meen contractbreuk werd behandeld, begint pas heel laat. Ik kan alleen de hoop uitspreken dat Maria's proces van achttien jaar eerder even goed was afgelopen als dat van Anna. Wat Maria de Oudens daarna ging doen om de kost te verdienen, bleek mij niet. We zagen in de herfst van 1669 even iets van Jan en Maria. Het lezen in de *Duytse Lier* met kerstmis 1989 maakte mij wel duidelijk dat zij elkaar toen al heel goed kenden.

De Duytse Lier - eenmaal

Over deze eersteling van Joan Luyken is heel veel geschreven. Sedert 1952 is het Utrechtse proefschrift van A.C.M. Meeuwesse, dat door mevrouw Roldanus in het *Tijdschrift voor geschiedenis* van dat jaar nog met enige kritiek werd besproken, steeds onmisbaarder geworden. Ik was zonder dat werk ook nooit tot de ontdekking in die vier vrije dagen gekomen. Wel heeft het mij altijd verbaasd dat literatuurhistorici zo geheel voorbij kunnen gaan aan archieven. Dat is jammer, want één briefje naar het Amsterdamse archief had toen wel mij bereikt. Met hulp van mijn broer zou ik toen al alles over Willem van der Keeren hebben kunnen vertellen. Wij hadden dat - opgevoed als wij waren met Luykens werk - met groot genoegen

gedaan. Nu lezen wij slechts dat de bruigom Van der Keeren een onbekend persoon is. Het proefschrift bleef theorie en werd geen praktijk; zelfs de met kanttekeningen vermeerderde herdruk van 1977 nog niet. En in 1982 nog bleef A.J. Gelderblom voor de open poort staan. Pas M. Vinleuven 't Monster opende die in 1989 geheel. Zo zou de herdenking van het 350-jarig bestaan van de kerk 't Lam de praktijk naar voren brengen.

Op 17 juni 1668 werd Willem van der Keeren met kennis van de dienaars van 't Lam te Overmeer gedoopt en zijn latere bruid Geertruy Syen volgde op 15 oktober 1670. Haar vader Jacob Syen was op 28 april van dat jaar begraven en zij werd voorgesteld door Goris Albertsz de Vogel en Denijs van der Schuere. Dit alles speelde zich met zes dopelingen af in de kerkelijke vergadering van 't Lam. De overleden vader was een fascinerende figuur geweest, weduwnaar van Meynou Goris, die misschien wel veel van het onroerend bezit door heel Holland had meegebracht. Ook bezitter van een rijke bibliotheek, die tot nog toe alleen door een bericht over de veiling van 1675 bekend was. Denijs van der Schuere, die in 1643 chiliastische werken aan Mr. Casper leverde, zal dat ook aan hem hebben gedaan. Hij stelde als oudste dienaar in 't Lam Geertruy voor. Met zijn eigen zoon, Denijs de Jonge, was hij niet zo gelukkig. In het boek van de 'Gebrecklyche Lidmaten' werd in 1668 een aantekening over hem gemaakt. Hij frequenteerde herbergen, bleef laat uit, dobbelde en speelde, 'dat een christen veel meer een soon van een leeraer niet betaemde'.

Ook Willem van der Keeren, een tijdgenoot van Jan Luyken, was door zijn oom, de Boehme-uitgever Hendrick Beets die in het begin van 1671 met de weduwe Prigge was getrouwd, misschien wel te Overmeer, zeker goed bekend bij de familie Luyken. Willem en Geertruy wachtten keurig het jaar van rouw af. Op 13 mei gingen zij in ondertrouw en op 31 mei werden zij op het stadhuis in de echt verbonden. Van een trouwpartij te Opmeer bij Nederhorst-den-Berg zagen zij blijkbaar af. De toen vermoedelijk rijkste bruid van 't Lam, wier broertje in zijn schooltijd in Utrecht was gestorven, had buiten Amsterdam verschillende mogelijkheden, o.a. in Beverwijk.

Waarom Joan Luyken, zoals Jan zich in zijn schildersjaren noemde, de bruiloft van Willem en Geertruy in zijn *Duytse Lier* bezong, of althans de juffrouwen die daar aanwezig waren, is mij tot nog toe niet helemaal duidelijk. Ik denk echter niet dat ze er erg blij mee zijn geweest. In ieder geval moeten wij er blij over zijn, want we hebben een post quem in 1671 gekregen. De compositie van de *Duytse Lier* is zo ingewikkeld, dat het nog wel enige tijd zal hebben geduurd voordat de kopij naar de drukkerij kon gaan. Er is nog één naam van een juffrouw die mogelijk thuis te brengen is; dat is Barbara Wiggers. Misschien was zij identiek met de persoon van die naam die in november met een suikerraffinadeur trouwde, Willem Wincker. Toen zal het boekje wel reeds het licht hebben gezien.

Meeuwesse noemt nog twee juffrouwen bij naam en toenaam. Op bladzij 24 constateert hij dat Maria de Oudens niet in de *Duytse Lier* wordt genoemd, maar wel

Lea Steylvliet en Appelona Pynbergs. Die komen vele malen in de index voor; Maria niet meer dan driemaal. Elke zeventiende-eeuwer zal evenwel hebben geweten dat dat geen Amsterdamse juffrouwen waren. Mijn dagelijkse omgang met die zeventiende eeuw had dat mij ook al duidelijk gemaakt. Joan gaf hier een soort cryptogram. Meeuwesse had mij duidelijk gemaakt dat het thema van de *Duytse Lier* de driekamp voor Paris moest zijn.

Met Dirck van Elten in mijn hoofd, zag ik dat de heilige Appelona Pynbergs - van de kiespijn - via 'Air' in verdeling IX naar het slotvers leidde. De bijbelse Lea Steylvliet - met haar leepogen - bleek dat nog directer in 'Air' - de vliet langs de steile oevers - te doen. Maar wie was de Argivina in het slotvers 'Schoonheyd is bekoorelijk'? Aan haar werd de appel uitgereikt in de slotzin: 'Ik bidde Argivina voor Venus aan'. Ik zocht natuurlijk eerst in Meeuwesse, maar vond niets. Dankzij mevrouw Roldanus beseftte ik dat in zijn theoretische uitleg bij verschuivingen door Luyken dit vers als overschot achteraan was gekomen. Er zijn echter gelukkig altijd gepensioneerd vrienden die voortreffelijk kunnen helpen. Een van de UB raadde mij aan naar een plaatsnaam te zoeken en een vriendin van het Rijksmuseum zei: probeer Argos eens. Ik holde de trap op en vond in het laat negentiende-eeuwse Meijers lexicon van mijn vader alles wat ik wilde weten. In Argos werd Venus vereerd, toonkunst en beeldende kunst beoefend en de Argonauten met de 1000 ogen pasten precies bij Lea. Lea en Appelona waren samen Argivina, Venus, of wel de zangeres Maria de Oudens!

Alle zingende juffrouwen in de *Duytse Lier* waren Maria. Zij zat met de twee Joans in het riet en zij is de Gaardelijne in een tweekamp met Gloroos. Gloroos is 'stil van geest' - misschien nam Van Eeke dit wel over -, maar eenmaal citeer ik toch over Maria's zingen in de achtste verdeling:

Al 't kleyne pluym-gediert, gewoon in't groen te springen,
 Swijgt met de Nachtegaal, die met zijn kleyne tong,
 Zo menig deuntjen zong,
 Heel stil, en luystert toe, als zij begint te zingen.

Ik hoorde dat van de tweede Joan (van Rozendaal) de VU nog een onbekend werkje had verworven, maar ging daar niet op af uit angst voor nog meer materiaal.

Hier wil ik nog wat zeggen over de twee zangen vóór het slotvers van Argivina. De laatste over de door het 'monster-wyf' gevangen maagd heeft een happy ending en gaat direct naar Argos. Als het waar is, dat hier Maria Vinleuven bedoeld wordt, heeft de andere Maria al na drie maanden het dienstcontract verbroken. De eerste 'Schijn bedriegt' op de toon van 'O Karsnacht' daarentegen laat een knaap in de bloei zijner jaren verdrinken. Het is Kleenaardes, verleid door de waternimf Schoone-schyne. De zang volgt op het vers 'Aan N.N.'. Weer dank ik aan Meeuwesse de onthulling dat dit Joan Antonides ('geest') is, aan wie de andere Joan ('ziel') de *Duytse Lier* in plechtige bewoordingen had opgedragen met de

4. Jacob Gole naar Michiel van Musscher: portret van Johannes Antonides van der Goes (uit: *Gedichten*, 2e druk, Amsterdam 1705).

aanhef 'Groote Geest'. Een tweede opdracht 'Aan de Juffrouws' had een minder plechtige aanhef: 'Beleefde Zielen'.

Wie was deze Joan Antonides? Deze Jan was in 1652 met zijn, naar men steeds zegt, zeer eenvoudige ouders uit Goes naar Amsterdam gekomen. De vader Anthony Jansen dichtte toen al. Over hem verscheen in het *NNBW X* een voortreffelijk stuk van Wijnman die ruim drieëntwintig jaar mijn buurman was. Alle pogingen om beroep en woonplaats van Anthony Jansen te ontdekken waren bij hem mislukt en mislukten bij mij nu ook weer! Jan, later Johannes Antonides van der Goes geheten, was een wonderkind, kreeg een voortreffelijke opleiding en werd al jong beroemd als dichter. Met de oude Vondel sloot hij hechte vriendschap. Zijn ouders waren doopsgezind en verkeerden net als hun zoon in collegiantenkringen. Bij de huwelijken van de bovengenoemde vader en zoon Van der Schuere en de nog eerder genoemde vader en zoon Comans maakte hij gedichten! Het is uitgesloten dat Joan Luyken de nog geen twee jaar oudere Joan Antonides niet kende. En de opdracht van de *Duytse Lier* aan hem was zeker één grote grap. Meeuwesse voelde daar iets van en zag in het gedicht 'Aan N.N.' een toenadering. De beschouwing van Meeuwesse over 'geest' en 'ziel' en de boehmistische inslag daarvan is hoogst interessant. Ik zou er niets tegen kunnen invoeren, ware het niet dat 'Schijn bedriegt' volgt. Dat slaat zeker op Joan Antonides. Haast had ik de kapitale vergissing gemaakt om in deze Joan een medeminnaar van Maria te zien. Zij komt in de opdracht aan hem voor als een bevallige juffrouw met een meer als menselijke stem! Maar een nachtje slapen bracht mij op een beter idee: Joan Luyken kon zijn aanbeden Maria nooit Schoone-schyne noemen. Het vers 'Schijn bedriegt' is overdrachtelijk: Joan Antonides verdrinkt in zijn eigen verzen! Meinsma spreekt in 1896 in zijn befaamde publicatie over *Spinoza en zijn kring* over de brallende verzen van het wonderkind. Het Kleenaardes in de *Duytse Lier* moet in 1671 bij de lezers en kenners van cryptogrammen nog ontstellender zijn geweest. Men begreep nooit, waarom de opdracht van de *Duytse Lier* niet beantwoord was met een passend vers. Dat antwoord aan Jan Luyken zou pas in 1694 komen. Het kwam van de vader: Johannes Antonides van der Goes was al in 1684 gestorven!

Nog ben ik niet klaar met de *Duytse Lier* waarover ik maar kort had willen schrijven. De *Lier* fascineert mij en ik heb tenslotte maar eenmaal het eerste woord. Ik moet de prenten nog behandelen. De titelprent werd gemaakt door de zo net genoemde Michiel Comans de Jonge. Het zou ook zijn vader geweest kunnen zijn, maar Van Thiel koos voor de tijdgenoot van Joan. Ik ben het daar geheel mee eens. Hij had het als jong schoolmeester op het Rokin, waarheen hij met 1 mei 1671 blijkens de gegevens van Meinsma verhuisde, te druk voor dergelijke zaken. De negen illustraties voor de verdelingen - verdeling X heeft er geen - zijn afkomstig uit de bekende *Emblemata amatoria* van Otho Vaenius, maar dan in de uitgave van Willem Jansz. Blaeu uit 1618, zoals Gelderblom en Steenbeek hebben vastgesteld. Hiervoor had Luyken de keus uit 70 prenten van de hand van Michel le Blon.

Alleen verdeling I en IX hebben een vrouw en een amor, de verdelingen II tot

VIII alleen een of meer amortjes. Ik beperk mij tot I, V en IX. Bij verdeling I ziet men de wisselvallige Fortuna met haar roer van de liefde, die tegelijk Maria weergeeft, bij een vliet. Helaas zonder steile oevers, maar van een niet oorspronkelijk ontwerp kan men niet alles vragen. De amor is hier tegelijk Joan met de vlammende toorts in de vliet. Dan volgt verdeling V, waar een amor bomen ent op de prent. Daarboven staat: 'Paren doet baren'. Hier vindt men ook het vers 'Aan de Juffrouws ter Bruyloft van W. vander Keeren'. Maar waar het om gaat is het vers voor 'Laura laat het pratte varen'. Na het welig paren zal zij nog schoner zijn. De bloeitijd gaat voorbij, als zij zich jaar in, jaar uit laat vrijen! Dan komen we aan verdeling IX, de beroemdste van de *Duytse Lier* met de twee dromen. Laura - uit Van der Schaar bleek mij dat een op 10 augustus vallende ster Sint Laurens-tranen wordt genoemd - verschijnt aan amor in zijn droom. Zijn hart is doorboord, wat op een gezin slaat. Zij nadert zijn koets, haar heupen slechts bedekt. Ze lacht en grijpt zijn hand. Zijn hart zwoegt door de brand. Hij zwijmt en blaast het leven op rose lippen uit. En het einde:

Maar och! hoe onverwacht,
Vond ik mij toen gewaakt, in eene donk're nacht.

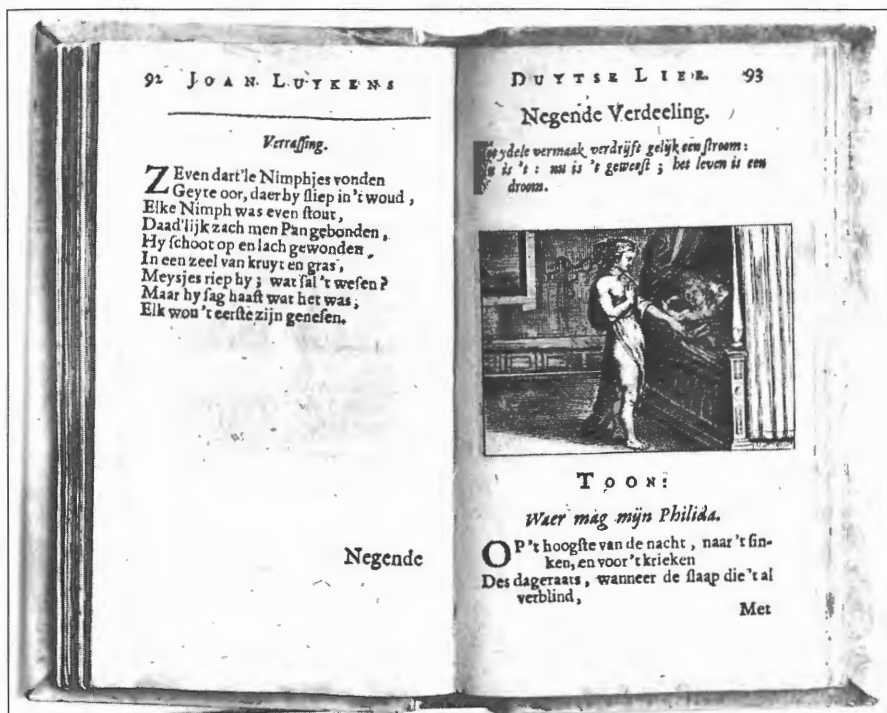
Ik moest het vers, waarin ook de branddood van Sint Laurens een grote rol speelt, wel verminkt weergeven. Anders begrijpt men de plaat niet. Daar staat alleen het begin van het vers.

Over die prent moet ik nog zeggen dat Joan ook hier natuurlijk aan de Vaenius-illustratie gebonden was: Maria pakt de deken en niet Joans hand. Dan komt - ik hoef het eigenlijk niet te vermelden - als tweede droom nog het befaamde 'Air', dat naar zeggen van Schulte Nordholt in geen enkele bundel ontbreekt.

In het opschrift van verdeling IX vindt men weer de stroom. Die is op de prent van de eerste verdeling zichtbaar. Amor ontruikt daar aan Fortuna de toorts om die in de vliet te doven. Eigenlijk is het vers bij Vaenius, dat over de stouten of wel driesten handelt, toepasselijker. Men kan bij hergebruik ook niet alles hebben.

Nog tot slot, waarschijnlijk hield Joan zich zelfs met de lay-out bezig. Men ziet op de afbeelding van Laura of Maria en Amor of Joan, dat daaraan 'Verrassing' direct voorafgaat. De zeven nimfjes die hier worden genoemd, zullen zeker wel in de *Duytse Lier* een vers hebben gekregen, maar ik heb me alleen met Maria de Oudens beziggehouden.

Tenslotte nog enkele woorden over de eerste legende rondom Jan Luyken. Hij kocht alle exemplaren op na zijn ommekeer, maar het werk werd nagedrukt, zodat hij zijn pogingen staakte. Het stamt van Houbraken, die in 1719 stierf. Houbraken geeft echter geen enkele datering. Twee scripties uit 1986 e.v. van Jan van den Berg (Inst. voor Neerlandistiek, UvA) wijzen uit dat, in navolging van Gelderblom en Steenbeek, de exemplaren van de uitgevers of boekverkopers Veenendaal en Wagenaar geheel identiek zijn, op de titelpagina na. Wegens het vignet 'Illustran-

5. Michel le Blon: *negende embleem*. Voor de *Duytse Lier* gebruikte Jan Luyken de koperplaten van de uitgaaf van O. Vaenius, *Emblemata amatoria*, Amsterdam 1618 van Willem Jansz Blaeu. Het laatste vers van 'Verrassing' vormt de inleiding op de 'Negende Verdeeling'.

do' kiest hij voor Wagenaar als de eerste. Onverklaarbaar lijkt mij dat van Veenendael maar één exemplaar en van Wagenaar meer exemplaren bewaard bleven. Wagenaar heb ik daarentegen veel liever als uitgever. Hij was getrouwd met Lucia Koerbagh, die hertrouwd was met de drukker Van Ravensteyn. Wagenaar stond ook veel dichterbij de kring waarin Joan Luyken was opgevoed.

Het huwelijk van Joan of Jan en Maria

Maria zou bijna tien jaar getrouwd zijn: ongeveer drie jaar met de schilder Joan en zeven met de plaatsnijder Jan, of bij officiële gelegenheden: Johannes. Ik moest nogal uitvoerig op de *Duytse Lier* ingaan, voordat ik het 'Argos' uit de slotzang in realiteit beschrijf. Ik wil beginnen met de bundel van Schulte Nordholt van 1978, *Ontmoeting met Jan Luyken*. Zijn fascinerende inleiding boeit mij steeds weer.

Daar lezen we over het slotvers ‘Schoonheyd is bekoorelijk’:

Er is geen ander liefdesgedicht in onze hele letterkunde van vergelijkbare grandeur. [En:] Waarom eindigt het boek met de uitvoerige beschrijving van de naakte geliefde? Daar is geen sluitend antwoord op. De mens Luyken heeft onder geweldige spanning gestaan, dat is duidelijk.

Ik hoop de uitverkochte *Ontmoeting* - ik kreeg door bemiddeling van Lankamp & Brinkman nog een exemplaar! - nog eens herdrukt te zien met wat gewijzigde inleiding.

In Amsterdam moet de verschijning van de *Duytse Lier* in bepaalde kringen wel veel opschudding hebben gebracht. Niemand zal aan een plaatje van Vaenius uit 1618 hebben gedacht bij Laura's verschijning aan amor. Want algemeen zal bekend zijn geweest dat de jonge schilder Joan Luyken al enige jaren lang niemand anders dan Maria de Oudens in zijn hoofd had. Het was natuurlijk geen foto, zoals nu, maar toch een afbeelding van een naakte Maria! Dat zij op de toon ‘O Karsnacht’ van Vondels rei ‘Schijn bedriegt’ voor Joan moest zingen, zal minder opgevallen zijn en eveneens het slotvers ‘Schoonheyd is bekoorelijk’.

Maria moet na de publicatie in een huwelijk hebben toegestemd. Het verhaal daarover begint op 1 maart 1672 in Den Haag. Haar moei Geertruyt had op 20 oktober 1671 haar derde mutueel testament gemaakt. Daarbij had ze aan Maria's moeder het vruchtgebruik van f 1000.- gelegateerd. Hendrich zou daarvan 4% rente uitkeren, maar na het overlijden van de moeder aan Maria f 600.- contant. Lijfgoed, juwelen en zilver zouden direct aan de naaste bloedverwanten van de overledene komen. Het lijkt op 1 maart 1672 of Geertruyt net was begraven, want dan komt Catharina de Wees met haar dochter Maria en haar behuwd neef Hendrick Heyns, alle drie wonende te Amsterdam, voor notaris Schoonderwoert om het linnen- en wollengoed en ook het goud, zilver en de juwelen van haar overleden zuster in ontvangst te nemen. Op de lijst worden ook twee kappen genoemd. Misschien waren die nog wel door Maria gemaakt.

Ze keerden blijkbaar snel naar Amsterdam terug. Op zaterdag 5 maart gaan Joan Luyken met zijn moeder Hester Coores uit de Nieuwebrugsteeg en Maria de Oudens, alleen, uit de Brouwersstraat naar het stadhuis voor de ondertrouw. Hij loopt wat op zijn verjaardag vooruit en geeft als leeftijd 23 jaar op, zij 26 jaar, dus misschien wat geflatteerd. Zij zijn het negende paar van de twaalf ingeschrevenen, wat doet veronderstellen dat het nog maar kort tevoren is gebeurd. Het woordje ‘acte’ zegt ons dat zij moeders consent nog moest vertonen. Dat bracht ze snel: op de zondagen 6, 13 en 20 maart konden de uitroepingen worden gedaan en nog op die dag werden zij met drie andere paren door Ds. Engelbertus Sloot van het kerkje in Sloterdijk in de echt verbonden. Daarmee had Jan zijn ouders precies gevolgd; alleen hadden die bijna veertien dagen op het consent van haar moeder gewacht.

Het is waarschijnlijk dat het jonge paar in de Nieuwebrugsteeg zijn intrek nam

en daar voorlopig bleef. Al in april verklaarden Frankrijk en Engeland de oorlog en het rampjaar begon. Het eerste kind moet zich spoedig hebben aangekondigd. Dat was uit de *Duytse Lier* al te verwachten. Op 18 december 1672 werd een zoon als Casper gedoopt in de remonstrantse gemeente. In de naaste omgeving was alleen Hester Coores lidmaat, maar het is niet onwaarschijnlijk dat de moeder haar zoon ook graag gedoopt zag.

Joan Luyken voelde in navolging van zijn vader kennelijk niet voor de doop. Het lijkt erop dat hij daarom het voorbeeld van zijn moeder uit 1649 volgde. Op 8 juni 1673 werden twee attestaties uit de Beverwijk in het lidmatenboek van 't Lam ingeschreven. De eerste was gedateerd 1 juni en bestemd voor Hendrik Nuijen, die uit de hervormde kerk was overgegaan. De tweede was van 11 mei en bestemd voor 'Johannes Luiken zoon van wijlen Mr. Casper Luiken' en ondertekend door Hendrik Pothout en Paulus Bastiaensz. Dat Beverwijk toen een gezochte plaats was voor doop, blijkt uit een inschrijving vlak erboven. Op 16 april van dat jaar, met consent van de gemeente gedoopt te Beverwijk, werd Gerrit Noortwijk onder de dopelingen van die dag ingeschreven. Hij was - men begrijpt het al - voorgesteld door Dr. Galenus Abrahamsz.

Ik had allerlei gegevens verzameld om aan te tonen dat de Beverwijk, uit Amsterdam gemakkelijk over de Meer te bereiken, het Rijnsburg van het Noorden was geworden. Maar daarvoor is hier geen plaats. Slechts wil ik wijzen op de huwelijken van de tuinier Paulus Bastiaensz en de azijnmaker Hendrik Pothout, beiden weduwnaar (resp. in 1667 en 1668) met Amsterdamse vrouwen uit collegiantenkring. Misschien hadden de mededelingen in de schimpschriften van de Lammerenkrijgh over Galenus wel een grond van waarheid. Van hem werd namelijk gezegd dat hij zijn geloofsgenoten aan rijke vrouwen wist te helpen.

Tenslotte wil ik nog wijzen op een attestatie uit de Beverwijk voor de bekende sociniaanse boekverkoper uit Rakow, Sebastian Petzold, 17 april 1695 in het lidmatenboek opgetekend en gedateerd 11 maart 1695, met de mededeling dat de doop op 19 december was geschied. Van 1678 af zijn de attestaties van daar bewaard (zie de bijlage).

Joan Luyken kan zich dus al iets eerder dan 11 mei hebben laten dopen. Het is niet zo vreemd dat hij daarvoor dit collegiantencentrum uitkoos. Een doop met anderen in de kerkelijke vergadering of zelfs alleen in de kerkeraadskamer was voor de schrijver van de *Duytse Lier* niet zo aangenaam. Die zal in 't Lam ook zeker over de tong zijn gegaan.

Ik vertelde al over het verlaten van de Nieuwebrugsteeg op 31 oktober 1673 na de dood van Joans broer Christoffel. Weer heb ik de indruk dat Joan en Maria megingen naar het oude huis. Hester Coores en de vijf kleinkinderen gingen zeker daarheen. Op 2 december 1674 werd 'Katrijn de Wees in de Vynckestraat bij de Mouthaensteech int Fale Kalf' als ouwe dode op het Karthuizerkerkhof begraven. Dat was ongetwijfeld de moeder van Maria en zij had nu recht op de f 600.- onder haar stiefvader.

Joan Luyken zou op 16 april 1675 zijn zesentwintigste levensjaar ingaan. Daarin moet zijn ommekeer hebben plaats gevonden. De enige akte uit dat jaar die bekend is, speelt op 3 juni in Den Haag en past heel goed daarbij. Als Joan was hij heel royaal en later gaf hij alles aan de armen. Deze akte wijst op geldgebrek. De overgang van de schilderkunst op de etskunst na de ommekeer was niet direct voor elkaar.

Over de financiën van Maria's oom Hendrich Van Driessen - zoals hij de akte nu ondertekende - maakte een overzicht van mijn studiegenoot Mensonides alles duidelijk, van 1666 tot 1686. Op 9 mei 1672, vlak na het huwelijk van Joan en Maria, had hij zijn huis in de Bagijnestraat verkocht. Hij bleef daar echter wonen en verhuurde een groot gedeelte. De uitkering aan zijn schoonzuster van f 40.- per jaar viel ook niet makkelijk. Jan zelf kwam ditmaal naar Den Haag om tot een regeling te komen. Door notaris Abraham Warmenhuysen werd op 3 juni 1675 de schuldbekentenis van Hendrich aan Johannes Luyken, als Maria de Oudens' echtgenoot, vastgelegd. Hendrich beloofde binnen een jaar te zullen afbetalen met 5% rente. Ter meerdere zekerheid zouden de twee comparanten condemnatie bij het Hof van Holland vragen. De akte werd door Jan ondertekend als Johannes Luyken. De akte van het Hof is daar niet meer te achterhalen. Al weer een daar gepensioneerd vriend deelde mij mee dat de serie minuten pas in 1677 begint!

Wat Luykens ommekeer betreft, bestaan er twee overleveringen. De ene stamt van het artikel door Mabé in 1829 en had hem van mond tot mond bereikt: de met God spottende vriend die binnen enkele dagen dood was! De tweede is heel wat beter: Marthe van der Does vertelt die in haar proefschrift van 1974 over Bourignon. Deze zou staan in deel III van de bekende *Levensbeschrijving*, verschenen te Amsterdam/Harlingen in 1786. Wel vindt men daar Bourignon, p. 209-19 (met op p. 215 haar *Licht der wereld*, gedrukt in Amsterdam in 1668) en Luyken op p. 269-73. Dit levensverhaal gaat vrijwel geheel terug op dat van Houbraken uit 1721. Wel vindt men er Luykens lectuur van Boehme en Bourignon, maar nà zijn ommekeer. Ik vraag mij af of de ommekeer van Joan door *Het licht schijnende in de duisternisse* III, verschenen in 1670 bij Pieter Arentsz, misschien uit de eveneens door Van der Does genoemde Brockhaus kwam.

Jan en Maria hadden twee of drie kinderen toen de ommekeer plaats had. Een anderhalf jaar oud ongedoopt kind werd op 28 februari op het Karthuizerkerkhof in 1676 begraven en Hester Coores volgde op 13 september van hetzelfde adres, de leste Haarlemmerdwarsstraat. Zij werd net als haar man en kinderen op het vermoedelijk wat deftiger Noorderkerkhof ter aarde besteld. Ongeveer anderhalf jaar nog zal ze weer haar oude zoon Jan - niet meer Joan - in huis hebben gehad.

Een maand na haar dood speelde zich op het Prinseneiland het 'Goddelijk Wonder' af, slechts op enige passen afstand van Jans huis. Het was de verschijning aan Ieske Klaes, huisvrouw van Rincke Abbis. Deze was haar het herstel uit een veertien jaar lange verlamming komen aankondigen. Jan ging er direct heen, tekende alles uit de mond van Ieske op en tekende ook de kamer. De plaatsnijder

Coenraad Decker bracht dit in prent met als onderschrift het verslag van Jan Luyken. De uitgever was Jacobus Robijn in de Nieuwebrugsteeg, die we reeds tegenkwamen als opvolger van Jans broer Christoffel. Hij was in het buurhuis met Christoffels uithangbord de Stuurman getrokken. Een jaar later in 1678 kwam bij hem een Engelse editie uit: 'The Divine Miracle'. Ieske en Rincke waren toen misschien al verhuisd naar de Palmstraat bij de Dwarsstraat, van waar ze op 17 december 1679 en 1 maart 1680 op het Karthuizerkerkhof werden begraven. Intussen hadden ze veel belangstelling ontvangen, o.a. van Balthasar Bekker en de bekende Quaker Fox.

De veronderstelling dat Coenraad Decker, geboren in februari 1650 en dus bijna een jaar jonger dan Jan, zijn leermeester in het plaatsnijden en etsen was, lijkt aannemelijk. De koekebakkerszoon Decker was opgeleid door Romein de Hooghe. Zo werd Jan indirect de leerling van Romein. Door Houbraken werd in 1721 in deel III van zijn *Groote Schouburgh* na Jan Luyken als tegenstelling de 'goddeloze' Romein de Hooghe behandeld. Terecht, want ze waren gelijktijdig de twee grote illustratoren van Amsterdam.

Men vindt de naam van Decker nog als graveur op enige uitgaven, maar in 1678 kwam *Jesus en de Ziel* uit met op de titelprent 'J. Luyken inv. et fecit'. Zijn naam werd verder niet vermeld. Het was een verslag van de ommekeer en een duidelijk vervolg op de *Duytse Lier*. Hier was Jezus een klein jongetje en de Ziel, of Jan, een vrouw. Het bevat naast verzen veel tekst en de invloed van Boehme wordt in de editie van Reitsma duidelijk aan het licht gebracht. Voor mij was misschien het merkwaardigste de toon van de slotzang 'Amarilli mia Bella' op 'Jezus Christus, mijn waarde', dezelfde als de melodie van de slotzang uit de eerste verdeling van de *Duytse Lier*, 'Groote Venus, ô schoone'. Heeft de Zanggodin in 1678 ook dit voor Jan Luyken gezongen? Was hun woning in de tweede Haarlemmerdwarsstraat nog een Argos? Het lijkt mij volstrekt niet onmogelijk.

Het standaardwerk van mijn grootvader leeft daar nog voort. Hij meende dat het ontbreken van een lijkzang of -vers en het verschil in godsdienst op een niet bijzonder innige huwelijksband wees. Veel erger was natuurlijk Hylkema, die in 1904 in zijn opzienbarende artikel in *De Gids* Maria de Oudens als een monster had afgeschilderd. Hij telde de kinderen, niet zoals ik om adressen te controleren, maar om aan te tonen dat Maria blijkens de twee of drie jongste haar huwelijksrechten had weten te handhaven. Dit alles in verband met Gichtel, de Boehme-uitgever. Als eerste van de 'beweibte Männer' die in 1674/75 hun hart kwamen uitstorten, suggereert hij Jan Luyken! In zijn bundel van dat jaar wordt het wat bedekter gezegd, vermoedelijk in verband met de verkoop.

Meeuwesse kwam er al tegen op, maar Schulte Nordholt is het duidelijkst met zijn verklaring van het ontbreken van een lijkvers of -dicht:

De latere Luyken is zelden met persoonlijke ervaringen in zijn poëzie aanwezig, behalve dan de volstrekte geestelijke, die hem geheel en al in beslag zouden nemen.

Ik dacht aan de trouwpreek van Ds. Kuiper op 28 februari 1939 in 't Lam, waarin hij retorisch vroeg: 'Wat is geluk?' Mijn 7-jarig neefje Sander stond op met zijn vinger in de hoogte, maar werd haastig teruggetrokken. Noch van de preekstoel, noch van de galerij kwam een antwoord.

Ik kan alleen één vermoedelijke uitspraak van Jan Luyken zelf geven. Hij ligt op 8 mei 1680 ziek in bed, blijkbaar ernstig. Om half elf 's avonds komt notaris Laurentius om het mutueel testament van het echtpaar te maken. Hij heeft enige moeite gehad het huis te vinden en verandert het adres in Prinseneilanddwarsstraat. Dat was voor mijn grootvader op grond van Ter Gouw de Galgenstraat op het eiland. Maar ook die kan mis zijn! Ik verheug mij erin dat ik nog nergens een verhuizing van Jan vermeld vond naar de woning van Ieske Claes!

Het testament heeft de gebruikelijke bepalingen, maar mijn grootvader moest het zonder fotokopie doen en zag daardoor niet dat er een invoeging in margine was. Jan en Maria benoemen elkaar tot voogd of voogdes van Casper, Johanna en Catrina. De langstlevende zal die alimenteren en opbrengen. Dan volgt de inlassing op het verzoek van één van beiden: 't selve de langst levende volcomen toevertrouwende bij desen'. Voor mij staat vast dat de zieke Jan het had verzocht. Hylkema zou het zeker Maria in de schoenen hebben geschoven. Een vergeten stukje formulier was het niet, wat direct in het protocol is te zien, o.a. bij de chirurgijn Mr. Jan Swart van het Singel op 14 oktober 1680. Over verschil in geloof zal Jan zich weinig hebben bekommerd. Getuige is zijn latere uitlating dat zijn ouders

al vroeg den rug na 't westen der zinnelijke vergankelijke dingen, en het aangezicht na 't oosten van de eeuwigen dageraad der beminnelijkheid Gods hadden gekeerd.

Op zondag 25 januari 1682 werd Maria op het Karthuizerkerkhof met één baar en veertien dragers begraven. Wie hem vergezelde blijkt niet. Op donderdag 28 mei kwam hij er opnieuw, alleen, met zijn 5-jarig ongedoopt dochtertje en acht dragers. Of het Johanna of Catrina was, durf ik niet te zeggen. Noch over Maria, noch over de jong gestorven kinderen schreef hij. Evenmin over zijn nichtje Hester, die 21 jaar oud bij hem in huis was gestorven. Hij was nu niet alleen voogd over de drie overlevende kinderen van zijn broer, maar ook over zijn twee eigen; hij had dus een vrouwelijke hulp nodig.

Annetje van Vliet: Martha en Maria

Op 27 oktober versprak ik mij toen ik uit de boeiende tentoonstellingscatalogus van

Van Regteren Altena uit 1933 deze uitspraak aanhaalde. Dat was misschien goed, want na drie maanden onderschrijf ik het laatste niet hartgrondig. Annetje van Vliet was 30 oktober 1657 geboren, schreef redelijk en werd meid of huishoudster bij de weduwnaar met zijn twee kinderen. Ze was er in ieder geval al in 1684 en een verdwenen brief van 15 januari 1685 vermeldt dat Jan samen met haar 'avondmaal' hield. Ze deelde de gevoelens van haar meester geheel. Enkele bewaard gebleven stichtelijke overpeinzingen hebben niet veel om het lijf en ook als Martha schoot ze wel eens te kort.

Ik had nog veel aandacht aan haar bemoeiingen met de achtereenvolgende huizen en de boekverkopers te besteden. Helaas moet dat alles vervallen en daarbij ook de kunst. Op de laatste dag van mijn 77ste levensjaar ontdekte ik het geheim van de *Duytse Lier*. Daarvoor moet nu alles plaats maken.

Op 4 mei droeg Jan Luyken zijn ouderlijk huis voor f 1350.- over aan een lichterman. In 1691 bij het passeren van zijn testament - alleen Casper was toen nog in leven - woonde hij in de Kerkstraat. Ik vlei mij met de gedachte dat hij al met 1 mei 1685 ingetrokken was in het huis vanwaar Coenraad Decker op 2 maart was uitgedragen naar het Leidse Kerkhof. Het was een veel centraler adres voor opdrachtgevers. Helaas was de begrafenis van het zusje van Casper, dat uitsluitsel had kunnen geven, niet te vinden.

Casper, die dan al tien jaar met zijn vader werkt, vertrekt in 1699 naar Duitsland. Vermoedelijk was dat de reden voor Jan en Annetje om naar Haarlem te verhuizen. In 1703 wonen ze in Schellinkhout bij Hoorn, maar hebben ze nog een postadres in Amsterdam. Een brief van 28 augustus van Jan vertelt er heel boeiend over. Vrienden van hem moeten aangaan bij de brouwersvrouw op de Prinsengracht aan de achterzij van zijn woning in de Kerkstraat. Dat was Barber van den Heuvel, getrouwd met de brouwer Ambrosius Pool, beiden remonstrant. Ik schreef over die Dubbele Arent in 1989 en constateerde dat Jan in een huisje daarachter - nu het pakhuis de Pool - onderdak had bij Barentje en haar man. Bij het vertrek had Annetje verzuimd om te gaan bedanken bij de brouwersvrouw of de kantoorknecht Johannes voor de gist die ze tijdens hun verblijf gekregen hadden. Ook - nog veel erger - had ze verzuimd de spinnende dochter in de kelder tegenover hun woning te vragen om op te letten of er een bode met een brief van Casper uit Duitsland aan hun deur kwam. Casper wist nog niets van de verhuizing!

De Duytse Lier - andermaal

Hier komt een lange inlas voor de verwerking van mijn nieuwe vondsten in de *Duytse Lier*. Mijn enige publicatie over de vader en zoon J. & C. Luyken dateert uit 1976. Het is een miniatuurboekje dat H.D. Pfann als catalogus van 206 ambachten toen uitgaf. Tot mijn verbazing merkte ik nu dat die thans wordt geciteerd als artikel in *Ars Graphica* van 1978. Het miniatuurboekje met een artikel in het *Maandblad Amstelodamum* geeft veel meer! Men vindt er de 100 ambachten,

7. Jan Luyken; *de plaatsnijder*. Vanaf 1678 was Jan Luyken etser; men mag aannemen dat Coenraad Decker zijn leermeester is geweest (uit: *Het menschelyk bedrijf*, Amsterdam 1694).

dan het werk van Casper - nog niet tot inkeer gekomen - en zijn medewerkers in Duitsland.

Maar ik moet beginnen met een advertentie van 3 juli 1694 in de *Amsterdamsche Courant*. Daar vindt men *Het Menselyk Bedryf* van Jan en Casper Luyken als eigen uitgaaf in de Kerkstraat naast de Braspot. Het heeft 100 prenten van ambachten met verzen 'toegepast op het gemoed'. Het is ook te koop bij de weduwe van Pieter Arentsz en nog twee andere geloofsgenoten. Jan Luyken heeft dit als enige uitgaaf voor zich zelf willen houden als illustratie van *Winste sonder Verlies* uit 1648 van zijn vader. Het was geen nieuw idee en zelfs in Amsterdam waren er al vijftig jaar lang kinderprenten met beroepen uitgegeven. Misschien was Jan er al direct na de voltooiing van de *Voncken der Liefde Jesu*, dat in 1687 bij Pieter Arentsz uitkwam, aan begonnen. In 1688 was hij als kleinpoorter lid van het Sint Lucasgilde geworden, misschien al met het oog op een eigen uitgaaf.

De ambachten van 1694 waren en zijn nog altijd een ideaal object voor kopiïsten, maar het hardst komt de eerste nadruk aan en nog wel gedaan door twee gildebroeders. Op 3 september 1695 stond weer een advertentie in de *Amsterdamsche Courant* van een prentverkoper en een plaatsnijder voor hun *Menschelyke Beezigheeden*. De 100 ambachten waren gekopieerd en de daartoe passende verzen van A.J. waren niet stichtelijk. Misschien zie ik ten onrechte een onaangename toespeling onder 'De plaatsnijder' in het: 'Of na romeinsche trek en zwier, // Of laris, op schoon papier'. Daarmee zullen wel Romein de Hooghe en De Laïresse bedoeld zijn.

A.J. nu was de vader van Johannes Antonides die al in 1684 in Rotterdam was gestorven als echtgenoot van Susanna Bormans. Het naar men zegt ongelukkige huwelijk was ook kinderloos. Het lijkt dat Anthony Jansen het initiatief nam tot deze eerste brutale nadruk van de prenten. Annetje van Vliet had het zeker druk gekregen met de verkoop in eigen huis. Die zou in 1695 al ophouden. Nicolaus Visscher op de Dam, die toen juist Jans *Lof en oordeel van de werken der Barmhertigheyt* uitgaf, nam de ambachten onder zijn hoede. Hij had een algemeen privilege voor prenten van 1682 en daarmee bracht hij een nieuwe uitgaaf. De dagelijkse verkoop voor Annetje was dus afgelopen. Toen Jan dit in latere jaren voor de nieuwe uitgaaf van 1704 bij de weduwe Pieter Arentsz en haar schoonzoon Van der Sijs voorzag van een voorrede, narede en toepasselijke teksten, gaf hij na afloop dat exemplaar aan Annetje ten geschenke. Mijn overgrootvader vond het in de verzameling Six. Wanneer en voor hoeveel hij het aan kon kopen, blijkt niet.

Ik keer echter terug tot de wraak van Anthony Jansen. Mijn kennis van muziek is nihil. Maar ik had bij het schrijven van dit artikel de voortdurende steun van de musicus van het archief. Hij leerde mij dat Joan Luyken niet alleen in zijn verzen, maar ook in zijn 'toonon' cryptogrammen had verwerkt. Alleen 'O Karsnacht' had ik zelf met Vondel verbonden. Maar hij hielp mij tenslotte om de top van de moeizame berg te bereiken. Op mijn vraag over de rei van Klaerissen kwam hij met het artikel van A. Soeting in *Eredienst* van 1984 over dit onderwerp. Daarin las ik

dat in 1645 *Christelyck Vermaeck* van Anthony Jansen was verschenen, een liedboekje. Daaraan ontleend was ook het 'O Karsnacht' in de *Christelijke gezangen voor de openbare godsdienst oefeningen*, door de Doopsgezinde Gemeente in 1797 uitgeven, later ook voorkomend in de bundel van '38.

Weer ben ik van mijn onderwerp af. Het is duidelijk dat het 'O Karsnacht' van de *Duytse Lier* niet alleen op Vondel, maar ook op de vader van Joan Antonides sloeg! De broer van Kleenaardes van één moeder was een broeder in de kunst. Tevergeefs waarschuwde Joan Luyken echter Joan Antonides. Maar 'Van Dooraltus' moest daarbij aansluiten, de redder van Leliane uit de klauwen van het 'monster-wyff'. Een nacht lang kwam Dooraltus bij mij spoken. Bij het opstaan kwam de oplossing: monster-wyff, Dirck van Elten, Theodoor en toen Hoge God!

Bij het herlezen was ik terug in 1669, toen Hendrich Driessen op 10 september procuratie gaf om op te treden tegen Maria Vinleuven. Nu begreep ik dat Joan toen als Dooraltus Leliane had afgekaapt van Kleenaardes. Want Leliane, een dochter van een vorst - wie was Jacob de Oudens toch? - trok met een brave jongeling weg, niet hoog van geboorte. Hij, Kleenaardes, verlaat haar op het eiland en zij wordt de prooi van het monsterwif. Maar bij de Hoge Iep vindt de metamorfose plaats. Want dan is de brave jongeling Dooraltus geworden en Leliane zegt: 'Dank sy de Godheyt in den hooge, dat ik u sie'. Dan komt het monster de trappen af met een gloeiende fakkel in de hand. Maar Dooraltus ontruikt die aan haar en slaat haar neer.

Een illustratie van deze scène vindt men bij de eerste verdeling: Fortuna met amor die haar de fakkel ontroofd heeft. De *Duytse Lier* volgt met als laatste 'Schoonheyd is bekoorelijk' op de toon van een dans: 'Courante simple' Maar we zijn nog in 1669 en ik vraag me af of Petrus Serrarius vlak voor zijn dood nog heeft gehoord van de overwinning van Mr. Caspers zoon op zijn mede-minnaar. Dat was per slot van rekening gewoon stadsnieuws.

Pas in 1671 verscheen de *Duytse Lier* en de geschiedenis van Dooraltus zal in de tijd zelf door velen heel goed begrepen zijn. Ik vraag me weer af of Agnes Michelin nog aan het derde jaar van haar contract vastzat. Wisten de commissarissen Berewout en Tholincx op 5 maart 1672 dat Joan en Maria ook Dooraltus en Leliane, of wel de Hoge God en de andere Maria waren?

Er zijn nog veel meer vragen. Ging Jan Luyken na de ommekeer in 1675 misschien naar Hendrich in Den Haag, met wie hij al in 1669 moet hebben samengewerkt, met instemming van Maria om de f 600.- voor de opkoop van exemplaren van de *Duytse Lier* te krijgen? Ook vraag ik me af of de overlevering van de godslasterende vriend misschien in feite op de godslasterende Joan heeft geslagen? Zeker is dat Van Eeke alles van die godslaster heeft geweten, maar deze met de mantel der liefde bedekte. Van de veel jongere Houbraken van Dordrecht, die pas in 1710 naar Amsterdam kwam, is dat minder zeker. Hij gaf overigens een veel beter levensbericht zonder jaartallen. Door verkeerde toevoeging daarvan geven anderen hem een slechte reputatie. Nog in 1905 gaf F. Bezemer in de *Gulden Schouw* van 15 mei een bespreking van de werken van Hylkema en van mijn

grootvader. Daarin leest men een merkwaardig verhaal over de mantel der liefde die de *Duytse Lier* nog lang bedekte. Ik weet niet of de vrome oude man die omstreeks 1875 een eerste druk van de *Duytse Lier* verbrandde, een lidmaat bij 't Lam was. Zeker is wel, dat Jan Luyken daar niet alleen door mijn overgrootvader bewonderd werd. Dat de verbrande druk een eerste druk was, betwijfel ik wel enigszins. Ik denk eerder aan een van de vier achttiende-eeuwse drukken. Eigenlijk hoop ik zeer op een nieuwe uitgaaf met plaatjes en inleiding. Ik ben zo mogelijk een nog groter bewonderaarster dan mijn voorgelacht geworden in de laatste drie maanden. Mijn ontmoeting met hem in mijn jeugd werd hervat in mei 1988, maar sinds 27 oktober heb ik hem naar mijn gevoel te gast gehad, thuis en op het archief. Ik aarzel niet om de mantel der liefde van Dooraltus af te nemen.

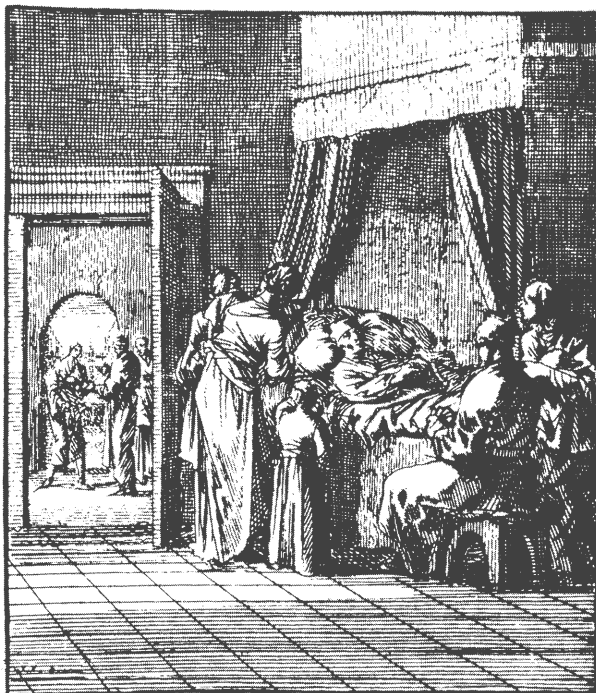
Annetje van Vliet: Martha en Maria - vervolg

Na dit lange verhaal keer ik terug naar Annetje. In 1705 keerde Casper in het voorjaar terug uit Duitsland naar Amsterdam en nam zijn intrek bij zijn vader en haar. Nog in dat jaar trouwde hij. Bij de ondertrouw lag Jan ziek in bed in de Kerkstraat, stellig achter de Dubbele Arend. Het jonge echtpaar ging wonen aan de overzijde van de Prinsengracht tegenover de brouwerij. In september 1707 werd een zoon Johannes geboren. Ruim een jaar later kwam Annetje de f 3.- belasting voor de begrafenis op het stadhuis voldoen en op 4 oktober werd Casper Luyken, meester plaatsnijder, in de Nieuwezijdskapel begraven. In de *Zedelyke en Stichtelyke Gezangen* van 1709 vindt men voor het eerst een zang van Jan op het overlijden van een familielid. Het ontroerende 'Ik had een lam verloren', met het verhaal van Caspers ommekeer, sluit nauw aan bij het 'Ik was een schaap' uit *Jezus en de Liefde*.

Maar ik moet kort zijn en noem eerst Hester van der Moer's dood die op het lied van Casper volgt. Ik denk dat Jan alleen over haar had horen vertellen: zij was uit een deftig geslacht, maar had het simpele leven buiten verkozen! Catharina Glimmer, die aan Casper voorafgaat, krijgt als data 6 april 1660 tot 2 juni 1699. Zij was met 52 andere dopelingen lid van 't Lam geworden op 28 februari 1680. Getuigen waren haar moeder Rijckje van Sorgen en haar broer Govert. Ik vraag me af of Jan daar ook bij was. Haar vader, Joost, koopman op de Nieuwendijk, was al in 1670 gestorven en op 31 december in de Nieuwe Kerk begraven. Haar moeder volgde in 1681 en zij in 1699 als vrijster. De zang die ik in de mooie serie bij De Slegte las, getuigt van een zeer hechte band tussen Jan en haar. Zij lijkt eerder dan Annetje op een tweede Maria. In haar zalig leven en sterven is zij een volkomen tegenstelling tot de vrijster van de *Duytse Lier*, fier en blij.

Jan en Annetje verhuisden nog naar de Utrechtse Dwarsstraat bij de Amstel. Dat gebeurde vermoedelijk om de weduwe van Casper en de kleine Jan te herbergen. Tot zijn dood genoot Jan intens van zijn petekind. Daar had hij tijd voor, ondanks het vele werk dat hij weer alleen moest verzetten. We hebben er *Des menschen begin, midden en einde* door met opdracht 'Joannes Luiken, kleine Zoon'. Het

DE MENSCH STERFT.
't Beginsel, en het Einde quam,
Wel hem die 't beste met zich nam.

De Mensch, werd van een Kindje groot,
Met moeiten en bezwaarlykheden,
En op het laatste komt de Dood,
Daar alles meê werd afgesneden,
Behalven, wat de waarde Ziel,
Door vreeze Gods in zich behiel.

8. Jan Luyken: *De mensch sterft*. Men mag aannemen dat Jan Luyken hier zijn eigen sterfbed heeft bedoeld en het kind de viereenehalf-jarige Jan jr. nog in meisjesjurk is (uit: *Des menschen begin, midden en einde*, Amsterdam 1712).

kwam postuum uit bij de bekende uitgevers, de Wed. Arentsz en Van der Sijs, met portret en levensbericht.

Op 5 april 1712 kwam zijn einde in het bijzijn van schoondochter en kleinzoon. Jans 'Air' was volbracht: 't leven is als een deuntje, 't heeft weinig om 't lijf! Zelf zou ik het niet hebben kunnen zeggen. Het was alweer de musicus die het mij uitlegde. Van Eeke dicht over het vrolijk zwanenlied bij het scheiden.

Annetje was zeker aan het sterfbed onder de vrienden. Ze kreeg het heel druk, want op 1 mei moest het huis ontruimd zijn. Albert Luyken betaalde op 8 april de f 3.-. Reynier en Isaäc Arondeaux brachten de afrekening al op 20 juli op de weeskamer. Vreemd genoeg kreeg mijn grootvader die niet onder ogen. Toch toont die veel duidelijker dan de inventaris van 23 april de versterving van de wereld.

Jan Luyken had een begrafenis op zijn nederigst gewenst. Hij kreeg die niet. De weduwe van Pieter Arentsz en Kornelis van der Sijs nodigden de vrienden voor de begrafenis in de Nieuwezijdskapel uit op 11 april. Ze betaalden alles en het lijkt een herhaling van de begrafenis van Spinoza, waarvoor hun collega en geloofsgenoot Jan Rieuwertsz borg had gestaan.

Op de rekening komen zij eenmaal voor, met f 30.- voor een koperen plaat door de overledene half gesneden. Op 2 juni kwam daar nog f 438.- bij van de vendumeester J. van der Put voor verkochte inboedel en prentkunst. Met f 60.- contant - eerst werd er maar f 29.- gevonden - bedroeg het totaal f 528.-.

De uitgaven bestonden in f 1.10.- voor het brengen van de tafel op 26 april voor de verkoop op straat. De bekendmaking van de verkoop bedroeg f 2.10.-. Het lijkt op een advertentie, maar ik vond die niet. De inventaris van notaris Walschaert kostte f 3.12.-. De makelaar Jacobus Bronkhorst kreeg f 14.- voor een jaar schade van huur. Tenslotte had Annetje van Vliet nog f 9.- uitgegeven van 5-26 april in de huishouding. Op 2 juli werd de uitbetaling aan Annetje van Vliet gedaan volgens testament van 1699 en de helft van Johannes Luyken jr., beide f 284.14.-. De laatste bleef onder de voogden. Die hadden de prentkunst moeten verkopen op grond van het testament.

Intussen hadden de erven van Wilhelmus Goeree op 21 mei 1712 in de *Amsterdamsche Courant* een aanbieding gedaan van de *Mozaische Historie*, eventueel met de koperen platen, 'meest door den berugten Jan Luyken in 't Koper gebragt'. Berucht hoeft niet altijd ongunstig te zijn, maar ik zie er toch nog een toespeling op de *Duytse Lier* in. Er bleef enorm veel van het werk van Jan Luyken bewaard. De prijzen die voor deze legendarische illustrator werden betaald, stegen steeds. Op 12 maart 1731 werd op de veiling van Jan Goeree b.v. f 1547.- voor een band met 60 tekeningen betaald!

Op 17 maart 1734 nam Johannes Luyken van zijn voogden Philippus Serrurier en Johannes Moerkamp - de neven Arondeaux waren gestorven - f 244.11.8 en f 129.13.- rente in ontvangst. Serrurier was de rijke neef wiens doop ik vroeger vermeldde. In 1742 wordt in het belastingkohier vermeld dat hij f 150000.- leeg op de bank had liggen. Veel interessanter is Moerkamp, die als boekhouder begon,

maar een bloeiende zaak had opgebouwd. Hij geeft mij de waarborg dat de overlevering van Annetje van Vliet en de boekverkoper Mortier in 1708 werkelijkheid is. Ik schreef in 1980 over Jacob de Vos, de beroemde verzamelaar, die op het kantoor van Moerkamp was gekomen. Hij vertelde - bijna 100 jaar oud - aan Kramm het verhaal uit 1708. Bij het brengen van de koperen titelplaat van de *Icones* had Annetje van Mortier f 275,- in zeshalven gekregen. Als fooi, omdat haar meester alles aan de armen gaf! Dat zouden 1000 munten geweest zijn. Natuurlijk waren de verschillende guldens de reden. Ik zag dat mijn grootvader dat ook had berekend. Hij durfde het niet te publiceren, maar ik met Moerkamp achter mij wel. Annetje van Vliet, die misschien wel dertig jaar de versterving van haar meester deelde, zal al boven de vijftig jaar oud heel verheugd met 10 zeshalven van de Dam naar de Kerkstraat zijn gekomen; 1000 waren zeker te zwaar geweest.

'Johannes Luiken, kleine Zoon'

Zelden stond ik zo verbijsterd als toen ik het nummer van januari 1983 van het *Maandblad Amstelodamum* voor den dag haalde. Ik dacht daar over de kleinzonen van Kornelis van der Sijs en Jan Luyken te hebben geschreven. De eerste kwam te voorschijn. Ik kan nog vertellen dat hij op 15 februari 1750 in 't Lam werd gedoopt met als getuigen zijn grootouders Van der Sijs. Maar Jan Luyken jr. had de toevoeging: 'pseudoniem?'. Het was stellig de haast die mij parten had gespeeld. Maar dat is geen excuus en ik moet vooral zeggen: natuurlijk maak ik ook de ergste fouten. Het was een verrassing voor Mimi Feiwel die voor haar catalogus *Sieraden van Minerva* over het planetarium van Jan van den Dam had geschreven. Hij was schoenmaker en later wis- en sterrekundige, gaf toen openbare lessen en maakte planetaria. De tentoonstelling, die tot 15 februari 1984 liep, toonde er een.

Ik had bij de verdeling het boekje van Jan Luyken voor zijn kleinzoon gekregen, met de stempel van mijn grootvader P.v.E. erin. De anderen kenden dat niet, maar mijn broer Piet en ik snuffelden van jongs af in de oude boekenkasten. Het opgroeiende jongetje, lang nog in meisjesjurk, had mij altijd geboeid.

Eerst iets over de werken van deze Jan Luyken. Ze beginnen bij mijn weten met de verjaarswens van 1734 voor de 77-jarige Annetje van Vliet, die daarmee net zo geruisloos verdwijnt, als ze gekomen was. Ze eindigen met een lofdicht in Feytama's vertaling van *Hendrik de Grote* van Voltaire (1753). Dan noemt hij zich weer Jan Luyken junior. Zeker het merkwaardigst zijn de ontboezemingen bij de lessen over de volmaaktheid en de natuurkunde in 1743 en 1745 van Jan van den Dam, de 'ridder van het heelaal'. Ze sluiten haast aan bij een niet gedrukt gedicht op Boehme.

Er zijn veel raadsels over deze Jan Luyken, meer dan over zijn grootvader. Waar leefde hij van? De opbrengst van zijn gedichten zal niet voldoende geweest zijn. Een koopman in gouden passementen in het kohier van 1742 met een huur van f 610,- en getaxeerd inkomen van f 2000,- lijkt mij voor hem wat hoog gegrepen.

Dan is er de familie (van) Boshuysen van zijn grootmoeder, Gola of Galathea. Zij was in 1665 in Den Haag met Frederik van Aken getrouwd en op 8 december 1669 was hun dochter Maria Elisabeth in de Nieuwe Kerk gedoopt. Ze was dus precies drie jaar ouder dan Casper, maar gaf bij de ondertrouw in 1705 op drie jaar jonger te zijn. Meer zorgen baarde mij de verwantschap met de oude barbier Johannes Boshuysen in de Vijzelstraat, waar ze toen in huis woonde. Diens gelijknamige grootvader was als kunstschilder van Schiedam in 1616 in Amsterdam getrouwd. Telkens waren er een Johannes en een Daniël, zes generaties lang. Daniël II trouwde in 1707, ook uit de Vijzelstraat, en Daniël III zou de belasting op het begraven betalen. Op 8 september 1764 werd Jan Luyken van de Zwanenburgwal bij de Raamgracht ten huize van Frans Ceretie ter aarde besteld in de Zuiderkerk. Daniël was met zijn f 3.- en niet f 6.-, het tarief voor een vrijgezel, een belastingfraudeur of Jan was toch nog getrouwd geweest!

Tenslotte heb ik nog de doopsgezinde periode. Op 30 september 1707 was deze Johannes in de Westerkerk gedoopt en in 1722 werd zijn moeder begraven in de Nieuwezijdskapel op 3 februari. De aangifte voor de belasting werd door Pieter Bostijn gedaan. Met hem komen we op bekend terrein. Hij was op 15 november 1720 ondertrouwd met Geertje Jonckheer, geboortig van Haarlem. Zij was 28 jaar oud en werd vergezeld door haar motje Cornelia Laers. Haar moeder, Ryckje Luyken, was hier in 1720 in de Nieuwe Leliestraat gestorven, een jaar na haar broer Albert. Cornelia, zijn weduwe, was de enige van de oudere generatie. Albert en Cornelia waren in 1716 getuigen bij de doop van hun nichtje in 't Lam geweest. De doop van Pieter Bostijn, tegelijk met zijn jongere broer Johannes op 21 november 1721 is sprekender: door onderdompeling. Ik vraag me af waar dat gebeurde in 't Lam. Verwonderlijk is het niet dat het echtpaar Bostijn-Jonckheer in 1729 met attestatie naar Beverwijk vertrok. In 1755 zien we hun dochter Ryckje weer met attestatie naar Amsterdam komen. Of Jan junior nog wel bij hen in Beverwijk kwam, waar zijn grootvader was gedoopt, blijkt nergens.

Nog twee mededelingen van Houbraken voeg ik toe. Bij de dood van Jan Luyken in 1712 vertelt hij dat schoondochter en kleinzoon hun vingers niet blauw geteld hebben. Interessanter is misschien dat hij ook spreekt over het bijzondere boekje met prenten en teksten in het bezit van de kleine Jan. Het lijkt mij het boekje van de ambachten te zijn, dat Annetje hem als jongetje moet hebben gegeven. Het werd in 1764 met zijn nalatenschap verkocht. Veel meer werk van zijn grootvader zal er niet zijn geweest.

Deze Jan Luyken kwam als een zwaar belast kind ter wereld: de vierde generatie in een uitzonderlijke familie en naamgenoot van zijn grootvader. Maar aan hem danken we de postume uitgaaf van die grootvader. Mevrouw Roldanus legde dit het duidelijkst uit in haar beschouwing over Jan Luyken in 1938 (of 1961). Hij scheidde in extase, want zijn ziel ontsnapte uit de kerker van vlees en bloed, of liever van vel en been naar Jezus. Op de aarde was desondanks kleine Jan zijn laatste beminde geweest.

De T R O M M E L.
Daar is wel veelyds veel geluid,
Maar meest dat niet met al beduid.

Het Kindje speelt vast op de Trom,
En weet het zelve niet waarom;
Als om te raazen, en te roeren:
Zo raast het groote Algemeen,
En niemant komt 'er op de been,
Om tegen 't quaaide kryg te voeren.

9. Jan Luyken: *De trommel*. Men mag aannemen dat Jan Luyken hier Jan jr. met zichzelf heeft weergegeven en met de jongeman op de bank zijn vier jaar eerder gestorven zoon Casper (ca. 1690) in gedachte heeft gehad (uit: *Des menschen begin, midden en einde*, Amsterdam 1712).

De Duytse Lier - derdemaal

Op 18 maart 1968 kwam Stuiveling mij iets vragen, wat weet ik niet meer. Wel dat we veel over Jan Luyken spraken. Ik was op de spreekkamer op de Herengracht. In de boekenkast lag de martelaarsspiegel en boven, onder mijn moeders hoede, de bijbel van 1712. Zijn bundel van 1962 voor de grafische school over Luyken als graveur-dichter kan ik aan de kunsthistorici aanbevelen. Ze zijn hier al te weinig aan hun trekken gekomen, gezien het thema van dit jaarboek. Ik schreef toen *Menniste Vryage* en zat vermoedelijk met alle stambomen, die Piet voor mij had gemaakt, om mij heen, want dat speelt in dezelfde collegiantenkringen als van Jan Luyken, maar dan een eeuw later.

Jacob van Geuns moest een vrouw vinden en de familie hoopte op een huwelijk met een dochter van de koopman De Wolff, bij wie hij kantoorknecht was. Maar de afstand was te groot. Mevrouw De Wolff was een Reessen en die weer een nazaat van Willem van der Keeren. Op de stamboom van Jacob vond ik alleen een Glimmer. Ook Albert Luyken had ik, maar zijn enig kleinkind Beuningh is in 1749 in het Duitse Leiblingen getrouwd en zijn nazaten zijn Duits.

Piet heeft *Menniste Vryage* niet meer in druk gezien. De volgende ochtend heel vroeg stierf hij in het Prinsengracht Ziekenhuis en daarom bleef het bezoek van 18 maart altijd een soort gisteren voor mij. Het is moeilijk na zoveel jaren van vragen, niet meer te kunnen vragen. Af en toe duikt toevallig iets op. Bij het zoeken naar Christina Laers (de zuster van Cornelia) in het familieboek verscheen opeens Frederick Francken te midden van de familie Block. Ik ben blij naast het hervormde en half-remonstrantse geesteskind van Antoinette Bourignon ook nog een voormalig lidmaat van 't Lam te kunnen aanwijzen.

Op 27 oktober dacht ik al veel te weten over de *Duytse Lier* met mijn vondst over Willem van der Keeren. Hij was echter tot nog toe alleen een post quem gebleven. Al 21 jaar lang - bijna 22 - zoek ik niet graag meer naar doopsgezinde families. Daarom verzuimde ik het misschien nu ook. Dat bleek achteraf een voorbeschikking, want in verdeling V vindt men de ontknoping.

Op 2 februari had ik weer mijn *Duytse Lier* in de Pantheon-uitgaaf te pakken. Tot mijn verbazing vertelde Sabbe al ten on-rechte dat het 'pratten' hier praten was. Ik kende Joan nu genoeg om dat als nonsens te beschouwen. In het *WNT* moest ik tot het allerlaatst gaan: het oneigenlijk gebruik B3b. Dat is het kwijnen van een niet-geënte vruchtboom. Onder de prent van de entende amor maakt dat alles duidelijk. Mijn stijgend vermoeden dat de *Duytse Lier* als bron voor het *WNT* was gepasseerd, werd bevestigd door het pratten van B3b!

Ik vrees wel dat de blasfemie van Joan nog groter wordt. Al in verdeling II begint die met 'een straal uyt Leonoraas oogen'. Van der Schaar vertelt dat Eleonora staat voor: 'God is mijn licht'. Zij komt terug in verdeling V met verdergaande blasfemie. Zij wordt voorafgegaan door Laura in de eerste 'Nova: of 't Sa Monsieurs'; haar wordt geraden het pratten te laten varen. Na afloop van de bruiloft

komt het laatste vers: 'Nova: Of Stukje Pens'. Men leest er het veelbesproken:

Gunstig als den helt verkeerren,
Die gesterkt door uwe hand,
't Nimphjen 't pratten kan verleeren,
En verkeerren ys in brand.

Het stukje pens uit deze Nova slaat op twee zaken. Het is ontleend aan ons Handje Plak, dat in de zeventiende eeuw al werd gespeeld en getekend. Voor de zieke Laura is er een stukje pens voor een ziek mens. Zij leert het pratten af door het voorbeeld van Willem en Geertruy. Zij gaat regelrecht naar het laatste vers van verdeling VIII, 'Verrassing'. Daar zijn behalve zij nog zes dartele nimfjes die Pan, of wel de bosgod Joan Luyken binden; 'Elk wou 't eerste zijn genezen'.

De andere zes zijn allen te vinden. Ik noem als voorbeeld de blanke Ysselzwaan Gloroos/Claertje. Maar zij zijn voor ons minder belangrijk. Wij zijn geen tijdgenoot, zoals Jan Zoet. Die kon meteen zeggen: 'Dat moet Annetje van om de hoek zijn'. Hier wil ik twee tips aan verdere onderzoekers geven: 'let op het alfabet', voor de vrouwen en ook voor de mannen. In feite is er sprake van één stroomgebied waarin verschillende wateren samenvloeien. De eindoplossing kwam niet uit de muziek maar uit de titel van 'Candieraton'.

Laura gaat via Leliane, de Maagd Maria, naar het laatste vers 'Schoonheyd is bekoorelijk' op de toon van de elipsvormige dans 'Courante simple'. De palmboom bewijst haar kuisheid. Vóór Dooraltus en Leliane vindt men de gebeurtenissen uit het verleden bezongen. Dit lijkt het slot; toch moet ik terug naar verdeling V.

Het stukje pens heeft nog een tweede bedoeling. Zoals ik al ver hiervoor vertelde, trouwde Willem van der Keeren met de rijkste partij van 't Lam, de dochter van Dr. Jacob Syen, die een jaar eerder was gestorven. De naam Van der Keeren was aangewezen voor woordspelingen. Hij woonde op de Brouwersgracht en was even oud als Jan Luyken. De slotwoorden van het stukje pens zijn niet voor niets: 'Schoon de Nijt ziet wrang en zuur'. Het stukje pens voor een arm mens vormde de tegenstelling tot de troon der weelde en het zou voor Jan en Maria zijn.

Misschien was Hendrick Beets, de Boehme-uitgever en sinds januari 1671 oom van Willem, ook op de bruiloft. Toch neem ik niet aan dat Joan in zijn *Duytse Lier* al het verkeren naar Boehme voor zich zag. Eerder dacht hij aan zijn vaders *Winste sonder Verlies* bij het stukje pens. Tenslotte wat de ommekeer door Boehme of Bourignon betreft, dat was een zegen. Het lijkt mij dat Joan Luyken met zijn enorme kennis van bijbel en van mythologie als schilder in zijn eigen iconologie verdronken zou zijn. Als dichter-etser of etser-dichter werd hij tot het meest vereerde lidmaat dat ooit bij 't Lam werd ingeschreven.

Daarvoor moet ik weer terug naar verdeling V van de *Duytse Lier*. De oplossing van het derde vers 'Candieraton' voor Leonoor. Was de metamorfose in Laura eigenlijk of oneigenlijk, zoals die bij de Hoge Iep van Joan in Joan? Ik dacht bij het

kind aan de borst van Leonoor aan toekomstmuziek. De musicus zocht en zocht - oud en vergeetachtig begon ik naar Condieraton te vragen! - maar zijn onderzoek bracht niets aan het licht. Tenslotte vond ik het zelf: Candia was Kreta. De Kretenzers bleken leugenaars te zijn. Het paste aardig, maar nog niet goed genoeg. Een telefoontje op 10 februari - de eerste beantwoording van mijn ongeopende verjaarspost - met een bijbelvaste vriend bracht mij op het spoor. Zonder enige bedoeling noemde ik de Kretenzers en zei hij: al bij Paulus liegen ze! In mijn oude bijbeltje van de catechisatie bij Ds. Kuiper - toen we altijd door de kerkgang fietsten - vond ik in Titus 1, vers 12 met enige moeite vanwege de kleine lettertjes:

Een uit hen, zijnde hun eigen Profeet, heeft gezegd: De Cretenzen zijn altijd leugnachtige, kwade beesten, luye buiken.

Het was of Joan Luyken zelf mij het lang gezochte antwoord gaf. Het vers gaf niet alleen de toekomst, de geboorte van Casper op een onbekend tijdstip en de doop anderhalf jaar later in de remonstrantse gemeente. Het was ook het verleden, de Heilige Maagd Maria en het Jezuskindje!

Geheel tevreden was ik niet en de ontknoping kwam op 18 februari, toen de tekst was afgeleverd voor de drukker. Eindelijk weer een zondags kopje koffie bij een overbuur en waar dat niet goed voor was. Horend over de Kretenzers zei ze: een beroemd sophisme! Opeens begreep ik Luykens' bedoeling: ik moest terug; het waren de drogrede en de ommekeer van de bruiloft. Regelrecht werd ik gevoerd naar de 'Sofonie' van verdeling III en de vier volgende liederen met als slot 'Licht aan brand': 'daarmee was' haar maagdom quijt'. Dan weer naar de titelprent van Michiel Comans.

Mijn grootvader eindigde zijn inleiding met de publicaties van J.K. Huysmans van 1891 en 1898 over Jan Luykens sadisme. Dat werd hier bevestigd in 'Verrassing', waar Pan werd gebonden.

De titelprent van Michiel Comans toont Jan Luyken als sater of Pan de Duitse draailier bespelende. Maria de Oudens brengt als nimf met bekken dansende de dartelende tonen. Op de achtergrond zien we haar weer als Argivina en zwangere Venus. Maar mijns inziens, door het afleggen van de terugweg, is ook bedoeld Sophia of de goddelijke Wijsheid, eveneens een verbeelding van Christus. Dat was dus de allergrootste blasfemie van de *Duytse Lier*. Toch had Meeuwesse gelijk in zijn hoofdstuk 'Overgangsstadium'. Dit leidde direct naar *Jesus en de Ziel*.

Hylkema wakte in 1904 opschudding door Jan Luyken als nieuwlichter te zien. Ik hoop niet hem te volgen door Luyken na dit onderzoek een voorloper van de antroposofen te noemen.

Al vele malen rukte ik het papier uit mijn machine en herschreef, omdat mij iets inviel. Op 10 februari deed ik dat voor de Kretenzers. Mijn vader stierf 28 juli 1968 en zou nu die dag 110 jaar zijn geworden. Ik weet dat hij dit artikel met smaak zou

10. Michiel Comans (III): titelprent voor *Joan Luykens Duytse Lier*, Amsterdam 1671. Duidelijk is dat Michiel Comans, schoolmeester en kalligraaf op het Rokin, zeer precieze instructies van Joan Luyken voor deze ets heeft gekregen.

hebben gelezen. Maar ook ben ik zeker van wat hij erover gezegd zou hebben: 'een index op het werk van mijn vader zou nuttiger zijn geweest en voor de 350-jarige herdenking van de kathedraal is dit niets'. Kortom, voor het doopsgezind jaarboek zou hij het evenmin iets hebben gevonden.

Ik dank tenslotte mijn gebarsten knieschijf, C.P., P., Chr.P. en P. van Eeghen, de archivaris van het Haagse Gemeentearchief, iedereen op het archief die hielp met het oplossen van cryptogrammen, en vooral ook de redactie die mijn voortdurende 'ik hebe een nieuwe ontdekking gedaan' met geduld ontving. Er is intussen één probleem dat ik van 27 oktober tot 10 februari 1990 nog niet oploste. Waarom zei ik vlak vóór de 27ste, toen ik voor het eerst het fiche 'Willem van der Keeren - Geertruy Syen' onder ogen kreeg: 'Joris Syen'? Dat was Geertruy's oom op de Oude Waal, van wiens huis ze op 13 mei 1671 in ondertrouw ging. Piet zou het mij hebben kunnen vertellen.

Bijlage

Attestatie van de gemeente in Beverwijk voor Sebastian Petzold:

Op 't versoeck van den eersamen Sebastiaen Petzolt is het dat wij onderschrevenen, diakonen en dienaer der doops-gesinde gemeente in de stede Beverwijk dit getuygenis geven, dat, gemelte Sebastiaen Petzolt, in onse vergadering, op de Christelijke belijdenis, met den waterdoop bij wijse van overstorten is gedoopt op den 19 december 1694.

[was getekend:] Pieter Bastiaensz, Agge Janse Roskam, Andries Schipman. Beverwijk 11 maart 1695.

Gebruikte literatuur

Does, M. van der. *Antoinette Bourignon, 1616-1680. La vie et l'oeuvre d'une mystique chrétienne*. Amsterdam, 1974 (diss. UvAmsterdam).

Eeghen, I.H. van. 'Claes Claesz van Medenblik en zijn nakomelingen' in: *Maandblad Amstelodamum* 49(1962) 176-84.

Eeghen, I.H. van. (inl.) *Catalogus [van] 206 ambachten naar J. & C. Luyken*. Amsterdam, 1976.

Eeghen, I.H. van. 'De Vos & Zoon en de Amsterdamse assurantiebezorgers' in: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 72(1980) 44-62.

Eeghen, I.H. van. 'Jan van den Dam, schoenmaker en ridder van het heeal' in: *Maandblad Amstelodamum* 70(1983) 1-5.

- Eeghen, P. van. *Jan Luyken en zijne Bloedverwanten*. Amsterdam, 1889.
- Eeghen, P. van en Kellen, J.Ph. van der. *Het werk van Jan en Casper Luyken*. 2 dln. Amsterdam, 1905.
- Eeke, C. van: zie J. Luyken.
- Feiweil, M. (samenst.) *Sieraden van Minerva. Een keuze uit de verzamelingen van de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam, 1982.
- Gelderblom, A.J. 'Jonge zieltjes, vlucht tot trouwen! Een nieuwe interpretatie van Jan Luyken's "Duytse Lier"' in: *De nieuwe taalgids* 75(1982) 483-504.
- Gelderblom, A.J. en Steenbeek, J.W. 'De illustraties in de "Duytse Lier" van Jan Luyken' in: *De nieuwe taalgids* 73(1980) 394-95.
- Heijting, W. 'Hendrick Beets (1625?-1708), publisher to the German adherents of Jacob Böhme in Amsterdam' in: *Quaerendo* 3(1973) 250-80.
- Houbraken, A. *De groote schouwburgh der Nederlandsche konstschilders en schilderessen*. Bew. door P.T.A. Swillens. 3 dln. Maastricht, 1943-53 (1e dr. Amsterdam, 1718-21).
- Hylkema, C.B. 'De Nieuwlichter Jan Luyken' in: *De Gids* 68(1904) IV, 28-58.
- Kramer, W. *Jan Luyken, Bloemlezing uit zijn werken met inleiding*. Amsterdam, 1924.
- Lieveense-Pelser, E. 'De remonstranten en de sekte van Antoinette Bourignon' in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 57(1977) 210-21.
- Luyken, C. *Onfeylbare regel van winste sonder verlies*. Amsterdam, D. vander Stichel, 1648.
- Luyken, C. *De wissel-banck geopent. Zijnde een getrouwe aenmaninge uit de Schriften des Ouden en Nieuwen Testaments getogen*. Amsterdam. Chr. Luycken, 1663.
- Luyken, J. *Duytse Lier, drayende veel van de nieuwe, deftige, en dartelende toonen, bevad in tien verdeelingen, en verciert met kopere platen*. Amsterdam, J. Wagenaar, 1671.
- Luyken, J. *Duitsche Lier. Opnieuw uitgegeven door Maurits Sabbe*. Zutphen (ca 1972; 1e dr. 1899) KLP nr. 72.
- Luyken, J. *Des menschen begin, midden en einde*. Amsterdam, Wed. P. Arentsz en K. v.d. Sys, 1712 (daarin: C. van Eeke [?], 'Kort verhaal van het Godvruchtig leven en zalig afsterven van Johannes Luiken').
- Mabé, P. 'Jan Luyken als mensch en als dichter beschouwd' in: *Mnemosyne* I (1829) 201-77.

- Meeuwesse, A.C.M. *Jan Luyken als dichter van de Duytsche Lier. Met kanttekeningen vermeerderde herdruk*. Groningen/Amsterdam, 1977 (1e dr. 1952, diss. Utrecht).
- Meinsma, K.O. *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten*. Met inl. van S.B.J. Zilverberg. Utrecht, 1980 (1e dr. 1896).
- NNBW: Molhuysen, P.C. en Blok, P.J. (red.) *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. 10 dln. Leiden, 1911-37.
- Regteren Altena, J.Q. van. *Jan en Caspar Luyken*. (Museum Fodor, tent. 17 juni-30 sept. 1933) Amsterdam, 1933.
- Roldanus, C.W. [bespreking van] 'Karel Meeuwesse, Jan Luyken als dichter van de Duytsche Lier' in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 65(1952) 415-16.
- Sabbe, M: zie J. Luyken.
- Schaar, J. van der. *Woordenboek van voornamen*. Utrecht/Antwerpen, 1964.
- Schulte Nordholt, J.W. *Ontmoeting met Jan Luyken*. Kampen, 1978.
- Slee, J.C. van. *De Rijnsburger Collegianten. Geschiedkundig onderzoek*. Met inl. van S.B.J. Zilverberg. Utrecht, 1980 (1e dr. 1895).
- Soeting, A. 'O, Kerstnacht schooner dan de daegen' in: *Eredienst. Tijdschrift voor liturgie*, 18(1984)-4, 110-19.
- Thiel, P.J.J. van. 'Michiel van Musscher's vroegste werk naar aanleiding van zijn portret van het echtpaar Comans' in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 17(1969) 3-35.
- Vaenius, O. *Emblemata aliquot selectoria amatoria*. Amsterdam, W.J. Blaeu, 1618.
- Wall, E.G.E. van der. *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld*. Diss. Leiden, 1987.
- WNT: Vries, M. de, Winkel, L.A. te e.a. (red.) *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage enz., 1882-....
- Woelderens, C.A. van. 'Luyken' in: *Maandblad van het genealogisch-heraldisch genootschap De Nederlandsche Leeuw* 37(1919) 84-86.

Herkomst van de illustraties

- nr. 1, 3, 4, 7, 8 en 9: Universiteitsbibliotheek Amsterdam
 nr. 5, 6 en 10: Amsterdams Historisch Museum
 nr. 2: Gemeentearchief Amsterdam

Een schilderij van Karel van Mander de Oude (1548-1606); een doopsgezinde interpretatie

De vraag naar Karel van Manders godsdienstige overtuiging lijkt de laatste tijd definitief te zijn beantwoord: hij was doopsgezind, weet iedereen. Toch zijn er in het verleden felle discussies over het onderwerp gevoerd waarbij twee tegenstrijdige tendensen werden aangewezen, die elkaar leken uit te sluiten. Leopold Plettinck, de voornaamste biograaf van Van Mander, zag hem vooral als een voorloper met betrekking tot de Vlaamse strijd en schilderde hem dan ook af als een katholieke Vlaming.¹ Reindert Jacobsen, die zijn literair werk behandelde, voerde de religieuze liederen aan en toonde met kracht van argument aan dat Van Mander doopsgezind was geweest.²

Jacobsens argumenten zijn onaanvechtbaar en zijn nog wel met versterkende details aan te vullen. In sommige van zijn liederen heeft Van Mander zich ondubbelzinnig tegen de kinderdoop uitgesproken.³ Hij heeft liederen geschreven op doopsgezinden die vanwege hun geloof zijn terechtgesteld;⁴ hij vertaalde een

¹ Leopold Plettinck, *Studiën over het leven en de werken van Karel van Mander, dichter, schilder en kunstgeschiedschrijver, 1548-1606* (derde, opnieuw omgewerkte uitgave; Gent, 1896) 109-114.

² R. Jacobsen, *Carel van Mander (1548-1606) dichter en prozaschrijver* (Rotterdam, 1906) 54-63.

³ Voorbeelden bij Jacobsen, *Carel van Mander*, 60.

⁴ Mevr. M.C. Keyser attendeert mij op de bundel van Joris Wybo, *Gheestelijcke liedekens* [...] (Antwerpen, bij Jasper Troyens, 1582) *Bibliotheca Belgica* W43), waarin vijf liederen op de in 1564 verbrande doopsgezinde Christoffel Smidt of Fabritius staan, waarvan drie 'C.M.' getekend zijn (zie ook *Het geuzenliedboek naar de oude drukken uit de nalatenschap van Dr E.T. Kuiper uitgegeven* door P. Leendertz Jr. II (Zutphen, 1925) 335, 338). Mevrouw Keyser acht het niet onwaarschijnlijk dat achter de initialen C.M. Karel van Mander schuilt. Hoewel dit niet onmogelijk is, lijkt het mij toch niet heel aannemelijk: de gedichten zijn kennelijk geschreven toen Christoffel nog gevangen zat (dus in 1564 — Karel was toen 16) en ze komen niet in Van Manders latere bundels voor. Hoe dit zij, er is 'Een nieu Liedeken, waer in verclaert wort de geschiedenis van Christiaen Rijcen [...]', in: *Tgetuygenisse ende nae-ghelaeten schriften van de godvruchtigen Christiaen Rijcen* (Haarlem, 1588). Het lied is ondertekend met Van Manders motto 'Een is noodich'. Christiaen Rijcen was als doopsgezinde in 1587 terechtgesteld. Ook refereert Jacobsen aan een 'Liedt van Jacques Doste eertijds ghevanghen tot Leeuwaerden uyt Fransoys vertaelt', in Van Manders *Gulden Harpe*. Jacques d'Auchy, een Waals doopsgezinde, was in 1559 te Leeuwarden terechtgesteld; van zijn, in het Frans geschreven, belijdenis komt een vertaling voor in het doopsgezinde martelarenboek *Het offer des Heeren* van 1562 (*Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* II, 25, 268-269, 273, 301).

traktaat van Dirk Philips.⁵ Ook zijn er contacten in doperse kringen aan te voeren, bijvoorbeeld met de uitgever van verschillende van zijn werken, Passchier van Wesbusch.⁶ Zelfs wordt al heel vroeg in doopsgezinde kringen Van Manders lidmaatschap geclaimd.⁷ Daarvoor kan weliswaar geen decisieve bevestiging worden gevonden, maar het is zeker dat opvallend veel van zijn liederen spreken van de Gemeente Gods als bruid van Christus en sommige zijn zelfs vrij onomwon-

⁵ Dierick Philips, *Naeghelaten Schrift van den euangelischen ban ende mijinghe, wt den Fransoyschen vertaelt door C.V.M.* (Haarlem, gedrukt voor Passchier van Wesbusch, 1602). Beslaat fol. D5r-E5v van: D[ierick] P[ilipsz], *Van die echt der Christenen [enz.]* (Haarlem, voor Passchier van Wesbusch, 1602; volgende edities 1643, 1872, 1919) (Marja Keyser, *Dirk Philips 1504-1568; a catalogue of his printed works in the university library of Amsterdam* (Nieuwkoop, 1975) 57, 69-70, 73, 141, 151). De tekst is heruitgegeven in: F. Pijper, *De geschriften van Dirk Philipsz* ('s-Gravenhage, 1914) *Bibliotheca reformatoria Neerlandica* X) 42-43 en 615-666, spec. 653-666. Zie ook: J. ten Doornkaat Koolman, *Dirk Philips, vriend en medewerker van Menno Simons 1504-1568* (Haarlem, 1964) 173, 225-228, spec. 228, nr. 21. Dat Van Mander in de praktijk de harde lijn voorstond (vgl. hierna, noot 8) lijkt te worden bevestigd door zijn vertaling van Dirk Philips' tractaat. De initialen C.V.M. op de titel maken de identificatie met Van Mander zeer waarschijnlijk omdat ze ook voorkomen op de editie van *De gulden harpe* van 1605, die eveneens bij Passchier van Wesbusch verscheen.

⁶ Over de uit Meenen afkomstige doperse uitgever Passchier van Wesbusch en diens zoon Hans Passchiers: J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630; een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek* (Nieuwkoop, 1974) (*Bibliotheca bibliographica Neerlandica* VI) 544-549 en *The Mennonite Encyclopedia* IV (1959) 918. Van Wesbusch gaf behalve Van Manders *Schilder-boeck* (1603-'04) en een Biestkensbijbel met een titelprent naar diens ontwerp (1602) ook diens *Gulden harpe* (1605 en 1607), *Epitaphien* (1609), *Olijfbergh* (1609) en *Historie van de nieuwe weerelt* (1610) uit, benevens de nauw met Van Manders naam verbonden *Nederduytschen Helicon* (1610) en Theod. Schrevelius' vertaling van Vergilius' *Truerdichten* (1612). Hans Passchiers gaf een herdruk van het *Levensbericht* (1624) uit en ook een latere editie van de *Gulden harpe* met *Bethlehem* (1627).

⁷ Pieter Jansz Twisck, *Chronijck van den onderganch der Tyrannen [enz.]* (Hoorn, 1620) II, 1598. T.J. van Braght, *Het bloedigh tooneel der doops-geinde, en weereloose Christenen [...]* zijnde een vergrooting van den voorgaenden 'Martelaers-spiegel' [enz.] (Dordrecht, 1660) aanhef van de opdracht van het tweede boek; S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland [enz.]* I-II (Amsterdam, 1847) register s.v. Mander; S. Cramer, 'Bijdragen tot de geschiedenis van ons kerklied en ons kerkgezag', *Doopsgezinde bijdragen* 40 (1900) 71-124, spec. 74, 78-83, 91; N. van der Zijpp in: Christian Hege und Christian Neff [red.], *Mennonitisches Lexikon* II (Frankfurt am Main usw., 1937) 669 en III (*ibid.*, 1938) 11; W.J. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland II: 1600-1735, eerste helft* (Haarlem, 1940) 117-124, 130, 141; N. van der Zijpp in: *The Mennonite Encyclopedia* III (1957) 453.

den gericht tegen het lidmaatschap van splintergroeperingen, met name die van de 'bankroetiers' die in 1598 van de Oude Vlamingen werden afgescheiden.⁸

Toch wees Plettinck met recht op een aantal trekjes in Van Manders leven en geschriften, die een heel andere kant op wijzen. Zo wees hij op de voorrede voor het 'Leven der moderne Italiaensche schilders', waarin een onverbloemd contrareformatorisch pleidooi wordt gehouden voor het toepassen van beeldende kunstwerken in de kerken. Het *Schilder-boeck* bevat trouwens heel wat zeer afwijzende opmerkingen over de beeldenstorm⁹ en de 'vredighe heerschinge der Pausen' wordt aangehaald in schril contrast met Luther die 'met zijn leeringhe de gheruste Weerelt

⁸ [Louwerens Willemszen,] *Aarons roede [...]* *Vertoond een recht onderscheyd, aan onze mede-ghenoten des gheloofs, die van d' afghedeelde Vlamingen weer bekoring lijden om een volk te worden: [...]* *duer twe liefhebbers des ghodlijcken vreeds, op der afghedeelden brief, hier by ghedrukt, die ons tot dit schryven veroorzaakt heeft. Midsgaders een kort ghedicht [...]* *Noch een apendix (ghenaamd A-arons staf) tot wederlegging op een boexken geheten Olijftaxken. En op nieuw bygevoegt voor tweede deel, ghenaamd Bile-ams ezelinne. Tot een kort wederleg van de Hooghduytsche, Vriesse, en Vlaamse afghedeelde vrede handeling* (Ghedrukt tot Amsteldam, anno 1630 [...]) *duer den derden druk vermeerderd [...]* Rotterdam, 1633). Liedereren uit de *Gulden harpe* worden aangehaald op fol. 39r-40v en in de toegevoegde *Ezelinnen-zoon* op fol. E1r-E4v. Het laatstgenoemde lied, 'Tis den wille Gods Broeders in eeren te houden zijn vat [...]', van 1599, wordt door Louwerens Willemszen gepresenteerd als slaand op de afsplitsing van de splintergroepering van de bankroetiers uit de Oude Vlamingen in 1598. De inhoud lijkt dit alleszins te bevestigen:

Want die veel leenen; lappen en borghen

Wijt boven haer macht, [...]

...

Tis ydel meenen, Dat sulcke steenen

T'huys Gods soudien dienen tot een cieraet.

...

Wilt hem in huys nemen noch groeten [...]

...

Want hadmen in 's Heeren huys gheleden

Des onrechts vlekken, en soo ghenaeyt

Veel oude vuyte lappen op een verdraeyt,

Sy hadden met ons wel bleven ghepaert.

Gedichten van vergelijkbare strekking worden aangehaald in Louwerens Willemszen, *Kakebeen of: ezels kinnebakken [...]* *Vertoond int korte een klaar onderscheyd van het ware gheloof, en 't ongheloof: tusschen de rechte en afghedeelde Vlamingen [...]* (Rotterdam, P.L. van Troyen, 1636) fol. 23v, 24r, 47v, 57v-58r, 60v.

⁹ Karel van Mander, *Het schilder-boeck* (Haarlem, voor Passchier van Wesbusch, 1603-'04); *Levens*, 204r25, 224v24-25, 30, 236r23-27, 241r41-42, 241v12-13, 247r12-13. De cijfers na de aanduiding r voor recto en v voor verso duiden de regelnummers aan.

begon beroeren'.¹⁰ Van Mander onthoudt zich anders meestal van dit soort commentaar en het is dus deste opvallender dat hij het hier wel maakt. Overigens onthoudt hij zich in het leven van Lucas de Heere weer zorgvuldig van alle commentaar op diens strijdbare calvinisme, dat de reden was voor zijn verbanning. Kort gezegd is er in het *Schilder-boeck* vrij veel dat met een katholieke achtergrond geenszins in strijd zou zijn en in ieder geval bevat het geen spoor van het uitgesproken strenge anabaptisme dat Van Mander in zijn liederen belijdt. Plettinck en Jacobsen hadden dus allebei gelijk en ongelijk, doordat ze zich baseerden op eenzijdig bronmateriaal.

Ik heb eens gewezen op het merkwaardige verschijnsel dat het ene literaire genre niet alleen andere vormen en andere onderwerpsstof meebrengt dan het andere maar dat ze zelfs verschillende waarheden kennen, waarheden die soms zelfs met elkaar in strijd zijn.¹¹ Een allegorisch gedicht, een religieus lied, een reeks exemplarische levensbeschrijvingen, zoals in het *Schilder-boeck*, brengen niet alleen verschillende motieven en figuren mee maar snijden verschillende betekenislagen aan en komen daardoor tot verschillende, ja zelfs tot tegenstrijdige waarheden. En ook binnen één werk, zoals Van Manders leerdicht, komt het herhaaldelijk voor dat een uitlating als een waardevolle wijsheid kan worden begrepen maar tegelijkertijd ironisch in zijn ontkenning kan worden gelezen.¹² Van Mander schreef tegelijkertijd streng-doopsgezinde liederen en vertaalde intussen Vergilius, schreef een allegorisch-isagogisch leerdicht en was bezig met de levensbeschrijvingen van beroemde schilders. Is het dan een wonder dat hij er zorgvuldig voor waakte dat die genres zich niet vermengden, ook niet, of misschien juist niet wat hun inhoud betrof?

Intussen blijft het feit dat we te maken hebben met aanwijzingen over Van Manders religieuze opvattingen die met elkaar in strijd lijken te zijn. Misschien moeten we de oplossing zoeken in een ontwikkeling.

Rond Kortrijk en langs de Lei, waar Van Manders geboortegrond lag, wordt al vroeg een doperse kern signaleerd.¹³ Maar uit zijn vroege, Vlaamse tijd blijkt nu juist geen spoor van hervormingsgezindheid. De troebelen van de opstand tegen Spanje heeft hij alleen maar als uiterst hinderlijk ondervonden en hij is zijn leven

¹⁰ *Levens*, 234r31-32, 235r16-17.

¹¹ Hessel Miedema, *Kunst, kunstenaar en kunstwerk bij Karel van Mander; een analyse van zijn levensbeschrijvingen* (Alphen aan den Rijn, 1981) v-vi.

¹² Karel van Mander, *Den grondt der edel vry schilder-const*, ed. Hessel Miedema (Utrecht, 1973) 306-307.

¹³ Ludovicus Robyn, *Historie van de ketterij te Oudenaarde met inleiding tot het werk en een proeve tot een schets van de geschiedenis van Oudenaarde en het Oudenaardse in de 16e eeuw* door Luc Dhondt (Oudenaarde, 1982) 35. Het is opmerkelijk dat in de jaren 1550-'60 als hervormden in de omgeving van Kortrijk voornamelijk anabaptisten worden genoemd: Frans de Potter, *Geschiedenis der stad Kortrijk IV* (Gent, 1876) 100-108 *passim*.

lang verontwaardigd gebleven over de beeldenstorm. De teksten van zijn rederijkersspelen zijn helaas niet overgeleverd, maar tegen het heilig jaar 1575, als hij net meerderjarig is geworden, vertrekt hij naar Rome, wat ik meer zie als een daad van vrome traditie dan als een moderne uiting van artistieke ambities. Een oom van hem, François van Mander, was ook al in Rome geweest.

Het eerste wat hij in Italië schilderde was een voorstelling van de Bartholomeusnacht, de massamoord op de Franse hervormden, waarvan het bericht met zoveel instemming in het Vaticaan was ontvangen, die door Giorgio Vasari in de Koninklijke Zaal van het Vaticaan was afgebeeld en die nu door de jonge Karel in het paleis van een pauselijke dignitaris werd nagevolgd.¹⁴ Karel betoonde keurig zijn eerbied aan de paus, die hem op zijn beurt vergunning gaf, openlijk een rapier te dragen — mochten doopsgezinden toen wapens dragen?

Dat alles brengt mij op de vraag, die ook door Visser is gesteld,¹⁵ in hoeverre tegenstellingen die nu vanzelf spreken ook toen al waren toegespitst. Zo schrijft in 1694 een doopsgezinde schilder in Danzig een brief aan de magistraat, waarin hij aanvoert dat zijn vader vóór hem als mennist altijd ongehinderd het beroep van schilder heeft uitgeoefend, evenals immers de oude Karel van Mander dat gedaan had, wiens *Gulden Harpe* nog altijd in de Danziger doopsgezinde gemeente in hoog aanzien staat, maar dat hij nu ineens door de gemeente van het Heilig Avondmaal is geweerd omdat hij schilder is.¹⁶ Tegenstellingen en verketteringen scherpen zich mettertijd vaak toe; misschien waren de tegenstellingen in de zestiende eeuw minder duidelijk dan we zouden menen.

Het hypothetische beeld dat we ons van Van Manders overtuiging kunnen vormen is in ieder geval ingewikkelder dan het tot nog toe werd geschetst. Er is alle reden, aan te nemen dat hij in zijn Vlaamse en Italiaanse tijd uitstekend in de katholieke traditie paste. Toen het leven in Meulebeke te moeilijk werd zocht hij zijn heil in de stadsvrede van Kortrijk, waar de Spaanse koning weer werd erkend en waar hij een drieluik schilderde voor het altaar van de linnenwevers toen de katholieke kerk opnieuw van zijn ornamentatie moest worden voorzien.

Het is niet ondenkbaar dat hij toen al zekere afwijkende neigingen had en misschien de kinderdoop niet goedkeurde; maar dat hoefde niet van de daken te

¹⁴ Van Manders levensbericht in zijn *Schilder-boeck* (tweede druk, Amsterdam, bij Jacob Pietersz. Wachter, 1618) fol. R3vb. De schilderijen zijn onlangs herontdekt en zullen door E.K.J. Reznicek worden gepubliceerd.

¹⁵ Piet Visser, 'De artes als zinnebeeld: over doopsgezinden en hun relatie tot kunst en wetenschap', *De zeventiende eeuw* 5 (1989) 92-102.

¹⁶ Enoch Seeman, schilder te Danzig, aan de magistraat, 'lectum 3 augustus 1694': G.W. Kernkamp, *Baltische archivalia. Onderzoek naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, in Stockholm, Kopenhagen en de Deutsche Oostzeesteden* ('s-Gravenhage, 1909) (*Rijks Geschiedkundige Publicatiën*, kleine serie 4) 261-262. Ik ben op deze plaats attent gemaakt door Dr. P. Visser.

worden geroepen en wie dat niet deed kwam niet zo gauw op de brandstapel terecht. Het gewelddadige bedrijf van de wederdopers veroordeelde hij,¹⁷ zoals trouwens alle doopsgezinden dat deden, maar nog in de jaren '80, en in ieder geval na zijn verhuizing naar het veilige Holland, schreef hij liederen die duidelijk van doopsgezinde opvattingen getuigen. Valt een dergelijke sympathie nog wel met een zekere libertijnse of spiritualistische universaliteit te rijmen, het feit dat hij noch in Haarlem noch in Amsterdam zijn kinderen heeft laten dopen geeft een duidelijke aanwijzing,¹⁸ en later blijkt zelfs dat hij zich als ultrarechtse Oude Vlaming voor het uitbannen van andersdenkenden uitsprak.¹⁹ Een ontwikkeling valt, kortom, wel aan te nemen.

Het is door deze complexiteit lastig, ieder gegeven op zijn waarde te schatten. Visser haalt een passage uit de inleiding op Van Manders uitlegging op Ovidius' *Metamorphosen* aan. Van Manders uitlegging is gebaseerd op die van de zestiende-eeuwse mythografische handboeken, waarin iedere mythe wordt uitgelegd als een morele allegorie, als een metafoor voor een natuurverschijnsel en als een scheefgegroeid historisch feit. Van Mander nu waarschuwt ertegen, de mythen een uitleg te geven die op de bijbel betrekking heeft. Dat mag niet: 'dese dingen hebben gheen overeenkomste noch ghemeenschap.'²⁰

Visser legt deze ontkenning uit als voortgekomen uit een doperse opvatting die zich kant tegen het spiritualisme. Het zal daar zeker niet mee in strijd zijn geweest, maar de topos, de gemeenplaats dat de antieke mythen niet op de christelijke leer mogen worden betrokken komt in de meeste Ovidiuscommentaren voor en is van oorsprong goed rooms, ja: wordt door het Concilie van Trente nog eens benadrukt.

Overigens komt in het *Schilder-boeck* inderdaad een Vermaningh voor,²¹ maar dat betreft het eerste hoofdstuk van het leerdicht, en als er iets naar spiritualisme zweemt dan is het wel dat hoofdstuk. Ik denk dus niet dat daar enig verband met Van Manders doperse opvattingen te zoeken is.

Uit Van Manders schilderwerk blijkt evenmin duidelijk een gerichte geesteshouding. Dat is ook niet te verwonderen, want een deel van de schilderijen zal in opdracht zijn vervaardigd, waarbij de wensen van de klant zeker de voorstelling zullen hebben bepaald. Behalve de al genoemde Bartholomeusnacht en een altaarstuk met het martelaarschap van de Heilige Catharina van Alexandrië voor de

¹⁷ *Levens*, 259, r29-30.

¹⁸ Ik dank mevrouw I. van Thiel-Stroman voor deze opmerking.

¹⁹ Hiervóór, noot 8. Over de afsplitsing van de 'bankroetiers' of het Vermeulensvolk van de Oude Vlamingen: W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Haarlem, 1932) 433.

²⁰ *Schilder-boeck* (hiervóór, noot 9); *Wtlegghingh*, voorrede, fol. *4v; Visser, 'De artes als zinnebeeld', 99.

²¹ Visser, 'De artes als zinnebeeld', 95.

1. Karel van Mander, *De mensheid voor de zondvloed*, 1600, Frankfurt am Main, Städelsches Kunstinstitut.

lakenwevers in Kortrijk — dat zijn de allervroegst bekende werken — ken ik van hem elf nieuwtestamentische voorstellingen zoals die in ieder katholiek milieu kunnen voorkomen, negen diversen en vier oudtestamentische scènes, die wellicht aanwijzingen kunnen geven over een meer schriftuurlijke belangstelling; vooral de zojuist door het Museum Boymans-Van Beuningen aangekochte *Doortocht door de Jordaan*, met het portret van de Amsterdamse koopman Isaak van Gerwen en zijn vrouw is veelbelovend.

Dan zijn er nog twee uitzonderlijke schilderijen. Het zijn de enige twee van Van Mander bekende die op koper geschilderd zijn en die op beide kanten een voorstelling vertonen. Het betreft de vrij grote *Scipio* in het Rijksmuseum²² en een kleiner schilderij in het Städelsche Kunstinstitut in Frankfurt.²³ De samenhang tussen de beide schilderijen is, denk ik, alleen uiterlijk. Ze vertonen beide op de voorkant een figurale scène, waarschijnlijk moreel-exemplarisch bedoeld, en op de achterkant een iconologische uitwerking. Ik wil hier alleen het schilderij in Frankfurt behandelen.

De figurale kant (afb. 1) is in eerste instantie niet moeilijk te duiden: de voorstelling is die van de mensheid, kort voor de zondvloed. In het voorplan zien we twee bijna naakte paren bij gedekte tafels, de ene met een drinkschaal met wijn. Op de voorgrond staat een koelbekken. Het linker paar speelt met een bloemkrans. Van het rechter paar is de man onduidelijk maar omineus bezig met een ketting, terwijl een omgevallen kruik op de voorgrond ligt. Helemaal vooraan spelen twee jonge kinderen met het oppervlak van een omgekanteld krukje. In het middenplan, onder bomen en loof, zit een geklede dame aan een tafel met twee dienaren. Op de achtergrond wordt de ark gebouwd, waarbij een kleine menigte gebarend toekijkt.

De diepere betekenis van de scène wordt vergemakkelijkt als we het schilderij vergelijken met twee prenten van Johan Sadeler I naar Dirk Barendsz.²⁴ Op de ene

²² Inv. nr. A 4690. P.J.J. van Thiel en H. Miedema, 'De grootmoedigheid van Scipio, een schilderij van Karel van Mander uit 1600', *Bulletin van het Rijksmuseum* 26 (1978) 51-59.

²³ Koper, 31x25,5cm; gesignd met monogram KvM en gedateerd 1600. Frankfurt, Städelsches Kunstinstitut, inv. nr. 2088. Literatuur: *Die Weltkunst* 12/26-27 (1938) 6; Kurt Bauch, 'Beiträge zum Werk der Vorläufer Rembrandts VI: Haarlemer Figurenbilder aus der Frühzeit des Frans Hals', *Oud-Holland* 58 (1941) 85-92; Kurt Bauch, *Der frühe Rembrandt und seine Zeit; Studien zur geschichtlichen Deutung seines Frühstils* (Berlin, 1960) 74, afb. 43; W. Bernt, *Die niederländischen Maler des 17. Jahrhunderts IV* (Ergänzungsband)(München, 1962) nr. 184; *Städel Jahrbuch* N.F. 1 (1967) 188-190; E.K.J. Reznicek, 'Het leerlicht van Karel van Mander en de acribie van Hessel Miedema', *Oud Holland* 89 (1975) 102-128, spec. 112, noot 33 en 109, afb. 4; W. Bernt, *Die niederländischen Maler des 17. Jahrhunderts II* (München, 1969) afb. 730.

²⁴ F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings engravings and woodcuts, ca. 1450-1700* (Amsterdam, z.j.) I, 102, nr. 44 en 45; XXI, 124, nr. 264, 265; J. Richard Judson, *Dirck Barendsz 1534-1592* (Amsterdam, 1970) 126-131, nr. 71-72 en afb. 41-42. Voortekening

2. Johan Sadeler I naar Dirk Barendsz, *Sicut autem erat in diebus Noe*, Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

(afb. 2) is een zelfde scène — maar veel uitvoeriger — voorgesteld als op Van Manders schilderij; de andere (afb. 3) vertoont een soortgelijk gezelschap, nu van modern geklede dames en heren die zich aan een tafel zittend vermeien. De beide prenten zijn duidelijk bedoeld als tegenhangers. De eerste, die letterlijk als nummer 1 is gekenmerkt, draagt het opschrift 'SICVT AVTEM ERAT IN DIEBVS NOE. Matt. 24'; de andere, nummer 2, is betiteld: 'ITA ERIT ET ADVENTVS FILII HOMINIS. Matt. 24'. De opschriften maken duidelijk dat in de eerste scène de slechtheid van de mensen vóór de zondvloed (*Gen.* 6:1-8) begrepen moet worden in het licht van *Mattheus* 24:37-41²⁵ :

van scène nr. 2 in Londen, Victoria and Albert Museum, Dyce coll. nr. 42; Judson, *Dirck Barendsz*, 118-119, nr. 57.

²⁵ Ik citeer de Biestkensbijbel (Emden, 1560) naar het exemplaar in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek 973 G 26. Zie over Van Manders gebruik van de Biestkensbijbel mijn editie van zijn *Grondt der edel vry schilder-const* (hiervóór, noot 12) 635-637.

Maer ghelijc alst was inde tijt van Noe, also sal oock zijn de toecoemst des menschen Soons. Want ghelijck als si waren inden daghen voor de Diluue, si aten, si droncken, si trouwen, *ende* lieten haer trouwen, tot den dach toe, dat Noe inder Arcken ghinck, Ende si en achtedens niet, tot dat de Diluue quam, *ende* namse alle wech. Also sal oock zijn de toecoemst des menschen Soons. Dan sallender twee opten Velde zijn, de een sal aenghenomen, ende de ander sal verlaten worden.

Twee sullender malen in de Muelen, de eene sal aenghenomen, ende de andere sal verlaten worden.

Het betreft de waarschuwing op de Olijfberg, waarbij Christus de mensen aankondigt hoe het laatste oordeel voor de onachtzame mensen onverwacht zal komen onder dezelfde omstandigheden als indertijd bij de zondvloed.

De Latijnse gedichten onder de voorstellingen bevestigen deze verklaring:

3. Johan Sadeler I naar Dirk Barendsz, *ita erit et adventus Filii hominis*, Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

I.

Vt quondam tellus rapidis cum mersa procellis
 AEquoris. insanis conuulsaque fluctibus. atque
 Per medias vndas delata est Arca Profundi:
 Mortales turpi frangebant saecula luxu,
 Laxantes scelerum passim, et constanter habenas,
 Laetaque ad instructas carpentes gaudia mensas.

(Terwijl indertijd de aarde ondergedompeld werd door snelle stormen vanuit de zee en omgeven werd door woedende baren, en terwijl de ark temidden van de golven over de diepten werd gedragen, verspilden de stervelingen hun tijd in schandelijke overdaad, terwijl ze overal hun slechtheid de vrije hand lieten en voortdurend de teugels lieten vieren en zich vrolijk vermeiden aan gedekte tafels.)

II.

Sic Domini aduentus descendet ab aethere summo.
 Inuoluens flammas: nec cunctos ille sub vna
 Conditione premet. hos laete ad pocula mensae
 Eripiet, rapto tolletur corpore Arator.
 Ignarusque alius vasto linquetur in agro,
 Atque alter socium quaeret per strata relictus.

(Zo zal de komst des Heren afdalen uit de hoogste hemel en [de aarde] met vlammen omgeven; en Hij zal niet allen onder dezelfde omstandigheden overval-
 len. Sommigen zal Hij bij de bekers aan de genoegelijke tafel wegrukken; een ploegende zal worden weggenomen met voortgesleept lichaam. Een ander zal zonder het te weten op het lege veld worden achtergelaten en weer iemand anders zoekt zijn makker in de verlaten straten.)

Dat Karel van Mander zijn schilderij zeker in hetzelfde verband heeft bedoeld als de beide prenten is al direkt duidelijk door de voorstelling, waarin immers de gedekte tafels en de wijn een opvallende plaats innemen. Maar er is nog een derde betekenislaag in zijn schilderij te onderscheiden.

In zijn *Olijf-bergh*,²⁶ waarin het thema van het laatste oordeel grondig wordt behandeld, wordt natuurlijk ook de vergelijking van de Olijfberg gemaakt. Maar daar wordt een interessante interpretatie aan toegevoegd. Toen Kain zijn moord op

²⁶ Karel van Mander, *Olijf-Bergh ofte Poëma van den laetsten Dag* (Haarlem, voor Passchier van Wesbusch, 1609) spec. 14, 17-24.

zijn broer had gepleegd, zo luidt het in Van Manders gedicht, vluchtte hij voor de toorn van God. Van hem stamde het volk af dat hier als de Zonen der mensen wordt begrepen. Van Seth daarentegen, Adams volgende zoon, stamden de mensen af die Gods wil vreesden en die daarom de kinderen Gods werden genoemd. De interpretatie is niet door Van Mander zelf bedacht: ze gaat terug op Augustinus.²⁷

Toen nu de afstammelingen van Kain, de zonen der mensen, sterk in aantal toenamen vermengden de beide bevolkingsgroepen zich zozeer dat de kinderen Gods door de omgang gecorrumpeerd werden en van hun zuivere levenswandel afvielen. Zelfs gingen ze huwelijken aan met de mooie dochters van de slechte mensenzonen. Zo begrijpt Van Mander *Genesis* 6:1-2, 5-8:

Maer doen de menschen begosten te vermeerderen op Aerden, ende wonnen hen dochteren, Doen sagen de kinderen Godts nae de dochteren der menschen, dat si schoon waren, ende namen te wijue, die welcke si alleen wouden.

...

Maer doe de HEEre sach, dat der menschen boosheydt groot was op Aerden, ende alle dat opset, ende soecken haerder herten, alleen boos was altijt. Doen beroudt hem, dat hy den Mensche ghemaect had op Aerden, ende thecommerde hem in zijn hert, Ende sprac: Ic wil de menschen die ic geschapen heb, te niete doen vander Aerden, vanden Menschen tot dat Vee, ende tot den ghewormte toe, ende tot den voghelen onder den Hemel toe. Want het berout my, dat icse ghemaect heb. Maer Noah vant ghenade voor den HEERE.

Van Mander besluit deze episode in zijn *Olijf-bergh* met de bijbeltekst uit *Mattheus* 24.²⁸

Maar deze interpretatie leidt tot nog weer een dieper weg liggende laag. Het gedicht, dat posthuum is uitgegeven, is waarschijnlijk vrij laat in Van Manders leven ontstaan; in ieder geval zijn zijn Mennonitische opvattingen zeer duidelijk uitgesproken. Een daarvan is het belangrijke thema van de kerkelijke gemeenschap als de gemeente Gods en als de bruid van Christus, die dan ook ‘sonder vleck ofte rimpel’ moet zijn, zoals Dirk Philips het uitdrukt.²⁹

Diegenen die zich op enigerlei wijze achteloos hadden opgesteld met betrekking tot de morele grondslag van hun gedrag en die daardoor de zuiverheid van de gemeente in gevaar hadden gebracht, werden dan ook uitgestoten: de “ban en mijdinghe” zoals die door Dirk Philips, en door diens vertaler Karel van Mander, werd voorgestaan en zoals die bij de Oude Vlamingen herhaaldelijk werd toegepast.

²⁷ *Civit. Dei* XV, 21-22.

²⁸ *Olijf-Bergh*, 20.

²⁹ Ik citeer hier Visser, ‘De artes als zinnebeeld’, 93.

Het moet dus van een urgente betekenis zijn dat Van Mander in de *Olijf-bergh* de jongelui waarschuwt, hun levenswandel zuiver te houden en zich vooral niet in te laten met de dochters der mensen, dat wil zeggen: alleen maar te trouwen ‘in den Heer’.³⁰

En het werd overduidelijk gemaakt dat de helse verzoeken, de valse profeten en de onderdrukking ‘om mijns Naems wille’, waarvan in *Mattheus* 24:9-14 en 24 sprake is, uitsluitend van toepassing zijn op de leden van de gemeente Gods, de doopsgezinden. Pas toch op, bruid van Christus, zo luidt de waarschuwing, want de oude slang van het paradijs is weer los, die je probeert aan te praten dat het geloof zou mogen wijken voor de liefde voor een meisje.³¹ Trouwen mag je alleen in de Heer. Houd je aan dat gebod en laat je door de slang niet verleiden, daaraan te twifelen, zelfs niet als men je als ketter vervolgt.

De jongelui die het meest vatbaar zijn voor de drogredenen van de paradijsslang zijn in het Frankfurter schilderij op de voorgrond afgebeeld. Ik ben geneigd aan te nemen dat met het oppervlak van het gekantelde tafeltje het onbeschreven vlak bedoeld is dat hun ziel nog zo geschikt maakt om indrukken te ontvangen.³² De duistere mensenzoon in de rechter benedenhoek staat wellicht op het punt, zijn schone bruid met zijn ketting vast te zetten. De ketting staat voor slechte daden.³³

O, onschuldige jonge kinderen, zo vervolgt Van Mander in het tweede gezang, de wereld is ook nu al vol met valse profeten, wolven in schaapskleren en satansboden onder het voorkomen van engelen. Wacht je toch voor de stem van de wereldse syrenen! Ook zijn er al oorlogen, hongersnoden en pestilentiën³⁴ (*Matth.* 24:6-8). Hoezeer verlangt de mensheid naar vrede. Maar de wereld is verward.

En dan volgen negen regels die worden aangeduid met dubbele komma's voor iedere regel. Het is mij niet helemaal duidelijk wat met die tekens wordt bedoeld. Het zijn waarschijnlijk geen aanhalingstekens; er wordt eerder een bijzondere nadruk mee aangegeven. De regels luiden:³⁵

“De werelt blijft doch werelt al verwert,
 “Waer werelt niet verwert en vol onrusten,
 “Men mocht te min na sHemels ruste lusten,

³⁰ *Olijf-Bergh*, 21-22.

³¹ *Olijf-Bergh*, 23-24; vgl. blz. 19, r. 5-7: ‘Op ydel troost van hop’ ick salse winnen, / Waer sy mijn wijf sy sal ooc ‘t gloof versinnen, / Dus grouw’lijck blindt [...]’.

³² Aristoteles, *De anima* III, 4, 11.

³³ *Schilder-boeck* (hiervóór, noot 9), *Wtbeeldinge der figueren*, fol. 134r: ‘snoode wercken’.

³⁴ *Olijf-Bergh*, 25-27.

³⁵ *Olijf-Bergh*, 27.

“Maer s’tijts beloop ghelijckt wel eenen dans,
 “Gaend’ altijts ront eerst met d’Olijve crans,
 “Vreed’, en haer volghet de neering rijckdom mede,
 “Hoochmoet, nijt, krijgh, armoed’ ootmoet van vrede,
 “De moeder schoon, O vrede lief en weert,
 “V by zijn wort van menigh wel begheert:

Het thema van deze kringloop moet in Van Manders tijd ruime bekendheid hebben gehad. Het was het onderwerp geweest van de Besnijdenisomgeng van Antwerpen in 1561 en het was in 1564 door de Antwerpse uitgever Hieronymus Cock uitgegeven in een prentserie naar ontwerp van Maarten van Heemskerck.³⁶ Zelf noemt Van Mander het een ‘ghemeen spreuck, van het rondt beloop der Weerelt, oft des Weereltlijcken wesens. Vrede brengt neeringe, neeringe rijckdom, rijckdom hooghmoet, hooghmoet twist, twist krijgh, krijgh armoede, armoede ootmoet, ootmoet brengt vrede.’³⁷ Uit de context van de omgeng zowel als van de prentserie blijkt een direkt verband van de reeks met de “wereld” (*mundus*) enerzijds en het Laatste Oordeel anderzijds.

Andrea Alciati had uit deze reeks twee momenten in hiëroglifische emblemata uitgebeeld, met de motti ‘Ex bello pax’ en ‘Ex pace ubertas’.³⁸ Van Mander breidde deze uitbeelding door middel van hiërogliefen tot de hele reeks uit:

Eerstlijck, voor den Vrede machmen stellen *Mercurij* roede, oft eenen Helm tot Biekorf,³⁹ oft eenen Olijftack. Neeringe machmen uytbeelden met ploegh-kouter, schip-roer, hamer, truffel, spoel, en sulck noodighste tuygh: dit machmen op den voorseyden Biekorfschen Helm, oft ander vrede-teycken stellen, tot bewijs, dat Vrede neeringhe voortbrengt oft draeght. Boven de neeringhe machmen maken rijckdom, met een stockbeurs uytghebeeldt. Wt den buydel, oft op dese stockbeurs, machmen stellen dry Pauw-pluymen, voor den hooghmoet. Op de Pauw-pluymen, ontbonden verstroyde pijlen, voor de tweedracht oft twist, met een tweehoofdigh lichaem op den twist. Een en gespannen boogh, met eenen Pijl aen de pees, voor den krijgh. Clappe, bedelmael, fles en schotel, voor d’armoede, comende uyt den krijgh. Op dees armoede machmen maken ootmoet, uytghebeelt met krans oft Croon-vertredenden

³⁶ Alle bijzonderheden bij Ilja M. Veldman, *Leerrijke reeksen van Maarten van Heemskerck* (‘s-Gravenhage-Haarlem, 1986) 47-57. Ik dank Dr. P.E.L. Verkuyl voor belangrijke aanwijzingen in dezen.

³⁷ *Wtbeeldinge* (hiervóór, noot 33) fol. 135r-v.

³⁸ *Andrae Alciati Emblematum flumen abundans*, ed. Henry Green (Manchester-London, 1871) 191, 192. De beide emblemata zijn tot één samengevoegd in Nic. Reusners *Emblematum liber* (1602).

³⁹ Alciati’s embleem ‘Ex bello pax’.

4. Karel van Mander, achterkant van afb. 1.

voet. Op desen voet, soude dan weder volghen den voorighen vrede: doch is onnoodich van nieuws uyt te beelden, wetende dat het weder moet beneden aenvanghen, aen den uytghebeelden Vrede.

Van deze ingewikkelde hiëroglief nu heeft Van Mander in zijn schilderij in Frankfurt een variant geschilderd, die nu nauwelijks nog verder uitleg behoeft (afb. 4). Hij begint beneden, met een gevleugelde rechterhand: een vlijtige of snelle hand.⁴⁰ Ze houdt een ploeg, een weefspoel, een troffel, een schop, een hamer en een nijptang, symbolen voor handel en nijverheid. Op de hand staat een hoorn des overvloeds, voor rijkdom. Daarop staan drie dingen op gelijke hoogte: een pauw voor hoogmoed en oneer en onbestendigheid van rijkdom,⁴¹ een geit voor onkuisheid⁴² en de door elkaar liggende pijlen voor tweedracht.⁴³ Dan volgt een helm met twee zwaarden die met de punten tegenover elkaar staan, voor de oorlog.⁴⁴ Boven de helmbos de bedelrok met krukken en kleppers voor armoede, bekroond door twee gebogen knieën voor deemoed⁴⁵ en tenslotte met het kadukeion voor een-dracht en vrede.

De wereld heeft haar nimmer aflatende kringloop, zo luidt Van Manders boodschap. Maar o, Gemeente Gods, houd je zuiver en laat je niet tot dwaling verleiden; want de laatste dag is nabij en het oordeel zal onaangekondigd zijn.

⁴⁰ *Wtbeeldinge*, fol. 132v.

⁴¹ *Ibidem*, fol. 131v.

⁴² *Ibidem*, fol. 129r.

⁴³ *Ibidem*, fol. 133v.

⁴⁴ *Ibidem*, fol. 133v.

⁴⁵ *Ibidem*, fol. 133r.

Landschapschilderkunst en doperse spiritualiteit in de 17de eeuw - een connectie?

Twee recente studies, een kunsthistorische en een literatuur-historische, maken het zinvol om bij de vraag naar de neerslag van doperse denkbeelden in de Nederlandse schilderkunst van de 17de eeuw de blik te richten op een genre waarvan men niet licht zou verwachten er een weerklank aan te treffen van wat voor religieuze denkbeelden dan ook.¹ Dit genre, het geschilderde Hollandse landschap, is traditioneel door historici geroemd om zijn verbluffend realistische weergave van de zichtbare werkelijkheid. Voor zover men de landschapsvoorstelling een “inhoud” of “betekenis” toekent, vereenzelvigt men die met het realisme van de voorstelling zelf en met de esthetische natuurbeleving van de schilder die hierin besloten ligt. De voorstelling appelleert dan ook niet zozeer aan de analytische scherpzinnigheid van de beschouwer, als wel aan zijn vermogen tot esthetische empathie: tot invoeling in de landschapsservaring van de kunstenaar.

Onlangs echter heeft Bruyn, in navolging van de Duitse kunst-historicus Raupp, hiertegen ingebracht dat de uiterlijke vorm van het 17de-eeuwse Hollandse landschap - zeker daar waar het het individuele detail betreft - weliswaar geënt is op de perceptie van de visuele werkelijkheid, maar dat de onderwerps- en motiefkeuze van de voorstelling in haar geheel niet door de esthetische natuurbeleving van de kunstenaar is bepaald.² Volgens Bruyn voegt de inhoudelijke structuur van het landschap zich naar een ikonografisch programma dat wel degelijk een verstandelijke receptie-wijze bij de beschouwer veronderstelt. Naar zijn opvatting - en dit is in principe een categorische claim voor heel het genre - is het grondthema van het 17de-eeuwse Hollandse landschap de vergankelijkheid van het aardse bestaan waaraan de mens zich slechts kan ontworstelen door tijdens zijn pelgrimage door het leven het moeilijke, smalle levenspad te volgen dat hem zal brengen naar het hemelse koninkrijk Gods. Het thema van de levensreis of levenspelgrima-

¹ J. Bruyn, ‘Toward a Scriptural Reading of Seventeenth-Century Dutch Landscape Painting’, in: P. C. Sutton e.a., cat. tent. *Masters of 17th-Century Dutch Landscape Painting* (Amsterdam (Rijksmuseum) - Boston (Museum of Fine Arts) 1987-88) 84-103. P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw*, 2 dln., (diss. Amsterdam) (Deventer, 1988).

² Bruyn, ‘Toward a Scriptural Reading’. Verg. H.-J. Raupp, ‘Zur Bedeutung von Thema und Symbol für die holländische Landschaftsmalerei des 17. Jahrhunderts’ in: *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg*, 17 (1980) 85-110.

ge omvat daarmee de tegenstelling tussen enerzijds de voosheid en zondigheid van het aardse bestaan en de beslommeringen van de werelds levende mens, en anderzijds de oriëntatie van de godsgetrouwe op het ware en bestendige levenskapitaal in het hiernamaals. Met het uitdragen van de levensles die besloten ligt in deze mede op bijbelse bronnen teruggaande beeldspraak (o.a. Matth. 7:13-14), komt het landschap in de buurt van de preek. Bruyn benadrukt dan ook dat hier sprake is van een thematiek die vooral via de kansel moet zijn verbreid. Dwars door de verschillende denominaties heen, zo betoogt hij, heeft de allegorie van de levenspelgrimage langs deze weg weerklank gevonden bij allerlei piëtistische en spiritualistische stromingen in de 17de eeuw - de populariteit voortzettend die deze allegorie in de laat-middeleeuwse lekevroomheid heeft gehad.³

Waar literaire teksten in de 17de eeuw over het algemeen karig zijn met het hanteren van deze allegorie, zoekt Bruyn het bij de bewijsvoering van zijn schriftuurlijke lezing van het Hollandse landschap vooral in de ikonografische tradities van individuele motieven en antithetische motieven-paren in het landschap zelf. De tegenstelling tussen de vergankelijkheid van het aardse bestaan en het eeuwige leven als doel van de levenspelgrimage ziet hij bijvoorbeeld verbeeld door vervallen landerijen, boeren-hutten en herbergen enerzijds, en een bidkapel of een kerktoeren anderzijds, zoals te zien op respectievelijk voor- en achtergronden in landschappen van bijvoorbeeld Jacques de Gheyn, Abraham Bloemaert, Jan van Goyen en Rembrandt uit de eerste decennia van de 17de eeuw (fig. 1-4). In landschappen van Jacob van Ruisdael uit de tweede helft van de eeuw heeft deze tegenstelling de symbolische gedaante van wilde bosschages met een waterval, een kale boomstronk of omgevallen boomstam op het voorste plan, en gecultiveerde landstreken met een stad, een kerk of een burcht in het verschiert, of op een hoge rotspartij (fig. 5-6). Het feit dat dergelijke motief-paren in het werk van verschillende kunstenaars gedurende de hele 17de eeuw telkens terugkeren - waarbij de uiterlijke gedaante van deze motieven sterk varieert - beschouwt Bruyn als een van de voornaamste indicaties voor de juistheid van zijn lezing. Daarnaast betreft hij bij zijn uitleg ook een beperkt repertoire van individuele motieven die bij herhaling voorkomen. Bomen, rivieren en ruïnes staan in deze visie voor de vergankelijkheid van al het aardse leven, terwijl herbergen bij uitstek zinnebeelden van wereldse verlokkingen zijn. Een brug daarentegen moet *in bono* worden uitgelegd: als een onderdeel van de weg ten leven. Ook de stoffage van menselijke figuren, die er volgens de traditionele esthetische benadering van het landschap slechts toe dient om het primaat van de landschappelijke natuur te onderstrepen, krijgt in deze nieuwe interpretatie een herwaardering. Wandelaars en reizigers, of zij nu gehuld

³Verg. voor een neerslag van deze vroomheid in de landschapschilderkunst van de 16de eeuw R. L. Falkenburg, *Joachim Patinir: het landschap als beeld van de levenspelgrimage*, (diss. Amsterdam) (Nijmegen, 1985).

1. Jacques de Gheyn II, *Landschap met een vervallen boerderij*, 1603, tekening in het Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

2. Abraham Bloemaert, *Landschap met de Rust op de vlucht naar Egypte*, 1605, Centraal Museum, Utrecht.

3. Jan van Goyen, *Dorpsgezicht met herberg en bidkapel*, 1632, Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe.

4. Rembrandt, *De stenen brug*, Rijksmuseum, Amsterdam.

5. Jacob van Ruisdael, *Landschap met waterval*, Herzog Anton Ulrich-Museum, Braunschweig.

zijn in 17de-eeuwse kledij, dan wel bijbelse figuren verbeelden, zoals de H. Familie op hun vlucht naar Egypte, de Emmaüsgangers of de Barmhartige Samaritaan, hebben hun tegenhangers in jagers, vissers, rovers, zigeuners, kroeglopers en dagjesmensen die uitspanningen bezoeken. Dezen exemplifiëren de ware levenspelgrim, genen de wereldse zondaar (fig. 7; verg. fig. 2).

Tot zover deze nieuwe kunsthistorische visie, die in vakkringen overigens niet op onverdeelde bijval is gestuit, onder meer vanwege de categorische claim die zij inhoudt voor het gehele 17de-eeuwse landschap-genre.⁴ In een onlangs verschenen literatuurhistorische studie over de functie en receptie van enkele populaire 17de-eeuwse stichtelijke geschriften van doperse origine heeft Visser echter materiaal en ideeën aangedragen die het de moeite waard maken om Bruyns these eens te bezien in dopers licht.⁵

Bij zijn onderzoek naar de stichtelijke geschriften van de gebroeders Schabaelje heeft Visser het belang aangetoond van de thematiek van de levenspelgrimage voor de doperse spiritualiteit in de 17de eeuw. In het kielzog van de laat-middeleeuwse lekevreemheid hebben verschillende stromingen binnen het doperdom deze allegorie aangegrepen om de gelovige duidelijk te maken dat de ontberingen die hij moet ondergaan en de gevaren die hem in zedelijk opzicht bedreigen inherent zijn aan zijn gang door de wereld, maar tegelijkertijd het voorportaal van de hemelse zaligheid beduiden. Sommige doperse auteurs hebben deze blauwdruk voor het leven toegespitst op de ethische problemen van de levenswandel waar de gemeente Gods in haar geheel voor staat, zoals Bastiaen Dircksz. in zijn verhandeling "Pelgrimage des Christelijcken Pelgrims", die in 1630 verscheen.⁶ Anderen hebben de allegorie van de levenspelgrimage aangewend om de toewending tot God te beschrijven die zich in het innerlijk van de gelovige dient af te spelen. Aldus vindt men de allegorie gebruikt in Jan Philipsz. Schabaeljes "Lusthof des Gemoets", voor het eerst verschenen in 1635 (De Rijp/Haarlem).⁷ Via een beschouwing over de oud- en nieuwtestamentische geschiedenis van de mens sinds de zondeval van Adam, wijst Schabaelje de lezer de weg naar het herstel in zijn ziel van het geestelijk paradijs en naar de innerlijke vereniging met God. Deze geestelijke pelgrimage is erop aangelegd de gelovige de gevallen en vervallen staat te doen

⁴Zie voor een meer algemene beschouwing over verschillende recente interpretaties van het 17de-eeuwse Hollandse landschap - die van Bruyn inclusief - R. L. Falkenburg, 'De betekenis van het geschilderde Hollandse landschap van de zeventiende eeuw: een beschouwing naar aanleiding van enkele recente interpretaties', in: *Theoretische geschiedenis*, 16 (1989) 131-153.

⁵Visser, *Broeders in de geest*, I, 273-370.

⁶Deze verhandeling is opgenomen in Dircksz.' *Kleyn Boet-Boecxken* (...) (Rotterdam, 1630) 36-216. Verg. Visser, *Broeders in de geest*, I, 336.

⁷Zie Visser, *Broeders in de geest*, I, 273 vlg., en voor de drukgeschiedenis *ibidem*, II, 223-266.

6. Jacob van Ruisdael, *Landschap met waterval*, Rijksmuseum, Amsterdam.

7. Jan van Goyen, *Landschap met rustende reizigers en twee eenzame wandelaars*, City Art Gallery, York.

onderkennen waarin de wereld en hij zelf zich bevinden, en biedt hem een handleiding om in deze maalstroom van wisselvalligheid en onstandvastigheid de juiste levensrichting te vinden. Hij wordt gemaand zich van deze uiterlijke wereld af te wenden en in te keren tot het innerlijk van zijn ziel, al waar hij geestelijk wedergeboren wordt in de onzichtbare gemeente Gods die haar bestendige woonplaats weet in het eeuwige rijk Gods. Vlees en geest, uiterlijk en innerlijk, aardse vergankelijkheid en eeuwige bestendigheid vormen hier niet de polen van een statische onveranderlijke orde, maar markeren het begin- en het eindpunt van de geestelijke transformatie van de mens, van de weg die de ziel moet afleggen om deze tegenstelling te overbruggen.

Visser heeft laten zien dat er voor Schabaeljes geschrift, te oordelen naar het grote aantal herdrukken (33 in getal tussen 1635 en 1670), een grote belangstelling is geweest - niet alleen onder de Waterlanders maar ook onder dopersen en piëtistisch gelovigen van andere denominaties.⁸ Daarmee is er wat meer zicht gekomen op de onderstroom van een bevindelijke, spiritualistische geloofsbeleving die Bruyn heeft gepostuleerd, en meer zicht ook op het belang van de allegorie van de levenspelgrimage in deze geloofsbeleving.

Of deze geloofsbeleving, of preciezer: een doperse pelgrimage-spiritualiteit zich ook laat aantonen in het contemporaine geschilderde landschap, is echter nog geheel de vraag. Men zou vermoeden dat als Bruyns these opgaat, deze het makkelijkst aantoonbaar zou moeten zijn voor landschappen van 17de-eeuwse schilders van wie een doperse gezindheid of affiniteit vaststaat. Van o.a. Salomon van Ruysdael en zijn neef Jacob van Ruysdael is dit meer of minder het geval. Visser heeft reeds op een mogelijke "Schabaeljaanse" uitleg van speciaal Jacob van Ruysdaels landschappen gewezen.⁹ Zelf wil ik hier de problematiek van een dergelijke uitleg schetsen aan de hand van de landschappen van zijn oom Salomon van Ruysdael, van wie het lidmaatschap van de Vlaamse Gemeente der Doopsgezinden in Haarlem in 1669 is gedocumenteerd.¹⁰

⁸ Ook andere geestelijke pelgrimage-geschriften, waaronder Boetius a Bolsverts *Duyfkens ende Willemynkens Pelgrimage* uit 1627 (van katholieke signatuur), kenden een groot aantal herdrukken - in dit geval minstens 35: zie Visser, *Broeders in de geest*, I, 337 vlg. Verg. C. Manusov, *Pelgrims en profeten. Bunyan's The Pilgrim's Progress in de mystieke denkwereld van Jacob Böhme. Een comparatistische studie met theologische en filosofische implicaties* (diss.) (Utrecht, 1985) 87-131.

⁹ Zie Visser, *Broeders in de geest*, I, 455-457.

¹⁰ Zie H. F. Wijnman, 'Het leven der Ruysdaels' in: *Oud Holland*, 69 (1932), 59-60; verg. 272: "Salomon van Ruysdael was dus blijkbaar door zijn vrouw verwant aan de rijke Doopsgezinde koopmangeslachten Van Halmael en Glimmer te Amsterdam. Ook verkeerde hij in de kringen der De Neufvilles en was hij door de Weesmeesters van Haarlem aangesteld tot voogd over de kinderen van Elisabeth Balthasardr. de Neufville en Dr. Herman van der Veen". Ook Jacob heeft vermoedelijk een doopsgezinde achtergrond gehad, in 1657 is hij echter overgegaan tot de Gereformeerde Kerk; *ibidem*, 176.

8. Salomon van Ruysdael, *Rivierlandschap*, 1648, verblijfplaats onbekend.

Bij ontstentenis van vrijwel elk gegeven over het koperspubliek van Salomon van Ruysdaels landschappen - en dit geldt voor het publiek van het 17de-eeuwse Hollandse landschap in het algemeen - zijn wij voor de interpretatie aangewezen op de voorstellingen zelf en de beeldtradities waartoe zij behoren. Beeldtradities hebben een zeer taai leven in dit genre, zo zeer zelfs dat de kompositie, de onderwerps- en motief-keuze in de honderden landschappen die er van Salomon over zijn, herleid kunnen worden tot slechts enkele sjablonen die talloze malen zijn herhaald.¹¹ In zeer vele stukken is bijvoorbeeld het grondpatroon van de kompositie gebaseerd op een langwerpige driehoek, waarvan één zijde het beeldvlak diagonaal doorkruist, wat ruimtelijk resulteert in een sterk diepte-effect. Elk landschap van dit type bestaat in feite uit een invulling van dit grondpatroon met individuele landschaps- en figuur-motieven, of het nu gaat om een rivier-landschap dan wel om

¹¹ De uitvoerigste studie over Salomon van Ruysdaels schilderijen is nog steeds de monografie van W. Stechow, *Salomon van Ruysdael. Eine Einführung in seine Kunst* (Berlin, 1938; reprint, 1975).

een vergezicht over velden en bosschages, of om een dorpsgezicht (verg. fig. 7 en 8).

Nu kan men in sommige van Salomons landschappen soortgelijke antithetische motief-paren aantreffen als Bruyn onder meer in Jacob van Ruisdaels landschappen heeft bespeurd: een vervallen boerderij, een herberg, of een verweerde boomstronk op de voorgrond, en een kerkspits of een kasteel op de achtergrond (fig. 9 en 10).¹² In andere, ogenschijnlijk zeer verwante landschappen treft men deze motieven echter ook los van hun veronderstelde tegenhanger aan.¹³ De vraag is nu, of in deze landschappen het afzonderlijke motief op de voorgrond - bijvoorbeeld dat van de herberg waarvoor een groepje reizigers halt maakt om zich aangenaam te verpozen (fig. 11) - een zelfde negatieve connotatie heeft als in die landschap-

9. Salomon van Ruysdael, *Landschap met een herberg*, 1660, Rijksmuseum, Amsterdam.

¹² Zie voor landschappen met op de voorgrond een herberg en op de achtergrond een kerktoeren Stechow, *Salomon van Ruysdael*, b.v. de cat. nrs. 147, 149, 152, 153, 157, 158, 161, 164, 169, 170, 172 en 174.

¹³ Zie voor landschappen die zeer verwant zijn met de in noot 12 genoemde schilderijen, maar waarin de torenspits op de achtergrond ontbreekt Stechow, *Salomon van Ruysdael*, cat. nrs. 151, 155, 160 en 168.

pen waar dit motief gepaard is aan een positief te duiden tegenhanger op de achtergrond, zoals een kerktoeren. Of liggen de zaken misschien omgekeerd, en duidt het feit dat landschappen met zo'n enkelvoudig motief (bijna) even massaal voorkomen als landschappen met antithetische motief-paren, erop dat de schilder zonder diepere zin en alleen uit esthetische overwegingen zijn schilderijen met anekdotische bevalligheden versierde? Men moet zich er namelijk ook rekenschap van geven dat reeds in het begin van de 17de eeuw series landschapsgravures waren uitgegeven onder de titel: "Plaisante Plaetsen hier, meught ghy aenschouwen radt. Liefhebbers die geen tyt en hebt om veer te reysen, Gheleghen buyten de ghenoechelycke Stadt, Haerlem of daer ontrent", waarin boerderijen, plaggenhutten, kerken en ruïnes van kastelen ten behoeve van het kijkgenot van de beschouwer zijn

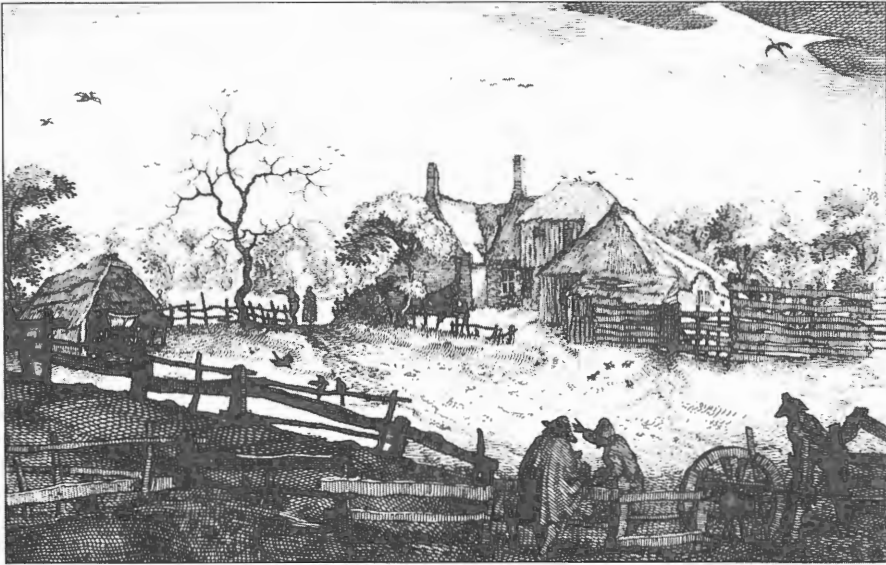
10. Salomon van Ruysdael, *Landschap met een eenzame wandelaar, rustende reizigers en zigeuners*, 1663, Rijksmuseum, Amsterdam.

11. Salomon van Ruysdael, *Landschap met herberg*, 1645, priv. coll.

afgebeeld (fig. 12).¹⁴ Welke beeld-traditie en welke zin-traditie moet men nu tot uitgangspunt nemen voor de interpretatie van Salomons schilderijen en van individuele motieven daarin? Nu kan men bij de interpretatie van zijn landschappen ook het beeld-externe gegeven betrekken dat de schilder lidmaat van de orthodoxe Vlaamse Gemeente der doopsgezinden is geweest, op grond waarvan het moeilijk voorstelbaar is dat hij het uitgaansleven en kroegloperij in zijn landschappen heeft gepropageerd. Maar wij gaan er daarbij dan wel van uit, dat er enige connectie is tussen zijn persoonlijke geloofsovertuiging en de producten die hij vervaardigde

¹⁴ Deze serie prenten is door Claes Jansz. Visscher vermoedelijk in 1611 in Amsterdam uitgegeven; zie voor afbeeldingen van de hele serie *Landscape Etchings by the Dutch masters of the seventeenth century* (selected, introduced and described by Irene de Groot) (Maarssen, 1979) nrs. 23-34. Ook de motief-keuze voor de menselijke stoffage in deze serie - o.a. dagjesmensen in een plezierwagen, herders, jagers, landarbeiders (o.a. op bleekvelden), boeren die naar de markt gaan, en (rustende) wandelaars - komt grotendeels overeen met het stoffage-repertoire in de latere landschappen van Salomon van Ruysdael en Jacob van Ruysdael.

12. "Paters herbergh", nr 4. uit de prentserie "Plaisante Plaetsen (...)", uitgegeven door Claes Jansz. Visscher, Amsterdam.

om in zijn levensonderhoud te voorzien. Zal hem het geestelijke en zedelijke welzijn van zijn koperspubliek überhaupt een punt van (voortdurende) zorg zijn geweest - een publiek dat toch in elk geval mede via de vrije markt zijn stukken kocht en dat hij dus lang niet altijd in persoon zal hebben gekend? Wij weten het antwoord op deze meest basale vragen niet.

Aangewezen als wij blijven op de voorstellingen zelf, is er slechts een zeer kleine groep schilderijen te noemen die een nader, beeld-intern houvast bieden voor een interpretatie volgens Bruyns uitleg en misschien zelfs in de richting van dopers gedachtengoed wijzen. Van Salomons hand is nog een zes-tal landschappen overgebleven met een stoffage van de drie Emmaüs-gangers.¹⁵ Deze reizigers zijn, conform de beeldtraditie van dit thema in het 16de-eeuwse landschap, voorgesteld op hun tocht naar een kasteel op de achtergrond: "Emmaüs", de plaats waar een van hen zich als de opgestane Christus zal openbaren (verg. Lucas 24:13-32). Deze

¹⁵ Zie Stechow, *Salomon van Ruysdael*, cat. nrs. 112 (gedat. 1643); 113 (1645); 114 (1653); 115 (1657); 116 (1668); een zesde stuk, gedat. 1659, bevond zich in 1955 in de ksth. Katz in Londen (foto RKD, Den Haag).

landschappen zijn alle gedateerd en zijn met vrij regelmatige tussenposen vervaardigd tussen 1643 en 1668, waarmee zij het grootste deel van de totale periode omvatten waarin Salomon werkzaam is geweest. Gegeven het feit dat het opnemen van een bijbelse stoffage in een landschap al in het begin van de 17de eeuw eerder uitzondering dan regel was geworden, kan Salomons regelmatige terugkeren tot het thema van de Emmaüsgangers in de periode na 1630 dus geenszins als iets vanzelfsprekends worden opgevat, of als een concessie aan de smaak van het publiek van een bepaald moment, waaraan geen specifieke betekenis hoeft te worden toegekend. Dat de schildering van deze stoffage een weloverwogen daad is blijkt eens te meer uit het feit dat het overgrote deel van zijn landschappen überhaupt geen bijbelse vertelling als stoffage laat zien - twee landschappen met de doop van de kamerling en één met de bekering van Paulus niet te na gesproken.¹⁶ Opvallend is dat er in drie van deze zes Emmaüs-landschappen een constellatie van natuur-motieven voorkomt die Salomon moet hebben ontleend aan het repertoire van zijn neef Jacob van Ruysdael. De voorgrond laat een kale verweerde boom, respectievelijk een kale rotsparthij zien, gesitueerd vlak naast een waterval waarover een smalle brug ligt; de achtergrond een gecultiveerde landstreek met een kasteel aan de einder (fig. 13) - een combinatie die verder bij Salomon slechts zelden voorkomt.¹⁷ Misschien moet deze geografische divergentie net als in Jacobs landschappen worden uitgelegd als een tegenstelling tussen enerzijds wilde, onverzorgde natuur die tekenen van vergankelijkheid vertoont, en anderzijds verzorgde natuur - een zinnebeeld voor de mens die zorg draagt voor zijn geestelijke welzijn en bestemming -, met een kerk of een burcht als zichtbaar culminatie-punt voor zijn streven naar het Hemelse Jeruzalem. In deze samenhang zou de slapende herder onder de kale boomstam in het Rotterdamse schilderij als een personificatie van de luiheid verstaan kunnen worden - een zonde, wanneer men deze eigenschap ziet in het perspectief van de bestemming waartoe de mens geroepen is en die hij slechts kan bereiken door het smalle levenspad te gaan en de lasten van dien te dragen.¹⁸

In dit geheel laat zich ook de thema-keuze van de stoffage inpassen, alsmede de plaatsing van de drie Emmaüsgangers op - of net over - de scheidslijn tussen wilde natuur en gecultiveerde contreien. De Emmaüsgangers zijn al in de middeleeuwen beschouwd als exempla van de ware levenspelgrims die het moeilijke levenspad bewandelen en op weg zijn naar het koninkrijk Gods.¹⁹ De traditionele exegese van

¹⁶ Verg. Stechow, *Salomon van Ruysdael*, cat. nrs. 117-119; zie voor een foto van het landschap met de bekering van Paulus (niet bij Stechow) het RKD, Den Haag.

¹⁷ Stechow, *Salomon van Ruysdael*, cat. nrs. 113, 114 en 116.

¹⁸ Verg. Bruyn, 'Toward a Scriptural Reading', 86.

¹⁹ Zie F. C. Gardiner, *The Pilgrimage of Desire. A Study of Theme and Genre in Medieval Literature* (Leiden, 1971) vooral 14-52.

13. Salomon van Ruysdael, *Landschap met de Emmaüsgangers*, 1668, Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.

dit bijbel-verhaal richtte zich, voor zover zij het spoor volgde van de uitleg van Gregorius de Grote, op het centrale motief van de revelatie die zich bij de twee discipelen voltrok tijdens hun ontmoeting met Christus. Terwijl zij op hun tocht naar Emmaüs hun mede-reiziger alleen uiterlijk waarnamen maar niet inzagen wie zij werkelijk voor zich hadden, werd hun, toen zij in Emmaüs waren aangekomen en Christus bij de maaltijd het brood brak, de “ogen van de ziel” geopend voor de ware identiteit van hun metgezel: de levende, van de dood opgestane Heer. De tocht naar Emmaüs die in dit gebeuren culmineert, moet volgens deze exegese worden gezien als een model voor het proces van toenemende identificatie en geestelijke gemeenschap met Christus dat zich moet voltrekken in het hart van elke mens op zijn levenspelgrimage op aarde, waarbij men van een (innerlijk) “blinde” tot een “ziende” wordt. Toegespitst op het concept van de geestelijke pelgrimage zoals een spiritualistisch georiënteerde auteur als Schabaelje dat hanteert, kan dit verhaal dan ook een appèl op de gelovige inhouden om zich van de uiterlijke, zichtbare wereld

af te wenden en in te keren tot de innerlijke, onzichtbare wereld van het geestelijke koninkrijk Gods.²⁰

Tegen de achtergrond van de doperse spiritualiteit zoals die uit Schabaeljes "Lusthof des Gemoets" spreekt, zou men de Emmaüsgangers binnen de constellatie van de gehele landschapsvoorstelling in Salomon van Ruysdaels schilderij in Rotterdam als volgt kunnen verstaan. De weg van deze exemplarische levenspelgrims is die van het smalle pad, dat over een brug leidt naar het koninkrijk Gods. De wereld van vergankelijkheid en verval hebben zij met het passeren van deze brug de rug toegekeerd. Als geestelijk wedergeborenen is hun de ogen geopend voor het innerlijke, bestendige rijk Gods waarvan de onzichtbaarheid zinnebeeldig uitdrukking krijgt in het nauwelijks zichtbare Emmaüs-kasteel aan de horizon. Een variant op deze lezing - maar evenzeer mogelijk vanuit dopers perspectief - is een uitleg meer in de trant van Bastiaen Dircksz.' "Pelgrimagie"-verhandeling: de Emmaüsgangers representeren dan de ware gemeente Gods die pelgrimeert door de aardse wereld, zich losmaakt van haar staat van verval en zondigheid, en op weg gaat naar het hemels koninkrijk dat aan de einder van het leven opdoemt. De eerste uitleg is mystiek-spiritualistisch, de tweede ethisch-eschatologisch gekleurd.

Tot zover zou men met een doperse lezing van dit landschap kunnen gaan - en misschien ben ik al over de grenzen van de oorbare speculatie heengegaan. Immers, gezegd moet worden dat deze lezing niet dwingend is; wat voor haar pleit is slechts dat de constellatie van de hele voorstelling zowel naar vorm als naar inhoud een

²⁰ Verg. Visser, *Broeders in de geest*, I, 334. Schabaeljes spiritualistische bijbel-exegese heeft, algemeen gesproken, duidelijk een voorloper in de allegorische benadering van de Schrift door Erasmus, die in zijn uitleg van het Emmaüs-verhaal het motief benadrukt van de aanvankelijke blindheid van de discipelen voor en hun latere inzicht in de geestelijke zin van het Schrift-woord. Zie F. Krüger, *Humanistische Evangelienauslegung. Desiderius Erasmus von Rotterdam als Ausleger der Evangelien in seinen Paraphrasen* (Tübingen, 1986) 36, 53-54 (Schabaelje noemt Erasmus' *Paraphrasen* expliciet als een van de bronnen die hij bij het samenstellen van de heeft geraadpleegd; zie Visser, *Broeders in de geest*, I, 317 en 319). Overigens sluit Schabaelje in zijn exposé over het Emmaüs-verhaal ook direkt aan bij de Gregoriaanse exegese ervan, doordat hij het doorzien van Christus' ware gedaante door de discipelen tijdens de maaltijd in Emmaüs kwalificeert als een geestelijk "smaken". Verg. Gardiner, *Pilgrimage of Desire*, 32ff, en Schabaelje, *Lusthof des Gemoets* (Amsterdam, 1683) (een ed. met, zeer opmerkelijk, op het titelblad een gravure van de Emmaüsgangers), 446: "En in't midden van alle dese overwegingen soo quam Jesus als een onbekende Joseph, om sijn Broeders met Geestelijke spijsje te verzaden". Dit is in overeenstemming met de in de middeleeuwen vaak gebezigde metafoer van de Schrift als spiritueel voedsel voor de gelovige, en sluit tevens aan bij de consumptieve beeldspraak waarmee in het Hooglied de liefdesvereniging tussen bruid en bruidegom is omschreven - een beeldspraak die middeleeuwse exegeten weer toespitsten op de vereniging van de individuele ziel en Christus. Zie voor het belang van "smaak"-metaforen in Schabaeljes vocabulaire ook Visser, *Broeders in de geest*, I, o.a. 232, 235, 279, 307, 308 en 338.

samenhangende verklaring krijgt. Wil deze lezing echter overtuigen dan moet zij kunnen steunen op soortgelijke interpretaties van veel grotere aantallen landschappen van de meester. En hier wringt hem juist de schoen.

Dit probleem speelt reeds bij de interpretatie van de kleine groep van zes landschappen met de Emmaüsgangers zelf. Zoals gememoreerd zijn er in deze groep nog twee schilderijen die precies dezelfde motief-keuze en constellatie te zien geven als het schilderij in Rotterdam. Daar tegelijkertijd de uiterlijke gedaante van deze motieven (en daarmee het aanzien van het hele landschap) steeds varieert - is deze gelijkblijvende motief-constellatie m.i. een indicatie dat Salomon van Ruysdael hierin inderdaad een specifieke zin heeft gelegd. Dit lijkt des te waarschijnlijker omdat deze landschappen dateren uit jaren waartussen grote intervallen liggen - 1645, 1653 en 1668 -, waardoor een momentane, toevallige voorkeur voor deze constellatie moet worden uitgesloten. Op deze twee schilderijen zou men dus dezelfde interpretatie kunnen toepassen als op het Rotterdamse stuk (ten behoeve waarvan ik ook nog te bedenken geef, dat de grote populariteit van Schabaeljes "Lusthof des Gemoets" vrijwel in dezelfde periode van 25 jaar valt die de jaartallen van de zes Emmaüs-landschappen te zamen omvatten).

De drie andere Emmaüs-landschappen echter (daterend uit 1643, 1657 en 1659) laten slechts tot op zekere hoogte dezelfde motieven zien - de kale boomstam of rotspartij ontbreekt, evenals de waterval; herders zijn er wel maar bevinden zich naast of vóór de Emmaüsgangers, en niet achter hen zoals in het Rotterdamse stuk (fig. 14). Daarmee is de tegenoverstelling van wilde, vergankelijke natuur en gecultiveerde contreien niet meer aanwezig, in elk geval niet meer duidelijk gemarkeerd, en is ook in de situering van de bijbelse pelgrims in het landschap geen specifieke zin meer herkenbaar. Bevinden de pelgrims zich hier (nog) in de zondige wereld, als antipoden van hen die hun aardse beslommeringen nagaan, of is hier helemaal geen contrast met de wereldse orde bedoeld? Wordt het hier misschien meer aan de beschouwer overgelaten om, al naar gelang diens individuele behoefte, een - bijvoorbeeld (dopers-)spiritualistisch georiënteerde - allegorische uitleg aan de voorstelling te geven en individuele motieven vrijelijk in dit licht te bezien?

Hoe het ook zij, in elk geval is een (Schabaeljaans-) spiritualistische lezing van het landschap qualitate qua moeilijk aantoonbaar. Immers, een zichtbaar bewijs voor het geestelijk verstaan van tekst of beeld - bijbel of landschap -, en voor de specifieke inhoud van een dergelijke interpretatie, is uit de aard van de zaak niet uit de uiterlijke verschijningsvorm van die tekst of dat beeld zelf op te maken.²¹ Voor

²¹ Ook de stoffage in de drie landschappen van Salomon van Ruysdael met de Doop van de kamerling en de Beking van Paulus laat in principe wel een doperse lezing toe: het bijbelverhaal zou kunnen worden opgevat als een exempel-vertelling van de geestelijke wedergeboorte van de levenspelgrim; verg. Visser, *Broeders in de geest*, I, 294, voor Paulus als een prototype van de levenspelgrim bij Schabaelje. Maar niets in de voorstelling maakt zo'n lezing dwingend.

14. Salomon van Ruysdael, *Landschap met Emmaüsgangers*, 1657, Kunstmuseum, Basel.

kunsthistorici die zijn aangewezen op het uiterlijk van het 17de-eeuwse Hollandse landschap alléén zal een “ikonografie” van de door het aardse leven pelgrimerende onzichtbare gemeente Gods altijd in zekere zin een “*contradictio in terminis*”, of beter: een “*contradictio in imaginibus*” blijven.

Een van de weinige vormen van onderzoek die wat meer licht zouden kunnen werpen, niet zozeer (althans niet direkt) op de inhoudelijke plausibiliteit van Bruyns these, als wel op de aannemelijkheid van het *soort* allegorische interpretatie dat hij voorstaat, is een nadere bestudering van de beeldtradities van het 16de- en 17de-eeuwse landschap, gezien ook in samenhang met beeldtradities in andere genres. Zo’n onderzoek zou zich speciaal kunnen richten op de motieven die telkens, wat Bruyn heeft genoemd, het “ikonografisch skelet” van de voorstelling uitmaken. Ik denk hierbij niet alleen aan een onderzoek van het soort antithetische

motieven-paren dat Bruyn en Raupp reeds hebben gesignaleerd, maar ook aan een onderzoek naar het voorkomen van parallelle motieven-paren in de beeld-tradities van 16de- en 17de-eeuwse landschappen en verwante genres. Daarbij zou vooral ook op de formele presentatie van zulke motieven moeten worden gelet. Ik geef met twee korte voorbeelden aan langs welke lijnen deze beeld-tradities nader getraceerd zouden kunnen worden, en spits de discussie hier, bij wijze van voorbeeld, toe op de landschappen van Salomon van Ruysdael.²²

Zoals gezegd meent Bruyn in allerlei landschappen een zeer klein weergegeven motief op de achtergrond - een kerktoeren, pelgrim-figuurtjes etc. - in een antithetische relatie tot een veel groter en duidelijker zichtbaar motief op de voorgrond - een herberg, luierende boeren, etc. - te moeten zien. Misschien is men geneigd hierin een staaltje van over-interpretatie te zien, skeptisch als men wellicht is ten aanzien van de mogelijkheid dat zeer kleine, soms moeilijk zichtbare motieven aan de horizon individueel überhaupt een blik waardig gekeurd zouden moeten worden (zie bijvoorbeeld fig. 6 en 9, met in beide gevallen een zeer klein weergegeven kerktoeren in het verschiet). Toch is het niet zo moeilijk aan te tonen dat een niet gering aantal schilderijen uit de 16de en 17de eeuw, behorende bovendien tot verschillende genres, lijkt te hebben geappelleerd aan de "receptie-modus" die in deze uitleg is verondersteld.

Pieter Aertsen bijvoorbeeld heeft in de periode 1550-1575 een hele reeks schilderijen vervaardigd, waarin een stilleven-achtige uitstalling van groenten, vruchten en allerlei andere etenswaren op de voorgrond is gepaard aan een klein weergegeven bijbel-scène op de achtergrond. Deze scène fungeert steeds als commentaar op de "close-up" van etenswaar op het voorste plan, waarbij de zondigheid en verleidelijkheid van deze aardse goederen worden geplaatst in het perspectief van een religieus alternatief dat in de bijbel-scène op de achtergrond is aangestipt. Zo is het in Aertsen *Vleesstal met de vlucht naar Egypte* (fig. 15) slechts de goede verstaander en goede kijker die door de ostentatieve etalering van vleselijke lekkernijen op de voorgrond heen kan zien en de vluchtende H. Familie in de verte zal ontwaren - en dit motief een allegorische duiding kan geven die het tegendeel propageert van de wereldse bedoening op de voorgrond. (Zo kan hij in dit motief een exempel zien van de ware - geestelijke? - pelgrimage van hen die zich afwenden van de wereld en hun bestemming weten in het huis Gods dat geheel links

²² Het feit dat in de bijna 600 schilderijen van Salomon van Ruysdael die Stechow heeft geteld, afgezien van de vermelde gevallen nergens een (bijbels-)literair motief in de voorstelling is verwerkt, maakt dat dit oeuvre representatief is voor dat van vele andere 17de-eeuwse kunstenaars, die hun landschappen gewoonlijk evenmin een herkenbaar literair motief meegaven.

15. Pieter Aertsen, *Vleesstal met de vlucht naar Egypte*, 1551, Universitets Konstsamling, Uppsala.

in het verschiets opdoemt.²³ Het samengaan van, letterlijk en figuurlijk, een goed inzicht in de voorstelling is ook vereist voor Jan Steens *Toneel van de wereld*, dat van ruim honderd jaar later dateert (fig. 16). Zo op het oog biedt de voorstelling een humoristisch en amoreus beeld van het menselijk bedrijf in een herberg. Slechts wie de voorstelling detail voor detail doorvorst wordt de bellen blazende jongen op de achtergrond gewaar, in een hoekje van de vliering: een traditioneel symbool voor de ijdelheid van de wereld, dat bedoeld is om de beschouwer het vrolijke tafereel op de voorgrond in een heel ander licht te laten bezien. Ook het schilderij op de achterwand van de herberg, met een landschap waarin een galg is opgesteld, lijkt het visuele en geestelijke vermogen van de beschouwer om de dwaasheden van de wereld en de menselijke genotzucht te doorzien en deze in het juiste perspectief

²³ Zie voor de vlucht naar Egypte als levensspelgrimage-motief Falkenburg, *Joachim Patinir*, 137-140; en voor de antithetische relatie tussen voor- en achtergrondscènes bij Pieter Aertsen J. A. Emmens, "Eins aber ist nötig". Zu Inhalt und Bedeutung von Markt- und Küchenstücken des 16. Jahrhunderts' in: *Album Amicorum J. G. van Gelder* ('s-Gravenhage, 1973) 93-101.

16. Jan Steen, *Toneel van de wereld*, Mauritshuis, Den Haag.

te plaatsen, op de proef te stellen.²⁴ Bruyn heeft ook 17de-eeuwse genre-schilderijen en portretten ter sprake gebracht waarin geschilderde landschappen op de achtergrond van de voorstelling fungeren als moraliserende vingerwijzing.²⁵

Al deze schilderijen werken met een “ikonografisch skelet” van wereldse

²⁴ Verg. E. de Jongh (e.a.), cat. tent. *Tot lering en Vermaak*, (Rijksmuseum) (Amsterdam, 1976) cat. nr. 62.

²⁵ Bruyn, ‘Toward a Scriptural Reading’, 89-93. Volgens Bruyn was het motief van het “schilderij in het schilderij” vanaf 1615 gangbaar in de Hollandse schilderkunst. Zie voor de expliciterende waarde van dit (achtergrond-)motief voor het verstaan van de voorstelling op de voorgrond De Jongh, *Tot Lering en Vermaak*, cat. nrs. 4, 18, 23, 25, 29, 30, 39, 41, 42, 47, 53, 54, 60, 61, 63 en 71; en voor de ikonografie van het sub-genre van “geschilderde zeestukken in schilderijen” L. O. Goedde, *Tempest and Shipwreck in Dutch and Flemish Art. Convention, Rhetoric, and Interpretation* (London, 1989) 148-156.

motieven op de voorgrond en een motief met een antithetische lading op de achtergrond, een motieven-constellatie die ook in formeel opzicht een tegenstelling uitdrukt. Het optisch dominante wereldse motief (of motieven) versus zijn (soms zeer) klein in beeld gebrachte “positieve” tegenhanger behelst een vormgevingsprincipe dat niet alleen in het 17de-eeuwse landschap maar ook in andere contemporaine genres geregeld voorkomt, en dat teruggaat tot de eerste proeven van - althans oppervlakkig gezien - profane schilderkunst in de 16de eeuw (Pieter Aertsen). Dit vormgevingsprincipe brengt een “receptie-modus” met zich mee die juist die fixatie van de beschouwer op het individuele kleine achtergrond-motief inhoudt, welke in Bruyns these besloten ligt.²⁶

Een andere manier om te trachten de betekenis, of beter: de positieve dan wel negatieve betekenis-waarde van individuele motieven in de landschappen van Salomon van Ruysdael en zijn tijdgenoten op het spoor te komen, is na te gaan, of er inhoudelijke parallellen zijn tussen motieven in de voorstelling die in formeel opzicht met elkaar verwant zijn. Als voorbeeld kan hier nogmaals een landschap met een herbergscène van Salomon van Ruysdael dienen (fig. 11). Rechts op de voorgrond, vlakbij een herberg waar verschillende reizigers verpozing zoeken, is een groep personen uitgebeeld bestaande uit twee heren te paard die in gesprek zijn geraakt met enkele zigeuners, en wat omstanders. Vermoedelijk laten de heren zich door de zigeuners de hand lezen - een motief dat men vaker aantreft in landschappen uit vooral de tweede helft van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw, en dat werd gebruikt ter verbeelding van de zonden en gevaren die de mens op zijn tocht door de wereld bedreigen.²⁷ De vraag is - bij elk individueel landschap waarin zigeuners voorkomen opnieuw - of de voorstelling enig houvast geeft voor een duiding volgens deze traditionele typologie. Ik meen dat dat althans in dit schilderij van Van Ruysdael inderdaad het geval is. Ik doel op de formele parallel die men kan bespeuren tussen de in het slijk liggende en zittende varkens en een der zigeuners die zich enige meters verderop plat op de aarde heeft gevlid - een analogie die, indien met recht opgemerkt, moeilijk in positieve zin kan worden uitgelegd.

Dat wij bedacht moeten zijn op de mogelijkheid dat landschapschilders in de 16de en 17de eeuw gebruik hebben gemaakt van dergelijke formele parallelen om inhoudelijke overeenkomsten te suggereren, blijkt onder meer uit een landschap van Herri met de Bles, daterend van omstreeks het midden van de 16de eeuw (fig. 17). Dit landschap toont - overigens als tegenhanger van de vluchtende H. Familie die links op de voorgrond is te zien - rechts op de voorgrond een plezierwagen met feestvierende boeren, die in hun uitgelatenheid en onbeheerstheid elkaar betasten en te lijf gaan. Hun weg voert vlak langs een varkenshoeder met zijn kudde:

²⁶ Zie voor andere overwegingen betreffende de receptie van het 17de-eeuwse Hollandse landschap Falkenburg, ‘De betekenis van het geschilderde Hollandse landschap’, 142-149. Zie ook Goedde, *Tempest and Shipwreck*, 116-130.

²⁷ Bruyn, ‘Toward a Scriptural Reading’, 92.

17. Herri met de Bles, *Landschap met de vlucht naar Egypte*, Statens Museum for Kunst, Kopenhagen.

“zwijnen” lijkt daarmee de kwalificatie te zijn die ook de feestende passanten moet worden toebedacht. Een dergelijke motief-constellatie - met mogelijk dezelfde inhoudelijke strekking - treft men aan ook in andere landschappen van Salomon van Ruysdael, bijvoorbeeld in een *Landschap met reizigers voor een uitspanning* uit 1643, waar een zittend en een liggend varken rechts op de voorgrond een visuele parallel heeft in twee rustende reizigers (een man en een vrouw) die in dezelfde houding links op de voorgrond zijn weergegeven.²⁸

Salomon van Ruysdaels oeuvre laat ook andere voorbeelden zien van een inhoudelijke analogie tussen twee motieven, uitgedrukt door een formele parallel en/of de onmiddellijke nabijheid van deze motieven - voorbeelden die, naar het schijnt, teruggaan op oude beeld-tradities. In een *Landschap met Mozes voor de brandende braamstruik*, toegeschreven aan een omstreeks 1550 werkzame anonieme meester,²⁹ is aan de ene kant van de voorstelling de bijbelse protagonist

²⁸ Stechow, *Salomon van Ruysdael*, cat. nr. 147.

²⁹ Zie W. S. Gibson, “*Mirror of the Earth*”. *The World Landscape in Sixteenth-Century Flemish Painting* (Princeton (N.J.), 1989) 33 en afb. 2.62: vroeger toegeschreven aan Herri met de Bles.

weergegeven en aan de andere kant een plezierwagen met vlak daarnaast een man die op zijn hoofd staat. Te zamen vormt dit laatste paar een tegenhanger van de bijbelse protagonist en een zinnebeeld van de zondige, “omgekeerde” wereld.³⁰ Dit paar treft men ook weer aan in een landschap van Salomon van Ruysdael.³¹ Een stier die een koe bespringt, vlak naast een passerend rijtuig - te zien in een landschap van Salomon in het Rijksmuseum in Amsterdam,³² behoort vermoedelijk tot hetzelfde soort motieven-paren, waarbij het ene motief een expliciterende waarde heeft voor het andere. In de contemporaine genre-schilderkunst komt men zulk “dierlijk” gedrag van viervoeters als karakterisering van het ogenschijnlijk minder onschuldige vermaak van hun menselijke gezellen ook herhaaldelijk tegen.³³

Ik wil met dit al niet beweren dat elke beschouwer - of elke landschapschilder - in de 17de eeuw een even wakker oog voor dergelijke “inner-bildliche” verbanden zal hebben gehad. Maar de gegeven voorbeelden duiden wel aan dat het mogelijk moet zijn om met een onderzoek naar grote aantallen landschappen uit de 16de en 17de eeuw de contouren van doorgaande beeld-tradities nader te traceren, waaruit een schilder als Salomon van Ruysdael lijkt te hebben geput. Zo’n onderzoek zal nooit voor elk landschap afzonderlijk uitsluitsel kunnen geven over het exacte inhoudelijke gehalte van motieven-paren zoals hier beschreven. Maar het zal wel meer licht kunnen werpen op een algemene sensibiliteit voor - op zichzelf heel simpele - binaire opposities en parallellen, en daarmee op een stukje van de “grammatica” van de schilderkunstige beeldtaal zoals die in de 17de eeuw ook door literair niet- of weinig onderlegde beschouwers kan zijn verstaan.

³⁰ Verg. H.-J. Raupp, *Bauernsatiren. Entstehung und Entwicklung des bäuerlichen Genres in der deutschen und niederländischen Kunst ca. 1470-1570* (Niederzier, 1986) 105 en afb. 101 voor een op zijn hoofd staande man als zinnebeeld voor de “omgekeerde wereld” op een ontwerp voor een (spot)wapenschild van de Hausbuchmeister uit omstreeks 1480-85.

³¹ Stechow, *Salomon van Ruysdael*, cat. nr. 224A.

³² Gedat. 1649 - Stechow, *Salomon van Ruysdael*, cat. nr. 358.

³³ B.v. in Frans van Mieris’ *Drinkende soldaat met jonge vrouw*, 1658, Mauritshuis, Den Haag - zie voor een afb. Chr. Brown, ‘...*Niet Ledighs of Ydels...*’ *Nederlandse genreschilders uit de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1984) 195. Verg. De Jongh, *Tot Lering en Vermaak*, afb. 33c, 51b. Het motief van het “schilderij in het schilderij” is in 17de-eeuwse genrestukken ook herhaaldelijk gebruikt om een parallelie te schetsen, en wel tussen het gedrag van de figuren op de voorgrond en dat van de personen op het schilderij op de achtergrond. Dit is b.v. het geval in een uit ca. 1667 daterend schilderij, *De brief*, van Ludolf de Jongh; zie F. Scholten, “...dat menighen onbedachten Actaeon van zijn eyghen lusten wort ghevangen...”, in: *Akt*, 26 (1985), 26-32.

Zolang zulk onderzoek niet is verricht lijkt het prematuur om motief-tegenstellingen in het werk van Salomon van Ruysdael uitsluitend in het licht van een doperse, of anderszins piëtistische pelgrimage-spiritualiteit te bezien. Daarvoor staat de bestudering van de ikonografie van spiritualisme en bevindelijkheid in de beeldende kunst van de 16de en 17de eeuw nog te zeer in de kinderschoenen. Bovendien - en dat kan men nu al wel zeggen - zijn de onderlinge verbanden tussen het landschap en andere genres in de 17de eeuw te groot om de beeldtaal en de bijbehorende "receptie-modi" die zij gemeen hebben, bij het landschap zonder meer te vereenzelvigen met een (dopers-) spiritualistisch of (-)piëtistisch idioom. Bij een nader onderzoek van de beeldtaal, dat wil zeggen van de interrelatie tussen vorm en inhoud in het 17de-eeuwse Hollandse landschap kan Bruyns interpretatiemodel echter wel dienen als een - zij het niet de enige - serieuze werk-hypothese.

Gebruiksgrafiek bewaard: handelsmerken door Izaak Vincentsz. van der Vinne (1665-1745)

Bij het weinige dat bekend is over 'doopsgezinden en beeldende kunst in de zeventiende eeuw' kunnen detailstudies als de onderhavige hopelijk inspireren tot nader onderzoek met hier en daar aangescherpte hypothesen. Een nijpend probleem in deze is onder meer het groeiend specialisme van onderzoekers. Theologische kennis is bij kunsthistorici vaak ontoereikend. Het ontbreken van etiketjes binnen voorstellingen als 'doopsgezind propagandastuk', 'steun de remonstrantse hetze' en dergelijke, bemoeilijkt interpretatie richting specifiekere categorieën dan gereformeerd tegenover katholiek. Een aanpak waarin een inventarisatie van religieuze motieven in beeldende kunst gecombineerd wordt met onderzoek naar beleden denominaties van kunstenaars en opdrachtgevers is - waar mogelijk - een zinnig pad. Dat de verhoudingen minder rigide waren dan wij zouden verwachten, leert een voorbeeld als de Antwerpse situatie in de zestiende eeuw. Toen werkten meerdere kunstenaars en drukkers met sympathie voor een sekte als het 'Huis der Liefde' voor Spaanse opdrachtgevers. Er zijn aanwijzingen dat deze al dan niet bewuste tolerantie van de kant van de opdrachtgever ook in onze streken een niet te onderschatten rol heeft gespeeld. Met deze overwegingen in de hand vraag ik voorzichtig uw aandacht voor mijn werk op de vierkante centimeter van één specifiek geval.

Onder de kunstenaars van wie wij weten dat zij doopsgezind waren behoren er een aantal tot de Haarlemse familie Van der Vinne. De productie van één daarvan, Izaak Vincentsz. van der Vinne, bood bij uitstek goede aanknopingspunten om in het kader van het congressthema nader te belichten. Onder alle vragen die je aan het oeuvre van een doopsgezind kunstenaar zou kunnen stellen koos ik een viertal: hoe was Izaaks relatie tot de katholieke kunstenaar Dirck de Bray? Zijn er voorbeelden van godsdienstige motieven in zijn werk die ingegeven zijn door Van der Vinnes religie? Was hij een nijvere 'stille' werkbij, dat wil zeggen wat was zijn productiesnelheid; en welke was tenslotte de gezindte van de klanten die hij van houtsnedes voorzag? Om te beginnen introduceer ik u de man en z'n werkzaamheden.

1. Cornelis van Noorde naar Taco Jelgersma, *Izaak Vincentsz. van der Vinne*, gedateerd 1734, ets, Haarlem, Gemeentearchief (hierna HGA).

Izaak van der Vinne is afgebeeld in een ets van Cornelis van Noorde naar een tekening door Taco Jelgersma uit 1736 (afb. 1).¹ Zoals hij hier verschijnt is Van der Vinne zeventig jaar. De tekenaar Jelgersma maakt ons attent op de tak van kunst waarin Izaak langdurig actief was. Hij tekent aan een ontwerp voor een houtsnede

¹ Ets door Cornelis van Noorde, 17,3 x 12,5 cm., Haarlem, Gemeentearchief (PV 14197). De tekening door Taco Jelgersma in rood en zwart krijt bevindt zich in de verzameling G.J. Loeff-van Someren Gréve te Bennebroek. Zie: B.C. Siggers en D.F. Goudriaan, 'De Haarlemse kunstenaarsfamilie Van der Vinne' in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* (JCBG) 41 (1987) 148-207, i.h.b. Bijlage 1. Iconografie Van der Vinne, 204, nr. 10 en prent e) naar nr. 10.

2. Izaak van der Vinne, *Handelsmerk*
voor David Barnaert, houtsnede, HGA.

- het kopse blokje hout en de guts en het mes liggen al klaar - dat er zó kon komen uit te zien als ingekleurde afdruk van het gereedgekomen houtblokje (afb. 2)². Het gaat om een zogenaamd fabrieks- of handelsmerk, gebruikt door kooplieden om hun waren van die van concurrenten te onderscheiden. Tegenwoordig vindt de inschrijving van dit soort merken plaats bij het Benelux merken, modellen en tekeningenbureau te 's-Gravenhage en bij de internationale evenknie ervan te Genève. Deze organisaties zien toe op de leefregel: het recht op een merk is bepaald

² Tenzij anders vermeld zijn afbeeldingen naar houtsnedes uit de twee albums van Van der Vinne die hieronder uitvoerig besproken worden: Stedelijke Atlas, Gemeentearchief, Haarlem, distributie nrs. 53/999006-1 u (Album A) en 53/999006-2 u (Album B). Verder vermeld als Album A en Album B. Afzonderlijke prenten worden aangeduid met het nummer in potlood per item aangebracht door Frans Tames, die ik hier voor zijn onzelfzuchtige hulp dank. Het geïllustreerde blokje: Album A, A34. Ontwerptekening in rood krijt door Izaak van der Vinne voor dit handelsmerk: Album A, A 57.

door het eerste gebruik ervan. Ook wordt gekeken of het merk strijdig is met goede zeden of openbare orde.³ In het Haarlemse Gemeentearchief berusten inschrijvingsboeken van handelsmerken voor het lintweversgilde beginnend in het jaar 1750, waarin we nog veel van de door Izaak van der Vinne vóór 1745 gesneden merken op naam van koopman terugvinden.⁴ Die leggers bevatten onder meer fabrieksmerken gevoerd door de zijdehandelaar Joris van der Vinne, een kleinzoon van Izaaks broer Laurens. Bij het overlijden van Joris in 1769, of in andere gevallen bij liquidatie van een firma, was het eerder regel dan uitzondering dat het recht op een door de opgeheven firma gevoerd merk 'getransporteerd' werd naar een andere firma. Dat kunnen we ons in het heden moeilijk voorstellen. Een fabrikant van bliksemafleiders die na reorganisatie van onze Nederlandse Spoorwegen hun afgedankt logo met de gespoorde pijlen overkoopt, of iets van die strekking.

Ter illustratie van de praktische toepassing twee afbeeldingen. Allereerst (afb. 3) een in cartouche gevat handelsmerk door Van der Vinne voor de firma Merckman. Zonder hulp van een sjabloon wordt een merk op een krat geschilderd. Een anonieme gravure uit het tweede decennium van de zeventiende eeuw (afb. 4) toont een koopman temidden van merken voorziene koopwaren.⁵ De zak langs de onderrand verklaart een detail dat ook in Van der Vinnes houtsnedes terugkeert. Behalve het merk zelf werd de afkorting *Nº.* voor *Numero* op de zak geschilderd met rechts een nummer - hier cijfer één - als markering van de specifieke partij. Op Van der Vinnes merken was dat voorgedrukt en liet hij elders in z'n merk ruimte open voor invulling van het volgnummer der partij. Deze voorbeelden wijzen mede

³ Vriendelijke informatie over hedendaagse instituten van de heer Viersen (Octrooiraad, 's-Gravenhage). *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, G. Geerts, H. Heestermans, C. Kruyskamp ed. (3 dln; Utrecht/Antwerpen, 1984) I, 1032, s.v. 'handelsmerk'. Cf. *The compact Edition of the Oxford English Dictionary* (2 vols; Oxford, 1971) I, 337, s.v. 'trade-mark'; II, 1772, s.v. 'merchant', sub 6b 'merchant's mark'. Een geschiedenis van Nederlandse handelsmerken is er niet, maar zie: A. Heal, *London tradesmen's cards of the XVIII Century. An account of their origin and use* (New York, 1968) en hieronder noot 7.

⁴ Haarlem, Gemeentearchief, Stedelijke Atlas, Gildearchief no. 281a (distributiennr. 53-999011-x). Uit de latere tekst op een ingeplakt papierstrookje: '... Zij bevatten honderden houtsneden, waarvan door de BRAY, V.D. VINNE, enz. Zij beginnen met het jaar 1750, doch er moeten vroeger nog andere boeken bestaan hebben.' Van der Vinnes Album A en deze leggers van het gilde tentoongesteld: P. Visser, *Van Offer tot Opera. Doopsgezinden en kunst in de zeventiende eeuw* (Algemene Bibliotheek, Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 1989) 50-51, nos. 70a en 70b. Een later inschrijvingsboek van het lintweversgilde in Haarlem, Gemeentearchief, Stedelijke Atlas, Gildearchief no. 161a.

⁵ Van der Vinnes merk: Album A, A 384. De gravure: F. Muller, *Nederlandsche Historieplaten* (4 dln; Amsterdam, 1863-1882) IV, 172, no. 1545G. Gravure, 9,8 x 12,2 cm., Amsterdam, Rijksprentenkabinet; niet door Claes Jansz. Visscher zoals door Muller gesuggered.

3. Izaak van der Vinne, *Handelsmerk voor de firma Merckman, houtsnede*, HGA.

4. Anoniem, *Koop-handel*, gravure, vierde prent uit een serie van zes, Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

5. Johannes Davidsz. Vingboons, *Reclameprent voor Horo Isbrantsz.*, gravure, Cambridge, Pepys Library.

op de oorsprong van gedrukte handelsmerken als die door Van der Vinne uit geschilderde huismerken.

Het schrijven van een geschiedenis van gebruiksgrafiek als die der fabrieksmerken wordt enorm bemoeilijkt door het feit dat dergelijke prentjes na gebruik verloren gingen, vaker nog dan een andere groep goedkope prenten, de zogenaamde cents- of volksprenten, die - indien niet stukgelezen of door schade van daglicht aan het inferieure papier verloren gegaan - een aardige levenskans hadden. Van

fabrieksmerken is slechts een fractie over. Een voorbeeld uit het midden van de zeventiende eeuw is het merk gegraveerd door Johannes Davidsz. Vingboons voor een koopman uit Emden, genaamd Horo Isbrantsz. (afb. 5) Die handelde onder meer in elandshuiden, wat de weergave van het nietsvermoedende liggende dier verklaart. De grote afmetingen wijzen eerder op een gebruik als reclameprent, waarvan ik weinig andere voorbeelden ken.⁶ Terwijl we van Vingboons handelsmerkje slechts één exemplaar kennen, is praktisch de gehele productie van honderden merken door Izaak van der Vinne bewaard gebleven. Behalve achttien-de eeuwse albums met een deel van de door hem gesneden merken in het Brits Museum te Londen en bij het Londense antiquariaat Quaritch, berusten op de Stedelijke Atlas in het Haarlemse Gemeentearchief twee albums die aan Izaak van der Vinne zélf hebben toebehoord.⁷ In zijn testament uit 1735 worden de twee albums samen met een derde, níet bewaard gebleven album, genoemd: '..., drie folio konstboecken met houtsneeden en koopliedenmerken, ...' Na lang in de familie gebleven te zijn, werden deze albums in de negentiende eeuw verworven door de kroniekschrijver van het Haarlemse kunstleven Adriaan van der Willigen, uit wiens

⁶ Gravure, 25,4 x 18,8 cm.; uniek exemplaar in de Pepys Library te Cambridge. Zie: A.W. Asptal, *Catalogue of the Pepys Library at Magdalene College Cambridge* (Bury St. Edmunds, 1980) III, part i, 162, no. 730. Zie voor Johannes Davidsz. Vingboons (1616/17-1670) verder tent. cat. *Het kunstbedrijf van de familie Vingboons, schilders, architecten en kaartmakers in de gouden eeuw* (Amsterdam, Koninklijk Paleis, 1989). Een ander zeldzaam geval van een reclameprent uit de zeventiende eeuw is die door Cornelis Visscher voor de eigenaar van een zeventiende eeuws uitzendbureau, ene Jan de Paep, die zich wat snoeverig voor de binnenplaats van de Amsterdamse beurs laat portretteren. Het onderschrift prijst aan: 'Johannes de Paep aen/ Heeren, Cooplieden en Winkeliers verhuurt en bestelt/ Boeckhouders, knechts en Winkelknechts, Zoo bin-/nen als buiten 'slants, oock kostgangers en Commensa-/len, een ieder naer zijn gelt en gelegentheit'. Zie: J. Wussin, *Cornel Visscher, Verzeichnis seiner Kupferstiche* (Leipzig, 1865) no. 37. Gravure, 29,4 x 20,6 cm., tweede staat.

⁷ Londen, Brits Museum, inv. nr. 1976 U.117-810 ('Dirck de Bray Woodcuts'). Zie: A. Griffiths en R. Williams, *The Department of Prints and Drawings in the British Museum. User's Guide* (London, 1987) 135. Zie: ook *ibid.*, 174-176 voor de Heal en Banks collecties van achttiende eeuwse Engelse fabrieksmerken. De drie albums in de Engelse kunsthandel: *Art and architecture. Bernard Quaritch Ltd* (London, 1988) 38, lot no. 115. Zie noot 7 voor de albums van Van der Vinne. Met name de Haarlemse albums zullen als uitgangspunt dienen voor de beschrijving van Izaaks oeuvre in *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings, and Woodcuts, ca. 1450-1700* (Amsterdam, 1949-1987; Roosendaal, 1988-). Ziet u vooraansnog ook over Izaaks houtsnijwerk: J.J. Temminck 'Verzuchting van een graveur', *Jaarboek Vereniging Haarlem 1969* (Haarlem, 1970) 70-73.

collectie ze op het Haarlemse archief overgingen.⁸ Elk van de twee albums A en B bevat een verantwoording van de hand van Izaak van der Vinne. In het 'Berigt - van 't Boek A' gedateerd 31 januari 1707, meldt hij dat het slechts prenten bevat van zijn eigen hand en dat het is begonnen met werk uit zijn tijd als leerling (omstreeks 1681). Enkele van zijn eerste maaksels zijn niet in afdrucken bewaard gebleven. Het bevat 'soo die ik tot oeffening en voor plaaisier hebbe gesneden; als die ik tot eygen gebruik hebbe gemaakt; en bysonderlyk, en wel meest, die ik voor andere Liederen om loon gemaakt hebbe.' Het werk dat hij voor derden deed heeft hij in volgorde van uitvoering ingeplakt en genummerd, maar de volgorde klopt niet altijd en sommige zijn ongenummerd gebleven 'als van te weynig belang zijnde'. Aardig is zijn opmerking dat meerdere blokjes die in één opdracht bedongen waren onder één nummer worden opgevoerd. We zijn hem in het heden zeer dankbaar voor het volgende: 'Aan veele heb ik agter en aan sommigen voor op geteekent de tyd en de plaats waar soo en wanneer die gesneden zyn; Ook wel voor wie en voor wat prijs dat het zelve is gedaan.' Dit stelt ons in staat zijn cliëntèle en productie door de tijd te bestuderen waarover zo dadelijk meer. In een naschrift van 18 September 1707 benadrukt Van der Vinne nog dat hij weliswaar menigmaal zelf ontwerpen voor de prenten leverde, maar dat het merendeel naar andermans ontwerp werd uitgevoerd, verzuchtend:

..., en de sommige wel met soo nauwen bepaaling zijn nagevolgt, dat men deselve tot yder trekje en stipje heeft moeten nabootsen; alhoewelse wanstaltig en kreupel stonden, Ja selfs by ongeluk hier of daer gebroken waren. en dit wel apparentelyk somtijds (hoewel ik seker weet ook wel veel anders) om door misleiding van een nagemaakte merk, figuur, Letter, ofte naam de menschen te bedotten.

Bedrog met oog op gewin en slecht getekende ontwerpen, waarmee Van der Vinne blijk geeft van inzicht in commerciële wantoestanden en regels der kunst.

De verantwoording bij Album B dateert ook van 31 januari 1707 en meldt dat er behalve de houtsnedes één à twee in koper gesneden handelsmerken zijn

⁸ Testament Izaak van der Vinne, met als executeurs Vincent van der Vinne Laurensz, Jacob van der Vinne, Pieter van der Smissen Gijsbertsz, Abraham de Wit Abrahamsz, Vincent van der Vinne Jansz. (Gemeentearchief, Haarlem, NA, 865-109, 13-V-1735; vriendelijke mededeling van Bert Sliggers). Zie R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst, sedert de helft der XVIII eeuw* (3 dln. en suppl. dl.; Haarlem, 1816-1840) suppl. dl., 155: 'IZAACK VAN DER VINNE sneed niet alleen in hout voor ons Land, maar ook voor andere, zelfs voor *Engeland*, gelijk blijkt uit het aantal fabriekmerken, die wij, in twee folio deelen verzameld, van hem bezitten; ...' [mijn cursivering van twee]. Ten tijde van Van der Willigen waren de drie in het testament uit 1735 genoemde albums kennelijk niet meer als één geheel voorhanden.

opgeplakt, preciserend '... om datse bijde merken passen, anders schik ik de kooperen elders anders.' De omschrijving in Izaaks testament uit 1735 geeft voor het derde album geen afwijkende inhoud aan. Waar en op welke manier Izaak van der Vinne zijn afdrukken van koperplaten bewaarde blijft zo vooralsnog onbekend. Een probleem in het kennerschap omtrent een groep etsen die aan Izaak of aan diens broer Jan van der Vinne worden toegeschreven zou met de vondst van zeg die portefeuille of dat album plotsklaps opgelost kunnen worden. Nu kan de toeschrijving van het groepje etsen alleen op grond van stilistische vergelijking aan deze of gene worden toegekend.

Terugkomend op Izaak van der Vinnes' verantwoording, zij tenslotte verwezen naar de regels waarin hij de hand in eigen borst steekt:

In dit boek B. sijn de nommers op yder figuurtje nog veel minder Correct volgensde tyd gestelt als in boek A. [...] Egter is het nommeren niet geheel in 't wilde maer alles naer mijn beste geheugen gedaen. de meeste verwarringhe is in die geene die gedaan zijn in de Jaaren 1704. 5 en 1708. [...] door dien ik toen wel heele Jaeren versuimt hebbe merkjes in te plakken en nommeren: ik meene het nu weer netter waar te neemen.

De vraag naar het functioneren van de albums wordt niet door Van der Vinne beantwoord. De informatie over opdrachtgevers, ontvangen gelden en het uiterlijk van praktisch elk merk toentertijd in Haarlem gevoerd zijn voor hem echter wel redenen om in zijn verantwoording te bedingen dat de albums niet aan Jan en alleman getoond zouden worden: 'Om alle het welke gemelt, ik niet begeere dat dit boek sonder onderschyd in allemans hand gestelt worde.' Deze wens lijkt vooral gericht aan zijn erven, die niet bij naam genoemd worden. Op het moment dat hij deze verantwoording schreef lag z'n testament uit 1735 nog in een heel ver verschiet. Mij staat als functie een mengeling voor ogen van eer in eigen dagelijks werk, ofschoon niet aangemerkt als kunst met grote K, en als naslagwerk van fabrieksmerken, waarin Van der Vinne kooplieden stalen van deze cartouche, die letter kon laten zien en zelf kon controleren of een koopman niet opdracht gaf tot het maken van andermans merk onder zijn naam, zonder daarvoor steeds richting de Gildeboeken te hoeven. Hierbij veronderstel ik dat Izaak zeker voor Haarlem praktisch monopolie had op de productie van fabrieksmerken.⁹ Bevestiging hiervoor vond ik in het feit dat de hieronder te bespreken Dirck de Bray in 1678 opgehouden was met houtsnijden en door bestudering van de merken in het eerder genoemde inschrijvingsboek van het lintweversgilde.

⁹ Van de hierna besproken Dirck de Bray is geen werk na 1678 bekend. Wel zijn er van hem een drietal fabrieksmerken bewaard, waarschijnlijk een fractie van zijn productie in dat genre, zie D. Vis Blokhuyzen, *Description des Estampes qui forment l'oeuvre gravé de Dirck de Bray* (Rotterdam, 1870) 20, nr. 107 en 23, nrs. 130-131.

Getuige enkele houtsnedes met datering 1681 aan het begin van Album A, was Izaak toen als zestienjarige houtsnijden aan het leren. Ofschoon het nergens in de schriftelijke bronnen vermeld wordt, is het duidelijk dat Izaak zich oriënteerde op de houtsnedes van de Haarlemse meester in die techniek, de kathoelk Dirck de Bray (werkzaam 1651-1678). Hieronder volgen enkele voorbeelden. De Bray zélf was vermoedelijk niet bij dit onderwijs betrokken. Na 1678 is zoals gezegd geen gesigneerd werk meer van hem bekend en een oude overlevering vermeldt dat hij zich als monnik in een Brabants klooster heeft teruggetrokken.¹⁰

Een krom hangende tulp door Van der Vinne uit 1681 (afb. 6) is in spiegelbeeld gecopieerd naar een houtsnede van De Bray uit 1661 (afb. 7)¹¹. De leerling onderscheidt zich hier zeer ten ongunste van de meester, net als in zijn parabel van de slechte herder met monogram *IVV* (afb. 8), welke Van der Vinne copieerde naar een andere prent van De Bray.¹² Dit is het punt waar we moeten signaleren dat de

6. Izaak van der Vinne, *Naar links hangende tulp*, [1681], houtsnede, HGA.

7. Dirck de Bray, *Naar rechts hangende tulp*, gedateerd 1661, houtsnede, Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

¹⁰ Izaak wordt niet als leerling in de gildeboeken vermeld, zie H. Miedema, *De archiefbescheiden van het St. Lucasgilde te Haarlem, 1497-1798* (2 dln; Alphen aan den Rijn, 1980). Het geslachtsregister Van der Vinne noemt Izaak autodidact als graficus, zie het citaat bij Sliggers en Goudriaan *JCBG* 41 (1887) 170. Voor het bericht over De Bray's verblijf in een klooster, zie U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig, 1910) IV, 554.

¹¹ Album A, A24. De datering voorgesteld op grond van een andere tulp door Van der Vinne die wel 1681 gedateerd is: Album A, A25. Voor De Bray's houtsnede, zie Vis Blokhuyzen, *Estampes*, 19, nr. 98.

¹² Album A, A17; zie voor De Bray's houtsnede, Vis Blokhuyzen, *ibidem*, 9, nr. 15.

doopsgezinde Izaak van de Vinne er als zestien-jarige reeds geen been in zag een rooms-katholiek detail als de God de Vader in de compositie van de katholieke De Bray te handhaven (hier waarschijnlijk nog niet werkend voor een eisen stellende opdrachtgever). U weet dat sedert de beeldenstorm in Nederland de verbeelding van God de Vader taboe was onder eenieder behalve de resterende katholieken. In bestaande schilderijen - denkt u aan het monumentale drieluik van Lucas van Leyden in de Leidense Lakenhal - en koperplaten voor prentkunst waarin God de Vader was te zien werd zijn figuur overschilderd of weggeschrapt. Vervanging vond dan plaats met het Hebreeuwse tetragram JHWH voor Jahwe in een stralenkrans.¹³ Terugkerend tot Izaak van der Vinne, prevaleerden de kunde, ofwel het vakmanschap in de houtsnede, van De Bray kennelijk in de overwegingen van Izaak en mogelijk zijn vader, boven de overweging dat diens katholicisme de doopsgezinde leerling zou kunnen hinderen.

8. Izaak van der Vinne, gecopieerd naar Dirck de Bray, *De parabel van de slechte herder*, houtsnede, HGA.

¹³ Ziet u bijvoorbeeld D. Freedberg 'The hidden God: image and interdiction in the Netherlands' in: *Art History* V (1982) 133-153. D. Freedberg 'De kunst en de beeldenstorm, ca. 1525-1580 - De Noordelijke Nederlanden' in: tent. cat. J.P. Filedt Kok, W. Halsema-Kubes en W. Th. Kloek ed., *Kunst voor de beeldenstorm, Noordnederlandse kunst 1525-1580* (Amsterdam/'s-Gravenhage, 1986) 39-84. P.F.J.M. Hermesdorf (e.a.) 'The examination and restoration of "The last judgment" by Lucas van Leyden' in: *Nederlands Kunst-historisch Jaarboek* 29 (1978) (Lucas van Leyden studies) 311-424.

9. Izaak van der Vinne, *Het klas-lokaal*, houtsnede, HGA.

Terzijde noem ik u het voorbeeld van de nog jongere, namelijk in 1699 elfjarige Jacob Laurensz. van der Vinne, die dan een serie copieën naar etsen van Adriaen van Ostade vervaardigt met een heus titelblaadje. Ook hier prevaleert voor Van der Vinne en diens leermeester kennelijk het vakmanschap in de etstechniek van iemand als Van Ostade boven een oriëntatie op een doopsgezinde iconografie. Immers, voor Van Ostade moeten we bijvoorbeeld denken aan boerenkermessen en herbergscènes waar het soms liederlijk of gewelddadig toe kan gaan. Ofschoon vele van die prenten uiteindelijk misschien een moralistische boodschap in zich bergen, zijn ze toch een wereld verwijderd van zeg een prent met Christus als de Goede Herder.¹⁴

Tenslotte een gezicht in een klaslokaal uit de tijd dat Izaak van der Vinne al lang zelfstandig opereerde (afb. 9). Werk als dit kan goed de toetsing aan werk van de bekendere De Bray aan (afb. 10). Signeerde De Bray zoals hier menig blokje met zijn monogram, Van der Vinne zag daar na zijn leertijd - anders dan je zou

¹⁴ Een complete verzameling van etsen door Van Ostade was in het bezit van de familie Van der Vinne, totdat ze op 11 maart 1816 als kavel 1 (p. 45) uit het bezit van een Vincent van der Vinne te Haarlem geveild werd. De reeks copieën door Jacob van der Vinne kon bestudeerd worden in zeldzame, als katern gebonden, afdrukken onder de niet opgezette prenten in de Bibliothèque Nationale te Parijs. Publicatie volgt in één der volgende delen van Hollsteins *Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450-1700* (Amsterdam, 1949-1987; Roosendaal, 1988-).

10. Dirck de Bray, *Het klaslokaal*, houtsnede, Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

verwachten - geheel van af.¹⁵ Vond het feit dat Izaak van der Vinne doopsgezind was neerslag in zijn onderwerpskeuze? Deze moeilijkste vraag van alle is waarschijnlijk niet bevredigend te beantwoorden met de huidige stand van kennis. Ofschoon er langzamerhand een lijstje groeit met kunstenaars van wie bekend is dat ze doopsgezind waren, is er weinig studie gemaakt van de door die kunstenaars behandelde onderwerpen als functie van hun doperdom, met als controlegroepen kunstenaars van andere gezindtes.¹⁶ Hieronder volgen enkele kanttekeningen bij voorbeelden van religieuze iconografie in werk van Van der Vinne.

Van der Vinne sneed houtblokjes om zich te oefenen, voor zijn eigen plezier of in opdracht van derden voor geld. Negenennegentig procent van zijn productie valt in de laatstgenoemde categorie. In werk om zich te oefenen als de copie met de slechte herder naar De Bray's origineel zagen we dat hij niet ingreep in de katholieke mis-en-scène van De Bray.

¹⁵ Album B, B97; voor De Bray's houtsnede, zie Vis Blokhuyzen, *Estampes*, 13, nr. 42. Zie verder nog over de plaats van De Bray in de productie van houtsnedes in de zeventiende eeuw: H. Lehman-Haupt, *An Introduction to the Woodcut of the Seventeenth Century* (New York, 1977) en P.J.J. van Thiel, 'Houtsneden van Werner van den Valckert en Mozes van Uyttenbroeck. De Hollandse houtsnede in het eerste kwart van de zeventiende eeuw' in: *Oud Holland* 92 (1978) 7-42, i.h.b. 11.

¹⁶ Zie, met nadere literatuurverwijzingen: S.B.J. Zilverberg, 'Met pen, passer en penseel. Doopsgezinden en cultuur' in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus, ed. *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1981) 180-194. Zie ook M. van der Meij-Tolsma, 'Lambert Jacobsz. (ca. 1598-1636). Een Amsterdams historieschilder te Leeuwarden' in: *De zeventiende eeuw* 4 (1988) 29-54.

In zijn productie van fabrieksmerken voor derden was Izaak volgens eigen getuigenis veelal gebonden door aangeleverde ontwerpen, maar ontwierp hij ook zelf merken. De wisselwerking tussen Van der Vinne en zijn opdrachtgevers wordt mogelijk weerspiegeld in een tekening (afb. 11), waarop Van der Vinne de vrede als Godsgeschenk voorstelde, - ziet u het opschrift 'de vrede die van boven is' en het omstraalde Hebreeuwse tetragram JHWH voor Jahwe boven - en in de ermee in verband staande houtsnede (afb. 12), waarin het religieuze element is weggelaten. De opdrachtgever Jan de Roos was voor zover bekend niet doopsgezind.¹⁷

Dat we de zaken niet kunnen oversimplificeren blijkt uit een ander merk (afb. 13). De eerste opdrachtgever is mij onbekend, maar later is het gevoerd door een lid uit de doopsgezinde familie Kops. Zonder het N^o. voor *Numero* bovenaan zou deze houtsnede voor een katholiek bidprentje worden aangezien. Van der Vinne sneed kennelijk gerust een merk onder dergelijke gedaante als hij daarom gevraagd werd en ook een doopsgezinde Kops voorzag zijn koopwaar van deze heilige Rosa uit Lima. Voor dit merk zou wel eens de mogelijke Zuid-Amerikaanse of Spaanse afzetmarkt het uiterlijk mede bepaald kunnen hebben.¹⁸

11. Izaak van der Vinne, *Ontwerptekening voor handelsmerk van Jan de Roos*, pen en bruine inkt, HGA.

12. Izaak van der Vinne, *Handelsmerk voor Jan de Roos*, houtsnede, HGA.

¹⁷ De tekening: Album B, B130. De houtsnede: Album A, 485.

¹⁸ Album B, B598.

13. Izaak van der Vinne, *De Heilige Rosa van Lima*: handelsmerk, houtsnede, HGA.

14. Izaak van der Vinne, *Three Nuns*: handelsmerk, houtsnede, HGA.

De drie nonnen op het volgende merk (afb. 14) zijn op hun beurt eerder te lezen als verwijzing naar het verkochte product, zogenaamde 'nun's thread' ofwel wit katoenen garen, dan als katholieke propaganda of iets van die strekking.¹⁹

Van het merk met de twee pelgrims (afb. 15) is mij de eerste opdrachtgever niet bekend, maar later kwam het in bezit van een nazaat van Izaak, Pieter Huurkamp van der Vinne. Die was overigens hernhutter.²⁰ Het motief van de pelgrims op de weg des levens was voor doopsgezinden buitengewoon betekenisvol. Piet Visser kon een heel hoofdstuk van zijn onlangs verschenen proefschrift over de Schabaeljes wijden aan het verschijnsel doopsgezinde pelgrimsliteratuur.²¹ Om u een idee

¹⁹ Album B, B80 (voor Nicolaes en Cornelis Cloribus). Zie *The Compact Edition of the Oxford English Dictionary* (2 vols; Oxford, 1971) I, s.v. 'Nun', sub 6c.

²⁰ Album A, A61. Voor Pieter Huurkamp van der Vinne: Sliggers en Goudriaan, *JCBG* 41 (1987) 187, I.

²¹ Zie P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (2 dln; Deventer, 1988) hoofdstuk V: 'Pelgrimsliteratuur: de Lusthof des Gemoets van Jan Philipsz.', 273-370.

15. Izaak van der Vinne, *Les deux Pelerins*: handelsmerk, houtsnede, HGA.

16. Jan van de Velde II, *Twee pelgrims in een landschap*, ets en gravure, Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

te geven welke gedaante het motief in de beeldende kunst aannam toon ik u ter vergelijking een prent uit een reeks van zes door Jan van de Velde de Jonge (afb. 16). Deze was vermoedelijk net als zijn vader sympathisant van de remonstrantse beweging.²² Zijn prentreeks is buitengewoon boeiend in het licht van de door Professor Bruyn ontketende discussie over verbeelding van bijbelse metaforen in Nederlandse zeventiende eeuwse landschapsschilderkunst. Hier is een zeldzaam geval van expliciete (religieuze) zingeving aan landschappen uit het begin van de eeuw. Daartoe is door Van de Velde in de banderol op een andere prent uit zijn reeks prenten een Latijns distichon gegeven. In vertaling:

Het leven van de mens is kort, zijn hoop lang[durig], de reis onvoorspelbaar
[letterlijk: blind]
Wij zijn maar armoedzaaiers, een nietig onderdeel van de wereld.

In de doopsgezinde pelgrimsliteratuur figureren veelvuldig verlaten woestijnen en ongerepte wildernis. Tevens treffen we er gepersonifieerde ondeugden en zinnelijke lusten aan als gevaren waarmee de pelgrims moeten rekenen. Niets van dat alles in de hier afgebeelde prenten. Van de Velde verwijst met zijn ontvolkt Nederlands landschap misschien mede op de mogelijkheid hier te lande tot een innerlijk 'desertum' te komen. Bij Van der Vinne (afb. 15) zien we daarentegen alleen de twee pelgrims, zodat het merk van de doopsgezinde houtsnijder uiteindelijk een stomme getuige blijft. Wel lijkt op het handelsmerk één van de pelgrims de weg vooruit te kennen, maar daarop kan ik geen doopsgezinde uitleg baseren.²³

Aangezien Van der Vinne van 1682 tot en met 1695 nauwgezet de data van vervaardiging der houtsnedes optekende, hebben we met zijn albums een uniek document in de hand met informatie over de productie van een graveur aan het einde van de zeventiende eeuw. In de jaren 1682 tot en met 1685, in welk laatstgenoemde jaar hij vanaf eind maart in Amsterdam werkzaam was, sneed hij gemiddeld vijftientig blokjes per jaar, zeg één per twee weken. Te Amsterdam

²² Zie J.G. van Gelder, *Jan van de Velde 1593-1641 teekenaar - schilder* ('s-Gravenhage, 1933) 1-2 (over de vader), 10-11 (over de zoon).

²³ Hollstein, *Etchings*, XXXIII (Jan van de Velde II to Dirk Vellert), 45-46, nos. 126-131 i.h.b. 126, 128 en 129 (geïllustreerd als afb. 16); *ibid.*, XXXIV (Jan van de Velde II, plates), 68-69. Het distichon luidt: 'Vita brevis, spes longa homini, caecusq[ue] meatus: Pars inopes mundi quantulacunque sumus!' De vertaling dank ik aan Jan Bloemendaal. Zie J. Bruyn, 'Towards a Scriptural Reading of Seventeenth-Century Dutch Landscape Paintings' in: tent. cat. *Masters of 17th-Century Dutch Landscape Painting* (Amsterdam, Rijksmuseum; Boston, Museum of Fine Arts; Philadelphia, Museum of Art, 1988) 84-103.

sneed hij in 1686 vijftig blokjes, in 1687 achtenzestig en in 1688 rond de dertig voor zijn terugkeer naar Haarlem. Het hoogtepunt van 1687 heeft zich later niet herhaald. In de Haarlemse jaren 1689 tot 1696 sneed hij gemiddeld zo'n vijfendertig blokjes per jaar, met een uitschieter van zevenenvijftig in 1692. Deze aantallen zijn niet verbluffend te noemen, maar de gestage werkzaamheid resulteerde in een oeuvre van omstreeks twaalfhonderd blokjes, waartegen in zijn tijd in Nederland alleen de gebroeders Luyken - over wie Mejuffrouw Van Eeghen u in deze bundel informeert - en de Orangist Romeyn de Hooghe kunnen opbieden. In een zeldzaam geval sneed Van der Vinne overigens op 21 juni 1685 te Amsterdam 'door ordre van Romijn de hoge' één der fabrieksmerken voor de doopsgezinde Haarlemse koopman Tobias Slagregen. Dit is het enige ontwerp voor een handelsmerk dat van De Hooghe bekend is.²⁴

Tekenen wij bij de productie van Van der Vinne nog aan dat hij tevens actief was als boekverkoper/uitgever, als dichter, als lid van de rederijderskamer 'In Liefde Bloeiende' en als kunsthandelaar. In 1690 werd hij ingeschreven als lid van het Haarlemse St. Lucasgilde en in de periode 1720-1741 was hij er afwisselend deken en vinder. Getuige de presentielijsten was hij een betrouwbare kracht in die functies. In de gildeboeken over 1730, op 20 juni, lezen we dat bij de jaarlijkse collecte der contributies 'Naamiddags Izaak vander Vinne vry [was] geloot, dog moet de kruyke bestellen tegen dat de vrienden weerom komen.' Van Eijnden en Van der Willigen merkten nog op dat hij was 'een liefhebber van de natuurkunde, verzamelde veel dat daartoe betrekking had, en teekende veel gekorvene diertjes, ...', terwijl in Izaaks testament uit 1735 de volgende zaken tot erfdeel van neef Vincent Laurensz. van der Vinne worden bestemd:

alle papieren van aantekening over natuurlijke saaken, van weder, wind, gediertens, bloemen, planten, thuijnen als andere memorien, rijmpjes, liedjes, vertaalingen, taalkundige en andere observatiën, critiquen en extracten of wat van die natuur van sijn handgeschreven sal worden bevonden, en daar bij geschildert en afgeteekent sal sijn. In sonderheid een dik konstboek met omtrent hondert observatie van rupsen, torren, vliegen, vlinders als anders, een quarto boekje over de groei van den tulpbol, drie folio konstboecken met houtsneden en koopliedenmerken, alsmede sijn cabinetje en alle sijn doosen met insecte daar inne beslooten, en daar buijten bevonden wordende, alles wat de Liefhebberije van dien aangaat, dog geen gedrukt werk.

Op veel van Izaaks activiteiten hierboven genoemd zal nog door specialisten als Bert Sliggers en Sam Segal ingegaan worden. Er is voor zover bekend praktisch

²⁴ Afgebeeld in: Ch. Schuckman, 'Ruim een eeuw onderzoek naar Romeyn de Hooghe: beredeneerde bibliografie' in: *De Boekenwereld* V (1988) 51-57, afb. 2.

niets van Vincent Laurensz' erfdeel bewaard. Wel is een handschrift van Izaak, gedateerd 23 juni 1697 en getiteld: *Ondervindingen wegens de Wichel-Roede*, door Sliggers teruggevonden.²⁵

Signaleer ik hier nog dat Van der Vinne als uitgever theologische werken van Abraham Verduyn uitbracht, waaronder een doopsgezinde geloofsbelijdenis, en tevens betrokken was bij de uitgave van een weerwoord van de menist J. Bredenburg contra de Amsterdamse doopsgezinden uit De Zon op de Singel, Hermannus Schijn en Lambert Bidloo. Verduin behoorde tot de doopsgezinde beweging der Lamisten en predikte te Koog en Zaandijk, terwijl Schijn en Bidloo tot de leiders van de opposerende Zonisten behoorden. Izaak van der Vinne sympathiseerde kennelijk met de Lamisten, maar of hij daarvoor zijn van huis uit meegekregen opvoeding in de principes der Vlamingen heeft laten varen is zeer de vraag.²⁶

²⁵ Sliggers en Goudriaan, *JCBG* 41 (1988) 170, sub 5. B.C. Sliggers 'Honderd jaar natuurkundige amateurs te Haarlem', in: A. Wiechmann, ed., *Een elektriserend geleerde, Martinus van Marum 1750-1837* (Haarlem, 1987) 67-102, i.h.b. 69-70, noot 12, voor het handschrift van 15 pagina's dat zich in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam bevindt. Voor Izaak van der Vinne als kunsthandelaar, zie G. Schwarz en M.J. Bok, *Pieter Saenredam* (Maarsen/'s-Gravenhage, 1989) 187. Voor Saenredams kleinzoon Paulus Vermeulen sneed Izaak overigens een handelsmerk, zie: album B, B186 (Wapenschild met drie bomen, met in ovaal rondom *PAULUS VERMEULEN*; wapen van de stad Haarlem midden-onder). R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst, sedert de helft der XVIII eeuw* (3 dln en suppl.; Haarlem, 1816-1840) I, 445-446. Het testament uit 1735: zie noot 8. Zie voor Izaak van der Vinnes functies in het Haarlemse St. Lukasgilde: Miedema, *Lucasgilde* II, register op persoonsnamen, 1202. Veilingcatalogus Christie's Amsterdam (21 nov. 1989) 62-72, nos. 108-134, stelt een artikel van de hand van S. Segal voor het *Bulletin van het Rijksmuseum* in het vooruitzicht over een groep botanische tekeningen door leden van de familie Van der Vinne. Of Izaak daarin zal figureren is mij onbekend.

²⁶ *CHRISTELYKE// GODGELEERDHEID, in Leerredenen verhandeld// DOOR// ABRAHAM VERDUIN, Leeraar der Doopsgezinden van Koog en Zaandijk. TE HAARLEM, Gedrukt by IZAAK VANDER VINNE, Boekdrukker// en Verkoper in de Warmoesstraat, 1729* [2 dln, tweede deel, s.a.]. In 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, als convoluut (signatuur 2203A14-15) gebonden met: *GELOOFSBELYDENIS// Volgens de Gronden der// DOOPSGEZINDEN, DOOR// ABRAHAM VERDUIN, Leeraar in deselve Gemeente van Koog// en Zaandijk. TE HAARLEM, Gedrukt by Izaak vander Vinne, Boekdrukker en// Verkoper inde Warmoesstraat, 1729.* [Bredenburg, J.] *J. Bredenburgs Scherm voor de stekende zon der Amsterdamsche Mennisten: of verdediging der verdraagzaamheit, Tegens de verkeerde en onhebbelyke Misduidingen van Dr. Herm. Schijn en L. Bidloo Voorstanders der Doopsgezinden, hunne Vergadering houdende binnen Amsterdam op de Zingel in de zon, Tweede Druk, Ter gelegenheid van den tweede Druk van L. Bidloos Onbepaalde Verdraagzaamheid de Verwoesting der Doopsgezinden, Leiden - Haarlem [1642]* (ex. in 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, signatuur P17358). Voor Verduin (1668-1756) zie: *The Mennonite Encyclopedia* (4 dln; Scottdale - Newton - Kansas, 1959)

Immers, getuige zijn testament uit 1735, vermaakt hij f 250,- aan de bekende Vlaamse gemeente in Haarlem die sinds 1627 samenkwam in de 'Blok'.²⁷

Rest mij u inzicht te geven in het aantal doopsgezinden onder de cliëntèle van Izaak van der Vinne.²⁸ Het totaal aan merken waarvan de opdrachtgever te identificeren is, bedraagt 466. Daaronder zijn er 240 voor doopsgezinden vervaardigd, ofwel 52 %. Het totaal aantal geïdentificeerde kooplieden bedraagt 154, waaronder 53 doopsgezinden, ofwel 34 %. Terwijl doopsgezinde kooplieden gemiddeld 4.5 merken bij Van der Vinne bestelden, ligt dat gemiddelde op 2.2 merk voor de restgroep. Deze getallen roepen een beeld op waarin een hoog percentage doopsgezinde kooplieden grofweg tweemaal zoveel merken bij Van der Vinne bestelden. Deze voorlopige getallen moeten echter met voorzichtigheid gehanteerd worden. Mogelijk worden in de toekomst meer kooplieden onder Van der Vinnes klanten als doopsgezinden geïdentificeerd. Onder de doopsgezinden zijn enkele klanten die negen of meer merken bestelden: Egbert Dicks Backbant (9), Jean le Clef (10), Pieter Colaert (15), Jacobus Crayesteijn (13), Coenraet van Diepenbroeck (28) en Tobias Slagregen (14). Onder de restgroep komt alleen John Sickenga met 12 merken boven de tien bestellingen uit. De achtentwintig merken besteld door Van Diepenbroeck wijzen, behalve op trouw aan het kennelijk bevredigende product van Van der Vinne, op zijn succesvolle carrière als koopman. Vullen we deze sociaal-economische overwegingen nog aan met een zeldzaam gegeven over de oplage van een bij uitzondering gegraveerd merk uit 1728 (afb. 17). Van der Vinne had het eerder in hout gesneden, maar toen de onbekende klant met initialen *IVR* het op kleiner formaat wilde, moest Van der Vinne voor acceptabele detaillering wel naar de burijs grijpen. Hij vermeldt dat het merk voor een eerste keer in een oplage van 1900 stuks gedrukt werd. Een ander gegraveerd

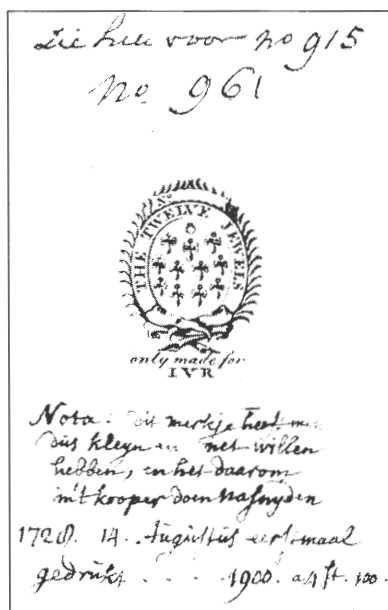
IV, 811; voor Schijn (1662-1727) en Bidloo (1633-1724): N. van der Zijpp, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952). De eerste uitgave van Bidloo's boek was te Amsterdam in 1701. Voor Vincent Laurensz van der Vinnes dooperdom, zie: Sliggers en Goudriaan, *JCBG* 41 (1987) 158-159 en B. Sliggers jr., *Dagelijkse aentekeninge van Vincent Laurensz van der Vinne* (Haarlem, 1979). Toen Vincent in 1668 hertrouwde met een vrouw die lid was van een Vlaamse gemeente, ging hij tot haar gemeente over 'dog de moderatie die inde Waterlandsche Gemeente zoo prijselijk werd onderhouden, bleef hem altoos bij.'

²⁷ Zie W.J. Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland. Tweede deel 1600-1735, eerste helft* (Haarlem, 1940) 10. De verwijzing naar Izaaks legaat ten gunste van de 'Blok': testament 1735, zie noot 8.

²⁸ Dit onderdeel stoelt op gegevens vriendelijk verstrekt door Bert Sliggers en Dr. S.L. Verheus. Zie Sliggers opmerkingen over handicaps van onderzoek naar doopsgezinden vóór de invoering van de burgerlijke stand, Sliggers en Goudriaan, *JCBG* 41 (1987) 149. Ook de heer Verheus informeert me dat de lijsten door de koster opgemaakt soms op gebrekkige bronnen rusten.

merk werd in 1707 wel drie keer 'opgewerkt', of bijgesneden na slijtage, zodat een totaal van ca. 6000 afdrukken bereikt werd. Getallen als deze, die met enige reserve ook voor de houtblokjes gehanteerd kunnen worden, geven enig idee met wat voor aantallen we voor een bepaald product rekening kunnen houden.²⁹

Concluderend meen ik dat de productie van Izaak van der Vinne qua onderwerpskeuze slechts sporadisch trekken vertoont die kennelijk door zijn doopsgezindheid beïnvloed werden. In zijn boekenuitgeverij blijkt hij te sympathiseren met de Lamisten, maar in zijn testament vermaakt hij de somme van f 250,- aan de Vlamingen in het Haarlemse. Onder zijn cliëntèle voor de fabrieksmerken bevond zich een groep doopsgezinde kooplieden die hun geloofsgenoot Van der Vinne trouw van opdrachten voorzag. Het beeld van een kundige 'werkbij' dringt zich op, één die bovendien - net als andere familieleden - langdurig verantwoordelijkheid

17. Izaak van der Vinne, *The twelve Jewels*: handelsmerk, gravure, HGA.

²⁹ Album B, B678; vgl. album B, B617.; op B678 bijgeschreven: 'Nota: dit merkje heeft men// dus kleyn en net willen// hebben, en het daarom// in't kooper doen nasnijden// 1728. 14 Augustus eerstmaal gedrukt// ... 1900 a 4 st. 100.'

in zijn vakorganisatie, het St. Lukasgilde, op zich nam. Plichtsbetrachting, nauwgezetheid en pragmatisme staan mij als drie beslissende trekken voor ogen die Izaak van der Vinne kenmerken en zijn succes in de maatschappij van zijn tijd verklaren. Luistert u tot slot naar de observaties in een schrijfoefening van de twaalfjarige Izaak:

Looft Godt boven al
 nou is het de tweede kermis dach en morgen ist de Driede
 in Gisteren doen wasts de eerste in ick heb Gisteren
 al soo langh op de mart wesen kyken;
 abcdefghijklmnopqr stvu
 nou is er buijten al soo veul te kyken als dat der
 in een langen tyt buijten te kyken is geweest
 Isack Vander Vinne, Anno 1677 den 29 Iunij.³⁰

Toen al kon hij niet laten zijn werk - want dat is een schrijfoefening voor een kind van twaalf - van preciese datum te voorzien.

³⁰Ingeplakt aan het begin van de door vader Vincent Laurensz van der Vinne opgetekende ledenlijsten van het St. Lukasgilde, zie Miedema, *Lucasgilde*, 931 [fol. 2v].

Amsterdamse doopsgezinden in de achttiende eeuw

Inleiding

De dopers waren vanaf hun eerste optreden in de 16e eeuw gekenmerkt door verscheidenheid. In de tijd dat zij in de lage landen niet meer bloedig vervolgd werden, begonnen zij met de opbouw van hun gemeenten die de kern zouden vormen van hun geestelijk leven, daarin vermaand door gekozen lekepredikers in hun schuilkerken. In Amsterdam had dat plaats na 1580. Daar bestonden naast elkaar meerdere doopsgezinde gemeenten van verschillende kleur en enkele gemeenschappelijke "hoofdwaarheden". In de 17e eeuw groeide het streven naar vereniging. Dikwijls was dat de aanleiding voor het opstellen van een geloofsbelijdenis waarin stond wat een gemeente, of een groep van gemeenten, beschouwde als de grondslag van eigen geloof en reden van bestaan.

De eenwording van doopsgezinde gemeenten leek in Amsterdam aardig op gang te komen, toen in 1639 de Jonge Vlamingen, de Jonge Friezen en de Hoogduitsers zich aaneensloten in de gemeente bij 't Lam. Het Lam was een schuilkerk gelegen tussen het Singel en de Herengracht. Deze Singelkerk werd toen zo genoemd naar het herkenningsteken: een lam met een kruisje in zijn rechterpootje, boven op de gevel van het buurhuis, dat nu Odéon heet. De Waterlanders maakten daar geen deel van uit: zij vergaderden in de vermaning bij de Toren (d.i. de Jan Roodenpoortstoren, een vroegere waltoren), gelegen tussen Singel en Herengracht bij de Bergstraat, ook een inpandig gelegen schuilkerk.

Toch was de eenheid van de gemeente bij 't Lam nog niet hecht. Het optreden van de charismatische prediker Galenus Abrahamsz de Haan (1622 Zierikzee - 1706 Amsterdam), een arts die in 1648 gekozen werd tot leraar in de gemeente bij 't Lam, maakte duidelijk dat onconventioneel optreden kon leiden tot grote spanningen. Galenus stond open voor andersdenkenden, sprak met quakers, remonstranten en collegianten. In 1663 werd hij vrijgesproken van de beschuldiging van socinianisme - een leer, die de volkomen goddelijkheid van Christus niet erkende. In 1664 scheidde zich daarop een 500-tal leden af van 't Lam en ging onder leiding van o.a. Samuel Apostool vergaderen in het inpandig verbouwde pakhuis de Zon. Deze strijd veroorzaakte een stortvloed van pamfletten en brochures. De Zon was - alweer - gelegen tussen Singel en de Herengracht, dichtbij de Blauwburg-

* Opgedragen ter nagedachtenis van Albert F. Mellink, overleden op 22 september 1987, die, zoals de oude dopers, gegrepen was door het ideaal van het rijk van gerechtigheid en vrede.

wal. Vanaf 1664 tot 1801 zou deze scheiding voor een goed deel ook de scheiding tussen de doopsgezinden in Nederland bepalen. In 1801 zouden Zon en Lam (sinds 1668 verenigd met de Waterlanders, de gemeente bij de Toren) zich verenigen tot de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam.

In het nu volgende opstel wordt de vraag gesteld hoe en waarom de verschillende doopsgezinde gemeenten zich met elkaar verenigden? Bij het beantwoorden hiervan worden enkele zaken terzijde gelaten. Dit geldt voor de geschiedenis van de onderscheidene Sociëteiten van Friezen, Vlamingen, Oude Vlamingen, enzo-voorts; even zeer voor de gemeenten die zich rond de Zon aaneensloten. Ook wordt in dit bestek niet ingegaan op de vraag naar de mogelijke invloed van het Fonds voor Bijzondere Nooden, waarin alle doopsgezinden samenwerkten sinds 1710. Op de achtergrond moet ook blijven een andere uiterst interessante en wellicht zwaarwegende kwestie: ging de bevolking van Amsterdam in de 18e eeuw in aantal achteruit en is in verband daarmee ook de achteruitgang van de doopsgezinde gemeenten te verklaren? Is, met andere woorden, het “verval” in economisch opzicht voor een goed deel verantwoordelijk voor het feit dat verschillende gemeenten in moeilijkheden kwamen?¹ Het is moeilijk om in dit geval van “schuld” te spreken, waar men ziet hoeveel hart de verschillende leden voor hun gemeente hebben.² De gevelsteen in de Singelkerk te Amsterdam aan de kant van ‘t Singel herinnert ons na al die jaren nog aan de vereniging van Lam, Toren en Zon in 1801.³

De gemeente de Zon en zijn predikers

Onder een stortvloed van pamfletten en brochures werd de gemeente ‘t Lam verlaten door de leraren Samuel Apostool (1638-1699), medicus en sinds 1662 leraar bij ‘t Lam, Tobias Govertsz van den Wijngaard (1587-1669), sinds 1617 leraar en vrij gauw daarna Oudste van de Vlamingen en Isaac van Vreden (overleden 1682) eveneens in 1662 gekozen tot leraar bij de gemeente ‘t Lam, gevolgd door nog zo’n 500 leden. Zij vormden een nieuwe gemeente die eerst in een gehuurd pakhuis in de Oude Teertuinen bijeenkwam. De eerste preek werd daar

¹ J. de Vries, *De economische achteruitgang der republiek in de achttiende eeuw* (Amsterdam, 1959) is het standaardwerk over de economische geschiedenis van de Republiek.

² *The Mennonite Encyclopedia* [M.E.] uitgegeven te Scottdale (Penn.), I³ (1976), II² (1972), III² (1973) IV² (1973). De meeste stukken betreffende de doopsgezinden in Nederland zijn van N. van der Zijpp (Rotterdam). Lemma “Amsterdam” in I, 101-108 werd geschreven door Fr. K. (Frits Kuiper), die deze periode ziet als “decline” (1662-1801).

³ Afbeelding in S. Groenveld, e.a., eds, *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1980) 80. Uitvoeriger in dit boek: J.A. Oosterbaan, “Over verdeeldheid en hereniging”, 62-83.

door de Haarlemmer Isaac Snep gehouden op 22 juni 1664, een belangrijke Oudste van de Vlaamse de Blok-gemeente. In september kochten gemeentelieden het pakhuis de Zon, gelegen tussen de Singel en Herengracht met een uitweg naar beide kanten vlak bij de Blauwburgwal. Pogingen tot hereniging werden gedaan in de jaren 1672, 1684-1685 en in 1691, zonder dat dit resultaat had.⁴ De scheuring binnen de gemeente bij 't Lam en de afscheiding van allen die de koers van Galenus niet bevielen, maakten de weg vrij voor een vereniging in 1668 van 't Lam met de Waterlanders, die bijeenkwamen in "de grote spyker" of de Toren bij de Jan Roodenpoortstoren. Lange jaren zou de gemeente dan ook bij 't Lam en de Toren gaan heten. Beide kerken zouden door deze gemeente gebruikt worden totdat "de grote spyker", wegens bezuinigingen na de Franse tijd, verkocht moest worden en in 1815 werd afgebroken.⁵

Een voorbereiding tot deze afscheiding moet de bijeenkomst van Vlaamse gemeenten in Leiden geweest zijn in 1660, die in 1664 uitmondde in het "Oprecht Verbondt van Eenigheyt", bekrachtigd door gemeenten in het land. Men liet de bestaande belijdenissen in 1665 herdrukken: *Algemeene Belijdenissen der Vereenighde Vlaemsche, Vriesche, en Hoogduytsche Doopsgezinde Gemeeynte Gods*, en kwam ook nog te Utrecht en in Leiden bijeen. In 1674 werd dit verbond omgezet in de Zonnistische Sociëteit, die elk jaar bijeenkwam in de Zon te Amsterdam.⁶ De bezwaren van de zijde van de Zon en zijn aanhang⁷ kan men het beste leren kennen uit het boekje dat in 1674 werd uitgegeven onder de titel: *Grondt-steen van Vreede en Verdraegsaemheyt tot opbouwinge van de Tempel Christi onder de Doopsgesinde ... der Dienaren van de Vereenigde Waterlandsche en Vlaemsche gemeentens*,

⁴ Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Particulier Archief (PA) 877 (het nummer van het archief van de doopsgezinde gemeente de Zon) in het vervolg te citeren als PA, 877. PA, 877/65 (Notulenboek 1664-1686) p. 7 vlg. N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Amsterdam, 1980²) 104-105.

⁵ Afbeelding van de "grote spyker" van binnen: S. Groenveld, e.a., eds, *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden*, 112, waarop duidelijk is dat de Waterlanders een afwijkend avondmaal-ritueel hebben, namelijk bij aanzitting. Afbeelding van buiten: *Vier eeuwen Herengracht*, 228, bijschrift bij nummers 141-145 en in *De Verzameling Van Eeghen* (Zwolle, 1988) 418, afb. 479. Deze kerk had uitwegen naar het Singel en de Herengracht (Smitssteegje).

⁶ Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 104-105. *Catalogus der werken over de Doopsgezinden en hunne geschiedenis ... in de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente [VDGA] te Amsterdam* (Amsterdam, 1919) 168-169.

⁷ Het aantal uitgetreden en wordt door Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 104, op "ongeveer 500" leden gesteld.

gericht tot alle opposanten.⁸ Jaarlijks werd hieruit voorgelezen bij het begin van de zitting van de Zonnistische Sociëteit, waarschijnlijk alleen de vijf punten, die onder de aanroep “Emanuel” (God-met-ons) kort en duidelijk de grondslag weergeven:

1. Men moet zich uitdrukkelijk verklaren voor de belijdenis van De Ries en voor de door Pieter Arendsz in 1665 in Amsterdam uitgegeven belijdenis.

2. Geen gemeente van de Sociëteit mag een leraar of diaken aanstellen, die niet deze belijdenissen aanneemt.

3. In de gemeente zou men geen anderen tot het avondmaal noden of toelaten dan “bejaard-gedoopten”.

4. Men zou noch leraren noch diakenen of leden de vrijheid geven om in Rijsburg te “communiceren”, dat wil zeggen het avondmaal te houden met de collegianten in hun centrum te Rijsburg.

5. Aan de “opzieners en diaconen” zou geen vrijheid gegeven worden om de openbare godsdienst te houden op de manier der collegianten die aan ieder het openbaar spreken toestaan.⁹

In de eerste twee punten speelde het socinianisme een rol, dat men aldus meende te kunnen weren; in alle vijf de colleges van de collegianten. Maar ook is het een afscherming van de doopsgezinden tegen de remonstranten, een rekkelijke richting binnen de gereformeerde kerk, die door de Synode van Dordrecht (1618-1619) was veroordeeld. Men wilde zo het doopsgezind eigene behoeden tegen vervloeiing door “onbepaalde verdraagzaamheid”.

Helemaal rustig was het nog niet in de Zon. De predikers Isaac van Vreden en Pieter Eyssen verlieten de Zon weer met een aantal volgelingen in 1670. Zij vormden de gemeente “De kleine Zon” (in de Arke Noach op de Prinsengracht met ook een uitgang naar de Prinsenstraat) die echter datzelfde jaar nog terugkeerde naar de Zon. Van Vreden had ook de leiding bij de afscheiding van het Sterretje (1675), waarvan een aantal leden later zou overgaan naar de Friezen van de Arke Noach, die toen, vanaf 1664, bijeenkwamen in “de kleine spijker” in de Teerketelsteeg.

Het is moeilijk om het aantal leden van de verschillende Amsterdamse gemeenten te weten te komen. Waarschijnlijk is er een aantal bij alle scheuringen tussen wal en schip gevallen. Blaupot ten Cate geeft enkele aantallen: zo’n 2000 leden bij

⁸ Uitgegeven door J. van Veen te Amsterdam, 1674; er verscheen een heruitgave (1731) door J. Hartigh, die toen lid van de Arke Noach was. Het telt 34 bladzijden en is ondertekend door Pieter Jansz Stapper, Jan Jansz Kees-Kooper, Pieter Apostool, Engel Arentsz van Dorregeest.

⁹ *Grondt-steen*, 12-13. Zie ook S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland*, II (Amsterdam, 1847) 81-82. Hierin ook een lijst van de vertegenwoordigde gemeenten. Later konden ook personen op persoonlijke titel uitgenodigd worden uit niet-aangesloten gemeenten.

't Lam en de Toren (na de vereniging met de Waterlanders in 1668), minstens 100 leden bij de Dantziger Oude Vlamingen en 250 bij de afgescheiden Friezen (waarschijnlijk de Arke Noach en het Jan Jacobsvolk samen). Hij komt tot een totaal van 3000, ofwel ongeveer 6000 zielen; eerder "te laag dan overdreven".¹⁰ Dit alles is een schatting. Van der Zijpp meldt dat er tussen 1700 en 1800 in heel Nederland precies honderd gemeenten zijn verdwenen. Zijn berekening is dat er bij de telling van 1808 nog 26.935 doopsgezinden waren. Er waren in Amsterdam in 1664 volgens zijn opgave totaal 2950 leden, wat in 1742 gedaald was tot 2218.¹¹ Uit het archief van de Zon is een cijfer bekend omdat dit van overheidswege was gevraagd: het aantal zielen der gemeente. Dit was uitgeteld in 1797 508 *zielen*, wat iets anders is dan het aantal leden. Waarschijnlijk heeft de Zon een 300 leden gehad in die tijd.¹² Minder in elk geval dan in 1664, terwijl er sindsdien door fusie nog leden bijgekomen moeten zijn. Al in het begin van de 18de eeuw was de teruggang in het ledental een grote zorg. Dat noopte Hermanus Schijn tot bezinning. Ook anderen deden dat; de heersende verdeeldheid zou een factor in het geding kunnen zijn.

Op 27 september 1722 wendden Dirk Moeriaen (Zaandijk) en Maarten Mol (Jisp) zich met een brief tot de diakenen van het Lam, waarin zij een over-en-weer preken door de leraren van Zon en Lam voorstelden. Deze brief, gedateerd 20 juli 1722, was geschreven in opdracht van de Sociëitsvergadering van Zonniste gemeenten. Bij 't Lam en de Toren besloot men om er "op een civiele manier" op te antwoorden: "wij oordeelen dat de tijd daartoe noch niet gebooren is". Toch vond de kerkeraad van de gemeente bij 't Lam en de Toren dit initiatief belangrijk genoeg om de brief van Moeriaen en Mol met hun eigen antwoord in zijn geheel op te nemen in het notulenboek.¹³

De Zonnisten gaven hun pogingen nog niet op. In 1723 werd in opdracht van de Zonse Sociëit, bijeen op 23 mei 1723, een brief gezonden, nu gericht tot de "Opzienderen en Dienaren der Friesche Doopsgezinden alhier by een vergadert" met het doel de eenheid te bevorderen. Na onderzoek van de uitstaande belijdenissen vond zij "in die alle, ten aanzien van de hoofwaarheden en grondstukken des geloofs ter zaligheyt noodzakelijk" zo veel overeenstemming, dat het "onze Sociëit en Jaarlyksche vergadering" tijdig en noodzakelijk vond, "om ten

¹⁰ Blaupot ten Cate, *Doopsgezinden in Holland*, I, 390. Leden zijn volwassenen die gedoopt zijn.

¹¹ Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 178-179.

¹² GAA, PA, 877/19; werd op 30 oktober 1798 beantwoord volgens Copieboek van diakenen (877/12).

¹³ GAA, PA, 565/B 870 III, Notulenboek Lam en Toren 1683-1741, p. 491. De brief van Moeriaen en Mol op pp. 494-497, het antwoord ondertekend door Dominicus Eekens, pp. 497-499 (27.IX.1722).

minsten eenige nodeloos en beklaglyke *scheuringen* en verdeeltheden te weeren, de Doopsgezinden van eenen vuylen blaam en naspraak te ontheffen, en met allen ernst toe te leggen op de Hereeniging van die Doopsgezinden ...”.¹⁴ Hierin stellen zij weer een over-en-weer prediking voor, “zonder quetzing of aanstoot”. Dit keer waren niet alleen Moeriaen en Mol de ondertekenaars, maar de eerste was Hermanus Schijn. Mogelijk had hij nu geen gewetensbezwaren, zoals misschien wel tegenover de gemeente bij ‘t Lam en de Toren; misschien ook had hij zijn bestudering van de openstaande belijdenissen afgerond.

Het antwoord van de Friezen, vergaderend in de Arke Noach (sinds 1720 was de gemeente te Amsterdam gevestigd op de Prinsengracht, schuin tegenover de Noorderkerk, op de plaats waar het Sterretje ook was bijeengekomen) kwam het volgende jaar. De Friese Sociëteit vond het voorstel zo belangrijk, dat alle gemeenten een kopie van de brief kregen met het voorstel van de Zonnistische Sociëteit “opdat ieders Gemeente dezelve in de Goddelijke vreeze, met Ernst, Godtvrugtig zoud overleggen om daarop, by meerderheid van stemmen de Eerstkomende Societeys vergadering een besluyt te nemen ... “. Er waren - zo staat in het antwoord te lezen - drie meningen. Enkelen vonden het een goed voorstel; anderen vonden dat ten dele en “met een kleyne voorwaarde”. De derde mening - die van de meerderheid, - luidde alles nog bij het oude te laten en wel omdat “hebbende veele oude leden van dien reeds veel in de Liefde te verdragen, uit hoofde van zoo veele en steeds nieuw voorkomende veranderingen, die (wy vermenen ten goede) in onze Vriessche Gemeentens zedert eenige jaaren zyn opgekomen ...”. De commissie die de opdracht had om deze brief te schrijven eindigde echter hoopvol. De ondertekenaars zijn Albert Crab, Cornelis Lely en Klaas Abr. Kuyper.¹⁵

Dit waren dus de Fries-doopsgezinde gemeenten in Noord-Holland met als belangrijkste die van Alkmaar, Hoorn, Edam, Zaandam, Wormerveer en Amsterdam. Overigens was uitwisseling van predikers van een Friese gemeente met andere plaatselijke gemeenten niet helemaal ongewoon. In Zaandam gebeurde dat al in 1721; de Friese leraar Klaas Abrahamsz Kuijper werd uitgenodigd om in het Nieuwe Huys te preken bij de Verenigde Doopsgezinde Gemeente, en vanaf 1728

¹⁴ Alle citaten uit de kopie in gedrukte vorm van de brief van 26 juli 1723 zijn aanwezig in de Bibliotheek van de VDGA, *Catalogus* (1919) 135.

¹⁵ De aanhalingen zijn uit de kopie in gedrukte vorm van de brief van 11 augustus 1724 in de Bibliotheek VDGA, *Catalogus* (1919) 135. Zie over de Friese Sociëteit: Blaupot ten Cate, *Doopsgezinden in Holland*, II, 223-228 (= bijlage III, twaalf artikelen opgesteld in 1639 door leraren van de Friese Sociëteit in Holland, met verbeteringen). Blaupot kreeg een uittreksel van de hand van M. Schagen ter inzage. Zij werden op de Sociëteitsbijeenkomsten voorgelezen, tenminste tot 1715 of 1716.

had dit zelfs regelmatig plaats.¹⁶ Ook in de gemeente de Zon zou de begaafde prediker van de Friezen, Cornelis Lelij, in 1726, 1727 en 1728 tenminste vier keer in de Zon preken.¹⁷ Cornelis Lelij (1686-1758) was afkomstig uit Hoorn, waar ook zijn vader, Pieter T. Lelij, liefde-prediker was. Blaupot ten Cate vond deze toenadering eigenlijk onbehoorlijk. Hij ziet er “eene zekere zucht, om zich steeds uit te breiden” in.¹⁸

Hermanus Schijn schreef omstreeks 1722 een *Ontwerp tot vereeniging der Doopsgezinde Christenen*, waarin “Eenige Hinderpalen hunner verdeeltheit onderzocht en weggenomen worden” en “de Wijze en Middelen worden aangewezen, op en door welke dat heilzaam werk kan voltrokken worden”.¹⁹ Het was geen persoonlijk initiatief, verklaarde Schijn in het voorwoord, maar geïnspireerd door de kerkvergadering die elk jaar door “Dienaren” uit een groot aantal gemeenten in Noord- en Zuid-Holland, Zeeland, Overijssel en Emden werd gehouden te Amsterdam in de “Kerk van de Son”. De voornaamste punten van verschil waar hij aandacht aan wilde besteden waren: 1. de voetwassing; 2. het stil of stemmeloos gebed in de openbare godsdienst; 3. de strikte ban; 4. de strenge mijing; 5. het toelaten of het nodigen tot het avondmaal “onder algemeene spreekwijzen”.²⁰ Andere zaken behandelt hij niet, zoals de wijze van dopen - door besprenkeling (Friezen), overgieting (Vlamingen), één of drie keer overstorting door de leraar of Oudste over de dopeling, of dompeldoop (piëtistisch gebruik vanuit Noord-Duitsland of wel beïnvloed door de collegianten). Evenmin komt de viering van het avondmaal aan de orde: bij aanzitting (Waterlanders) of ronddeling (Friezen en Vlamingen).

Schijn toetst de vijf punten zowel aan de Bijbel als aan de uitstaande belijdenissen. De oudste daarvan is de Waterlandse van Hans de Ries en Lubbert Gerrits uit 1610; dan het *Olijf-tacxken*, in 1626 door de Vlaamse gemeente te Amsterdam uitgezonden; de belijdenis van de verenigde “Vriessen” en Hoogduitsers, opgesteld op 7 oktober 1630 te Amsterdam; de Dordtse belijdenis, opgesteld door Adriaan Cornelisz voor Vlamingen en Oude Vlamingen op 21 april 1632; en tenslotte nog het ‘Concept van Keulen’ uit 1591. Dit was een allereerste poging om de Hoogduitsers van Leonard Klock (Haarlem), met die der Rijnstroken en de

¹⁶ H.M. Romijn, *Kroniek van de Doopsgezinden in Zaandam* (Zaandijk, 1971) 57, 59, 124, 134.

¹⁷ GAA, PA, 877/5, pp. 9, 34, 44, 55. Mogelijk zijn er nog meer gemeenten die deze uitwisseling bevorderden. Ook Hoorn behoorde daartoe: in 1723 en vanaf 1727. Zie *M.E.*, II, 807.

¹⁸ Blaupot ten Cate, *Doopsgezinden in Holland*, II, 83-84; lijst van bij de Zon aangesloten gemeenten op p. 81.

¹⁹ Uitgebracht te Amsterdam in 1723 door Jacobus Verheijden.

²⁰ Schijn, *Ontwerp*, 2*, 22.

Jonge Friezen te verenigen, waarmee de eerste verenigingsgolf eigenlijk inzette. Schijn las ook het boekje van J.P. Schabaelje, leraar van de Waterlandse gemeente te Alkmaar, dat in 1640 was gepubliceerd: *Vereenigingh van de principale Artijckelen des Geloofs eeniger Doops-ghesinde Ghemeynten die men noemt Waterlander, Vlaminghen en Duytschen getrocken uyt hare uyt-gegevene Confessien*, een voorloper dus van de publicatie van Schijn.²¹ Het werd door Schijn gebruikt en aangehaald.

Hoewel voor Schijn de belangrijkste gemeenten de Lammisten en de Zonnisten waren, aan wie hij ook de meeste aandacht wijdt, komen de kenmerken van de meer conservatieve groepen, zoals de Oude Friezen en de Oude Vlamingen (zowel Dantzigers als Groningers) wel ter sprake, maar worden zij niet altijd met name genoemd. Het boekje van Schijn had in 1723 waarschijnlijk weinig succes, want het kwam in 1738 nog eens uit met alleen een gewijzigde titelpagina, nu bij Kornelis de Wit.²² Schijn wijst de voetwassing af, die sommige gemeenten van Oude Vlamingen nog praktiseerden. Als fenomeen is het volgens hem te verklaren uit het leven in een heet klimaat en met andere tafelgewoonten. Hij is voor het gesproken gebed; het stil of stemmeloos gebed van de Oude Friezen vindt hij minder geschikt voor een godsdienstoefening. Hij volgt hierin Hans de Ries en de Waterlanders. Ernstiger is voor hem het vraagstuk van de strenge ban en de strenge mijding. De ban is van “swaarder gewigt en grooter uitzicht”, “van Godt zelven ingevoerd”, namelijk voor het bijeenhouden van de gemeente en die te bewaren voor verval. Hij dient de zondaar tot schaamte, bekering en boetvaardigheid te brengen; tot een voorbeeld voor anderen en tot afwering van laster en ontheiliging van Gods naam.²³ Alleen moet de ban niet voor buitentrouw met mede-christenen worden ingezet.²⁴ Met doopsgezinden van een ander signatuur of protestanten (luthersen, gereformeerden) mocht men dus ook trouwen, maar hieronder begrijpt hij niet de roomskatholieken.²⁵ Dat Menno Simons en de zijnen de strenge ban en mijding wilden toepassen, was volgens hem waarschijnlijk een middel om het vuur der vervolging te mijden. Het staat echter niet in de H. Schrift; bij de doopsgezinden is het alleen in de Friese en Hoogduitse belijdenissen te vinden. Ook acht hij de mijding onbijbels. Heel uitvoerig behandelt Schijn de toelating van volwassen

²¹ Het verscheen onder de initialen I.P.S. te Amsterdam bij Denijs van der Schuere. Over Schabaelje: P. Visser, *Broeders in de Geest* (2 dln; Deventer, 1988) I, 79; 109-111.

²² Zijn boekhandel was tussen de twee Haarlemmer sluizen “in den Staatenbijbel”. Hij was, evenals waarschijnlijk Verheijden, de vorige uitgever, doopsgezind.

²³ Schijn, *Ontwerp*, 24, 25-26, 34, 36.

²⁴ Buitentrouw: is trouwen buiten de eigen gemeente.

²⁵ Hier manifesteert zich een anti-katholicisme, dat in die tijd niet verbazingwekkend is. Ook de zelfstandigheid van de gemeente en het “leek-zijn” van de predikant wijzen op een streven zich duidelijk te onderscheiden.

ongedoopten tot het avondmaal. Vroeger was hij hier ook al tegenop gekomen toen zijn vroegere gemeente Rotterdam bij de vereniging van de Vlamingen met de Waterlanders in 1700 een onbepaalde benodiging ingevoerd had. Toen publiceerde hij *Aanmerkinge op het Formulier van Benodiging, en Toelatinge tot het H. Avondmaal des Heeren op eigen proef bij zommige Doopsgezinden ingevoerd* (Amsterdam, 1701). Met de doop is het avondmaal een van de twee verbondsteeken, die men zo onderuit haalt.²⁶

Een andere vraag, waar hij nogal diep op ingaat, is hoe het verval van doopsgezinde gemeenten te keren is. De gemeenten verkommeren, omdat de predikanten te eenvoudig zijn, weinig zijn opgeleid en slecht worden betaald. De doopsgezinden hebben seminarie noch kweekschool en maar weinig gemeenten zorgen voor een sober bestaan van de leraren. Door onverschilligheid gaan leden dan over naar andere gezindheden: vanwege “wereldse voordeelen” (en hier gaat het om de gereformeerde of “heersende” kerk) of een al te grote verdraagzaamheid (hier doelt hij op de remonstranten). Schijn waarschuwt voor een “te naauwe precysheit en bepaaltheit”, maar ook voor een “al te ruimen en losse onbepaaltheit”.²⁷ Uiteindelijk is Schijn vóór het vasthouden aan de Waterlandse en de Vlaamse belijdenissen, evenals aan de benodiging tot het avondmaal, zoals de Zon en de gemeente bij ‘t Lam en de Toren al waren overeengekomen in 1685 en 1686 en genotuleerd door zijn jong-gestorven vriend M. Fortgens.²⁸ Elke gemeente heeft zijn eigen “huishouding” en er is een raad van zes of acht van de meest godvruchtige en geleerde leraren om tot overeenstemming of verbetering van uitspraken in belijdenissen te komen; over-en-weer prediken en ook toelaten tot het avondmaal, erkenning van de wederzijdse leraren met de hun toekomende plaats in de kerkeraadsbank. Als men wil, is de eenheid zeer nabij en hij besluit met een lang citaat van zijn voorganger op dit terrein, de Waterlander Jan Ph. Schabaelje uit diens *Van de principale Artiickelen des Geloofs* uit 1640.²⁹ In zijn tekst strooide Schijn ook raadgevingen, bijvoorbeeld hoe een gemeente moet handelen om zonder verwarring vredelievend bijeen te blijven. Nieuwigheden, al dan niet belangrijk, moet een leraar niet direct van de preekstoel verkondigen, maar eerst in klein gezelschap bespreken. En hier haalt Schijn met instemming en uitvoerig Philippus van Limborch, hoogleraar der remonstranten, aan.³⁰

²⁶ Schijn, *Ontwerp*, 37, 39, 40, 41, 42, 47, 48, 64-85.

²⁷ *Ibidem*, 93-104.

²⁸ *Catalogus* (1919) 132: *Verhaal der Onderhandeling tot nader vereeniging* (Amsterdam, 1685) en *Een brief aan N.N. rakende de laatste veronderhandeling tot nader vereeniging* (Amsterdam, 1692). Schijn sprak ook de lijkrede uit op Michaël Fortgens op 11 sept. 1695 over Handelingen 13, 36. *Catalogus* (1919) 250.

²⁹ Schijn, *Ontwerp*, 132-134, 135-141.

³⁰ Schijn, *Ontwerp*, 96-97, 97-100 (Ph. van Limborch), 100-102.

Ongetwijfeld heeft Schijn hier een moeizame episode uit zijn eigen gemeente, de Zon, in gedachte. Een van de predikanten was Harmen Reynskes van Overwijk. Hij stond eerst in Warns en vanaf 1689 in Molkwerum, waar hij moeilijkheden met medeleraren kreeg. Uitgeweken naar Hindelopen - de hele kwestie speelt zich af in zuidwest Friesland - publiceerde hij daar zijn verdediging in 1695. Een jaar later werd hij beroepen in de gemeente de Zon en in hetzelfde jaar kwam er een herdruk van zijn *Verklaringe over het ongenoegen der soogenoemde Doopsgesinde Christenen in Molqueern*. Hij zou overgehield hebben naar de leer van de gereformeerden inzake de predestinatie.³¹

Al in 1712 en later ontstond er een pennestrijd over zijn boek *Onderszoek over de Natuur van het Leeraar Ampt* (Amsterdam, 1712). Daartegen schreef Korn. van Huyzen (leraar te Emden) *Toets-steen van de Leere der Doopsgesinden*, met aanmerkingen op het boekje van Reynskes van Overwijk.³² Reynskes van Overwijk kwam vervolgens in conflict met een collega, David van Heyst. Dit liep zo hoog op, dat beiden werden geschorst in hun werkzaamheden. Reynskes werd zelfs in mei 1717 voor de schepenen ter verantwoording geroepen. Hij, maar ook Van Heyst, zouden volgelingen zijn van Willem Deurhoff.³³ De doopsgesinde Jan Hendrik Glazemaker vertaalde enkele teksten van Descartes en Spinoza en de doopsgesinde Jan Rieuwertsz senior (1617-1685) met collegiantistische sympathieën (evenals zijn zoon) gaf deze uit.

Deurhoff (geboren in 1650 en overleden op 10 oktober 1717) was een eerzaam koffermaker in de Warmoesstraat te Amsterdam en bestudeerde in zijn vrije tijd met anderen het werk van Descartes en Spinoza. Deurhoff was veel jonger dan de beide denkers; hij zou heel goed contact gehad kunnen hebben met Harmen Reynskes van Overwijk. Zelfs al was men bezig in kritische zin in een kleine kring teksten te bestuderen, dan was dat reeds voor de gereformeerde predikanten verdacht. De kerkeraad van de Zon besloot, omdat het horen door schepenen van Amsterdam toch enige actie wenselijk maakte, om een commissie van "buitenleraren" te benoemen, die een geloofsbelijdenis in 13 paragrafen opstelde. Reynskes

³¹ *M.E.*, IV, 313; *Catalogus* (1919) 151. Predestinatie is de leer der voorbeschikking: de mens is door God al bij zijn geboorte gedoemd tot zaligheid of verdoemenis. Galenus deed hetzelfde verwijt aan Samuel Apostool volgens Blaupot ten Cate, *Doopsgesinden in Holland*, I, 337. Dat Reynskes de lijkrede op Samuel Apostool hield, wordt daardoor wel begrijpelijker.

³² Douwe Douwens Muys verdedigde Reynskes. Zie *M.E.*, III, 801; Blaupot ten Cate, *Doopsgesinden in Holland*, II, 5; *Catalogus* (1919) 134, voor de titels van geschriften over dit conflict.

³³ GAA, PA, 877/4, Notulenboek de Zon 1715-1725, pp. 46-50, 93, 98, 103-111; Van der Aa, *Biografisch Woordenboek* (Haarlem, 1858) IV, 135-137 en P.C. Molhuysen e.d., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VIII, 382-383.

van Overwijk tekende deze op 27 juli 1717. Van Heyst kon hiertoe niet besluiten, ondanks de aandrang die telkens op hem werd uitgeoefend.³⁴ Een andere predikant, Korn. Bijhouwer, bleek ook al afwijkende denkbeelden te hebben, te oordelen naar de drie preken die hij in de Zon hield.³⁵ Hij beloofde zich echter te onthouden van afgekeurde “leringen”.

In 1718 stelde de gemeente de Zon orde op zaken. Reynskes van Overwijk werd weer tot het leraarsambt toegelaten, Van Heyst bleef geschorst, maar werd beroepen in Rotterdam. Twee Amsterdamse broeders, Willem Blauw en Abraham Willink stelden zich garant voor de uitbetaling van een jaar traktement aan David van Heyst.³⁶ Blijkbaar had Harmen Reynskes van Overwijk een kwalijke reputatie gekregen. In 1718 werd nog eens uitdrukkelijk gezegd in verband met het bovenstaande conflict dat de leer van W. Deurhoff geweerd moest worden van de preekstoel.³⁷ Dit klonk flink, maar toch versluisend. Bedoelde men niet dat hier de oude vijand, het socinianisme, in andere vorm bestreden moest worden?

Helemaal glad liepen de zaken niet. Of de gemeente de Zon, of Harmen Reynskes van Overwijk had een vijand die de zaak nauwlettend in de gaten hield. Reynskes publiceerde in 1722 in Amsterdam een boek over de evangelist Mattheüs, gevolgd door *Over de Instelling en bediening van de H. Waterdoop*. Met schrik hoorde de kerkeraad van de Zon drie jaar later dat op grond van de plakaten van 19 september 1653 - tegen het socinianisme gericht - dat boek op 20 maart 1725 was veroordeeld als een “seker sociniaans” en “godslasterlijk” boek. Reynskes werd onmiddellijk geschorst en kreeg vanaf 1 mei 1725 geen traktement meer.³⁸ Uiteindelijk kwam er een vergelijk: Reynskes zou zich gedekt houden en kreeg een pensioen van f 600,- per jaar en zijn weduwe zou f 250,- per jaar krijgen. Ook

³⁴ GAA, PA, 877/4, 103-111, 114-116. Deze “buitenleraren” waren Jacobus van Zanten (Haarlem), Dirk Moeriaen (Koog en Zaandijk), Claas Jantze Man (Uithoorn), Douwe Feddriks van Molqueeren (Harlingen, Emden), Tijmon van Hilten (Uithoorn) en Jan Claasz Kee (later in De Rijp). Aandrang op David van Heyst 154, 156-156. David van Heyst was getrouwd met een dochter Rebecca uit de rijke doopsgezinde koopmansfamilie Leeuw. Blaupot ten Cate, *Doopsgezinden in Holland*, II, 5-7.

³⁵ GAA, PA, 877/4, pp. 150, 151, 153, 181. Bijhouwer preekte toen over I Joh. 3, een tekst over de kinderen Gods; pp. 150-159.

³⁶ GAA, PA, 877/25 (1719).

³⁷ GAA, PA, 877/4, p. 164.

³⁸ GAA, PA, 877/4, pp. 340, 344. *Catalogus* (1919) 218: *De hoofdzakelyke meening, getrokken uit de Beschryvinge van den H. Evang. Mattheus, aangaande de geboorte, leer, wonderwerken, lyden, sterven en opstandinge ... van onzen Heere Jezus Christus*. Hier staan ook boeken die Reynskes blijkbaar naamloos publiceerde in 1726, 1727, 1730.

daarover werd een akte opgesteld.³⁹ Enige leden van de gemeente hadden namelijk f 8000,- bijeen gebracht met het doel dit pensioen uit te betalen van de rente. Het was een elegante oplossing. Reynskes kreeg zo meer vrijheid om te schrijven en deed dat ook tot zijn dood in 1737. Het is natuurlijk de vraag of de overheid het verschil tussen socinianisme en spinozisme wel kende; kennelijk waren beide stromingen zeer aan elkaar verwant. Het ontdekken van juist deze “ketterij” was natuurlijk pijnlijk voor de gemeente de Zon, die juist was ontstaan uit oppositie tegen sociniaanse en collegiantse invloeden die Galenus had verspreiden - ook al was hij in 1663 daarvan vrijgesproken.

Een andere leraar van de Zon werd ontzettend boos over deze regeling. Joannes Brandt was in 1725 gepensioneerd en zijn pensioen bedroeg maar f 500,- per jaar. Hij kreeg een verbod opgelegd om bij of in de kerkekamer te komen.⁴⁰ Enige versterking van het aantal leraren was echter wel gewenst. Herman Schijn was al op leeftijd; hij zou in 1727 overlijden. De heel jonge Henricus Bakker was gevraagd om een halve dienst te vervullen: 116 preekbeurten in het jaar, waarmee hij in december 1723 was begonnen. Voorlopig deed men het met “buitenleraren”: Dirk Sijmons Moeriaen uit Zaandijk vervulde enkele diensten, onder meer een doopdienst. Jan Albertsz van Dam uit Hoorn zou in 1725 14 preekbeurten houden. De jonge apotheker Gerard Maatschoen werd in februari 1725 beroepen, terwijl A. Westerhuis jr. zijn intrede deed op 4 december 1729.⁴¹ Met Pieter of Petrus Smidt (1707-1781) kwam ook een Amsterdammer bij de Zon. In heel korte tijd was het hele bestand aan leraren vernieuwd en een crisis doorstaan. En hierin is door zowel tijdgenoten, als latere historici een buitengewone discretie betracht.

³⁹ GAA, PA, 877/4, pp. 352-353 en 877/5, p. 1 (1726). Zie ook *M.E.*, IV, 313. Dit geval van verbod van overheidswege is niet vermeld in C. Sepp, *Het staats-toezicht op de godsdienstige letterkunde in de Noordelijke Nederlanden* (Leiden, 1891). Evenmin door W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage, 1914). Ook W.J. Kühler, *Het Socinianisme in Nederland* (Leiden, 1912) noemt Reynskes niet; evenmin is dat het geval bij Blaupot ten Cate, *Doopsgezinden in Holland*, II (7) of de *M.E.*

⁴⁰ Joannes Brand diende van 1701-1725 in de Zon GAA, PA, 877 (4.I.1725) p. 335, 351; 877/5, pp. 13, 15.

⁴¹ Schijn was in Amsterdam leraar van 1690 tot 1727. Henricus Bakker stond in Amsterdam vanaf 1723 tot zijn dood in 1756. Gerard Maatschoen, bij de Zon beroepen in 1726, zou het boek van Herman Schijn, dat in het Latijn verschenen was (1723 en 1729), net als M. van Maurik, in het Nederlands vertalen, annoteren en er nog een derde deel aan toevoegen (Amsterdam 1743-1745): *Geschiedenis dier Christenen die ... Mennoniten genaamd worden*. Vanaf 1750 zou hij op non-actief zijn wegens ziekte. Adriaan Westerhuis junior, beroepen in 1729, overleed al in 1736.

De vervloeiing van de Jan Jacobsgezinden

De Jan Jacobsgemeente was aan het eind van de 16e eeuw in Harlingen (Friesland) ontstaan. Behalve gemeenten in Friesland en op de eilanden Vlieland, Terschelling en Ameland waren er in de 18e eeuw twee gemeenten buiten Friesland: Hoorn en Amsterdam. Het is niet helemaal duidelijk hoe en wanneer deze laatste gemeente ontstaan is. In elk geval is zij gevoed door de contacten met de “overkant”, de Friese kust. In Amsterdam was de plaats van samenkomst in de Bloemstraat 49 en 51; twee huizen waaraan men niet kon zien dat er een vergaderruimte achter was. De bouw moet gedaan zijn na de uitbreiding van de stad, waartoe besloten werd in 1610. Daarna werd de Jordaan aangelegd; tussen de Rozengracht en Bloemgracht lag de Bloemstraat, beheerst door de toren van de Westerkerk.⁴² Deze huizen dateren van omstreeks 1620. Daarmee waren deze zeer strenge Oude Friezen modern: zij bouwden voor zichzelf een vermaning in een nieuwe stadswijk en gebruikten geen oud pakhuis. Het was een wijk voor kleine ambachten en, behalve scheepsvolk en aanverwante vakken, waren de leden uit deze categorie afkomstig.

Door tekeningen van Cornelis Pronk, die lid was van de Arke Noach, is het exterieur en de vermaning van binnen goed bekend. Aan de lange zijde - evenwijdig met de Bloemstraat en aan de kant van de achterzijde van de Rozengracht was de “bank” waar de leraren en de diaken zaten, op een kleine verhoging. In een leunstoel apart zat de voorganger met naast zich een stoel, voor waarschijnlijk de voorzanger. Zoals gewoonlijk stonden er banken rondom, dan een lege middenruimte voor de zusters die hun stoelen uit de gang moesten meenemen, als ze niet op banken zaten. Het kerkje had een balkon aan drie zijden, dus de gemeente was oorspronkelijk tamelijk groot.⁴³

De Arke Noach was de andere gemeente van de Oude Friezen die in 1639 niet waren meegegaan naar het Lam. Hoewel ook zij voor misslagen als dronkenschap, “vreemd” gaan, of minder oorbare praktijken op financieel gebied of in de handel, de ban toepasten (het afsnijden van de gemeente), lijkt het of zij op dit gebied iets voorzichtiger waren dan de Jan Jacobsgezinden. De Arke Noach had de gewoonte om in de ledenboeken ook de herkomst van nieuwe leden te vermelden. Zo staat bij 1692 opgegeven dat elf “Vlamingen” overkwamen en in 1693 nog eens vijf “Vlamingen”, waarschijnlijk allemaal vroegere leden van het Sterretje, die zich in 1675 hadden afgescheiden van “de kleine Zon”. Twee “Paltzer vrienden” meldten zich ook in 1693. Maar op 13 april 1698 bevestigde Evert Cornelis Melkeeter zes

⁴² A.E. d’Ailly, “De grote stadsuitbreidingen” in: *Zeven eeuwen Amsterdam* (Amsterdam, s.a. [voor 1940]) II, 46-51.

⁴³ S. Groenveld, e.a., eds, *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden*, 71; afb. 41. *Verzameling Van Eeghen*, 138, 139; afb. 86 en 87. Deze fraaie tekeningen zijn van Cornelis Pronk.

nieuwe leden die in de Bloemstraat lid waren geweest “met hand en mond”. Dit betekent dat hij deze Jan Jacobsgezinden de hand oplegde, ze van geknield tot staan hielp en de broederkus gaf. Vooraf had hij daarvoor toestemming van de eigen gemeente gekregen. Er werd dus niet overgedoopt. Zij werden lid “nadat zij onse confessie & huishoudinge hadden gehoord en [wij hebben] haar ook afgevraagd of zij haar daar onder gerust konde dragen”.

Deze uittocht hing samen met de slechte behandeling van Hendrik Siedse de Vries. Waarschijnlijk was hij gebannen vanwege geldzaken, waardoor hij gemeden moest worden, zowel persoonlijk (in zijn huwelijk en vrienden) als zakelijk. Ook dit werd geregeld, zoals de Arke Noach optekent: de nieuwe leden namen op zich, wat over De Vries was beslist en ontlastten de gemeente de Arke Noach daarvan.⁴⁴ Hendrik Siedse de Vries kwam met nog vijf zusters naar de Arke Noach; een daarvan was afkomstig van de Groningers (misschien uit Zaandam of Haarlem, want Amsterdam had allang geen Groninger Oude Vlamingen meer als aparte gemeente). In 1704 vonden nog eens drie zusters van de Jan Jacobsgezinden hun weg naar de Arke Noach.

In 1728 zou de uiteindelijke vereniging van de Jan Jacobsgezinden met de gemeente bij ‘t Lam en de Toren plaats vinden. Klaas Willemsze Roos was de broeder met wie de gemachtigde van het Lam contact onderhield. Toen bleek al dat enkelen niet naar ‘t Lam en de Toren zouden gaan, en tevens dat er al leden van de gemeente waren die elders hun toevlucht hadden gezocht. Er werd een lijst opgemaakt van de bezittingen van de Jan Jacobs-gemeente en alle leden die van plan waren om de overstap naar de gemeente bij ‘t Lam en de Toren te wagen, ondertekenden deze op 25 maart 1728. In totaal waren het 16 personen “zijnde gezamentlijk de overgebleevene Ledemaaten van de Doopsgezinde gemeente

⁴⁴ De stukken van de Arke Noach zijn te vinden in het archief van de Zon, waarmee de Arke zich zou verenigen. GAA, PA, 877/245, lidmatenboek. Naar de Arke Noach kwamen op 13 april 1698 de volgende leden:

Hendrik Siedse de Vries (overleden 1 mei 1707) met zijn

huisvrouw: Annetje Foppes (overleden 1704)

Marritje Ariaans, weduwe van Meindert Westerhuys

Giertje Tjerks, weduwe van Jan Ariaans Aswerker (zij overleed in 1706)

Sieuke Hessels, weduwe van Frans Pietersz (1723 overleden)

Trijntje Abrahams (overleden 1713)

Jannetje Jans (van de Groninger Oude Vlamingen)

(alles volgens GAA, PA, 877/245, Lidmatenboek Arke Noach)

genaamd Jan Jacobzen of oude Friezen”.⁴⁵ Drie van deze gemeenteleden tekenden met een letter of kruis, en konden dus hun naam niet schrijven.

Vier leden van de Jan Jacobsgemeente waren het niet eens met deze gang van zaken. Zij verzetten zich tegen de overgang blijkens een notariële verklaring waarvan een afschrift naar de gemeente bij 't Lam werd gezonden door notaris Isaac Costerus, gedateerd 13 juni 1730 te Amsterdam.⁴⁶ Zij verklaarden daarin dat ze niet gewend zijn “in rechten te treden of te pleijten” maar “in der minne hunne verschillen af te doen”. Daarom waren zij, Amelanders, ook eerst bij de diakenen

⁴⁵ GAA, PA, 565 (archief van de gemeente bij 't Lam en de Toren) B 870 III (notulen) pp. 597, 604-605, 606-607; PA, 565/B 1405: de bezittingen waren hun predikhuys in de Bloemstraat, een huis op het Franse pad (de noordzijde van de Goudsbloemgracht, na demping in 1857 Willemstraat) dat in kamers werd verhuurd; een obligatie van 10 honderd Ponden van veertig “Grooten Capitaal ... ten laste van het gemeene land van Holland en West-Friesland” van 1708, sinds 1711 in het bezit van diakenen, enig geld en goederen ter waarde van 140 gulden en 5 stuivers. Op 25 maart 1728 kwamen over naar de gemeente Lam/Toren:

Klaas Willemsze Roos en zijn huisvrouw Yttie Jacobs
 Anne Douwes (Mooij) en huisvrouw Attie Sy(ie)brands
 + Christiaan Ma(a)rtens (in 1734 67 jaar) en zijn huisvrouw I(e)beltie Alberts
 Kempe Fredriks met zijn huisvrouw Maayke Reinders
 + Reinder Janszen de Vries (weduwenaar, ook al gesteund door Jan Jacobs-gemeente)
 + Aaltje Johannis, weduwe van Jasper Douwes, in 1776, 80 jaar oud overleden
 Sytie Pieters, weduwe van Hendrik Fransze Bostyn
 + Annetie Cornelis, weduwe van Jacob Jansze Schellinger; zij overleed in 1727;
 dochtertje is besteed
 + Lysbeth Jaspers, weduwe van Stoffel Klaasze van Stem
 Neeltie Poppes, weduwe van Meindert Alberts
 Yttie Cornelis
 Jaapje Jacobs (een vrouw)
 Jan Roos, zoon van “de eerste” Klaas W. Roos en zijn vrouw
 + Trijntje Alderts (te Buiksloot, in 1734 67 jaar)
 (alles volgens GAA, PA, 565/B 870 III, pp. 597, 604-607).

De volgende leden wilden niet overgaan naar het Lam/Toren en spanden in 1730 een proces/request aan:

Ristje Wybes weduwe van Jeltje Jans (in de Buiten Brouwerstraat)
 Beukje Jans, huisvrouw van Dirk Jeltjes
 Vrootje Tjeddigers, weduwe van Fopke Aukes (in 1728 leefde haar man nog)
 Neeltje Jacobs, huisvrouw van Reijer Reijnderts Sol
 Volgens PA 565/B 361 waren zij en hun echtgenoten allen lid van de Jan Jacobs-gemeente. De mensen met een + voor hun naam werden volgens PA, 565/B 922 II op de een of andere wijze gesteund.

⁴⁶ GAA, PA, 565/B 361.

van 't Lam op bezoek gegaan, die op 8 juni 1730 verklaarden dat zij zich niet tot hen, maar tot hun vroegere medegemeenteleden moesten wenden.⁴⁷ De benaming "regenten" voor de diakenen van 't Lam en de Toren is tekenend voor de afstand die tussen de Jan Jacobsgezinden plus hun helpers bestond. In elk geval verklaarden zij "met ware woorden" dat zij de "regenten" aanspreken over het in bezit nemen van hun vergaderplaats - die nu vertimmerd werd - en van de effecten. De regenten dienden deze terug te geven aan de rechthebbenden, namelijk zichzelf. Zij en hun echtgenoten, waarvan enkelen reeds overleden, waren lid van de gemeente en hebben er recht op daardoor te worden onderhouden. Zij zijn lid van de Jan Jacobsgemeente gebleven "schoon ... eenige Herders of Leeraers alhier tot Amsterdam mochten zijn versturven en dat eenige uit deze gemeente mochten zijn veranderd."⁴⁸ Uit dit stuk wordt duidelijk waarom zij zo laat met hun protest waren. Door het sterven van hun voorgangers waren zij hun leidsmannen kwijt. En op een landdag van Oude Friezen deden zij hun beklag en besloten tot dit protest, daarbij geholpen door vijf broeders van buiten. Dat waren Jan Ames, "oudste voorstander" van het Jan Jacobs-volk, wonende in Blija, Friesland, en Cornelis Douwes, prediker op Terschelling, diaken Pieter Tjebbes, ook van Terschelling plus nog twee diakenen van Ameland. Waarschijnlijk kregen zij nul op hun request.⁴⁹

Uit het bovenstaande worden verschillende mogelijke oorzaken voor het verloop van de Jan Jacobsgemeente aangeduid, zoals gebrek aan leraren, dat wil zeggen aan liefdepredikers. Meestal betrof het een ruim aantal, omdat er veel gepreekt werd en zij deze preekplichten naast hun gewone arbeid moesten doen. Het geeft ook het beeld van een vergrijzende gemeente, zoals blijkt uit de passages waar zij verzet aantekenen tegen de opheffing. Eén aspect van het lidmaatschap van de gemeente was de zorg voor ouderen en hulpbehoevenden. Dat was een recht van de leden. Het is heel waarschijnlijk dat de gemeente in de laatste jaren was geslonken, niet alleen in ledental maar ook in kapitaalkracht. Hoewel armenzorg een erezaak was - anders zouden zij vanwege de stad Amsterdam onderhouden moeten worden, o schande, ging dit de krachten van de kleine gemeente te boven. Tussen 1725 en 1735 zorgde de gemeente van 't Lam en de Toren goed voor haar armen in natura. Als zij niet meer zelfstandig op een kamer konden wonen, werden zij in het Lindenhofje op de Lindengracht (nu de nummers 94-112), in de Jordaan, geplaatst⁵⁰ of in het hofje de Hoeksteen (in 1617 gesticht aan de Oude Looiersstraat,

⁴⁷ GAA, PA, 565/B 870 III, p. 650.

⁴⁸ GAA, PA, 565/B 361, Notariële verklaring, opgemaakt door Dirk Blok op 9 juni, dus de dag volgend op hun bezoek aan de diakenen van de Singelkerk.

⁴⁹ *Ibidem*

⁵⁰ Het Lindenhofje was in 1614 gesticht door de Waterlanders en in 1801 afgestoten, waarschijnlijk wegens bezuiniging en omdat het Zonshofje (op de plaats van de vroegere Arke Noach) net verbeterd was.

nummer 73-79) met enkele huisjes gelegen in de Hoeksteengang ten zuiden van de Elandsgracht in de Jordaan, of in het Oude-Vrouwenhuis. In geval van ernstige gekte kon de gemeente leden besteden in het Pesthuis. Al spoedig kwamen zes leden van de vroegere Jan Jacobsgezinden in de lijsten van de “treckende Ledematen” van de gemeente bij ‘t Lam en de Toren terecht.⁵¹ Het verklaart waarom de diakenen van de gemeente bij ‘t Lam en de Toren niet vroegen naar uitstaande belijdenissen of eigen gebruiken, maar wel belangrijk vonden dat de nieuwe lidmaten ook hun goederen en effecten meenamen. Tegelijkertijd verklaart dit ook het samengaan met de gemeente bij ‘t Lam.

De Oude Friezen van de Arke Noach en de gemeente van de Zon

Op 11 februari 1749 liep in de gemeente de Zon het gerucht dat de Arke Noach een voorstel had gedaan om te verenigen. Dat dit was gericht aan de gemeente bij ‘t Lam en de Toren werd er niet bij vermeld. Een commissie bestaande uit de leraren Henricus Bakker, Petrus Smidt,⁵² de diakenen Abraham van den Bosch en Pieter Kops, kreeg de opdracht “om die Vrinden op het allervriendelijkst tot onderlinge Vereeniging met onze Gemeente te verzoeken en daartoe zodanige offertes te doen ... als zij ... dienstig zullen vinden”. Het voorstel van de commissie werd echter afgeslagen.⁵³

Uit het notulenboek van de gemeente bij ‘t Lam en de Toren blijkt dat de professor aan het Seminarie van ‘t Lam en de Toren, Tjerk Nieuwenhuis uit Harlingen, en ds Johannes Bremer op 8 februari 1749 meldden dat de Arke Noach een aanbod tot vereniging had gedaan “indien men haar van onze zijde (dus van ‘t Lam) daartoe een goede aanbieding deede”. Hierop besloot de kerkeraad van ‘t Lam en de Toren te antwoorden dat men bereid was “de Leraren als Leraren de Diakonen als Diakonen en de Broederen als Broederen te ontvangen”.⁵⁴ De ingestelde commissie uit de kerkeraad meldde echter op 11 maart 1749 dat de zaak niet gemakkelijk lag: er waren nog een paar leden die geen vereniging met het Lam wensten. Daarom werd besloten om de zaak op de lange baan te schuiven.

⁵¹ GAA, PA, 565/B 922 II, Notitieboek der “treckende Ledematen” (1725-1736) van de gemeente bij ‘t Lam en de Toren, *passim*. Dochter van Antie Cornelis, Aaltie Johannes, Kristiaan Martens, Reindert Jansz de Vries (ook al door de J.J.-gemeente gesteund), Lysbeth Jaspers, Trijntje Alders (1734). Zie ook PA 565/B 360, afrekening van de Jan Jacobsgemeente, bediend door Pieter Wiebes Bakker, overleden 1 februari 1727.

⁵² Petrus Smidt, geboren te Amsterdam in 1707, werd al in 1728 predikant in de Zon. Over Henricus Bakker is weinig bekend. Hij was, toen hij in 1723 werd beroepen voor gedeeltelijke vervulling van preekbeurten ongeveer 30 jaar.

⁵³ GAA, PA, 877/6, pp. 148, 149 (19.II.1749).

⁵⁴ GAA, PA, 565/B 870 IV, Notulenboek Lam en Toren (1742-1786) p. 72.

Aan het eind van het jaar was duidelijk geworden dat één leraar en enige leden wel wilden overkomen naar het Lam, maar dat zij bang waren dat ze niet de goederen en effecten van de gemeente zouden kunnen meenemen. Nu besloot de kerkeraad van 't Lam en de Toren, dat een leraar, een diaken plus het grootste deel van de gemeente aanvaardbaar was, maar dan ook met de goederen en effecten.⁵⁵ Dit duurde enkelen te lang: zij gingen persoonlijk over naar het Lam. In het lidmatenboek van de Arke Noach staat bij een aantal: "na 't Lam" in 1750, maar dat moet achteraf gebeurd zijn, want de overgangen hadden allemaal plaats in 1751. Het waren de boekhandelaar Jan Hartig met vrouw Margaretha Lammertijn en zijn inwonende schoonmoeder Barbara Hendriks, de weduwe van Jacob Lammertijn, op 7 januari 1751. September 1751 werden zij gevolgd door Jan Lelij, koopman in victualiën en halfbroer van leraar Cornelis Lelij van de Arke Noach. Sara Voorhelm en Dirk Prins gingen eveneens in 1751 over naar de gemeente bij 't Lam. Er moet in dat jaar een felle strijd geleverd zijn tussen voor- en tegenstanders van de vereniging met 't Lam en de Toren.⁵⁶

Waarover de strijd ging is moeilijk vast te stellen. De notulenboeken van de Zon en bij 't Lam en de Toren vermelden hieromtrent niets, en van de Arke Noach is geen notulenboek voorhanden. De in 1752 gesloten overeenkomst tussen de Zon en de Arke Noach wijst op een uiteengroeien van geloofsopvattingen. Er is sprake van een dramatische afval, of boycot door de leden. Waren het enkele jaren tevoren nog ruim tachtig mensen die deelnamen aan het avondmaal, dit liep terug tot 74 in het najaar van 1749 en in het voorjaar van 1750 van 82 tot 47 in het najaar. Het aantal leden is over 1750 en 1751 niet meer opgegeven. In 1749 en 1750 waren er ook geen dopelingen meer.⁵⁷

De kerkeraad van de Arke Noach zond op 16 december 1751 aan die van de Zon een brief met een extract uit hun notulenboek, waarin staat, "zonder iemands tegenzeggen", dat zij terugkomen op hun vroegere beslissing. Geïnformeerd wordt of "men bij hen [namelijk de Zon] ten aanzien der Kerkelijke Vereeniging nogh leeft dezelfde Resolutie, die van wegen die Gemeente voor omtrent 3 jaren aan Dienaren alhier is gecommuniceerd. En zo ja, om aan Broederen die zaak voor te stellen, ten einde die Vereeniging plaats grijpe."⁵⁸ De leden die fel voor de vereniging van de Arke Noach met 't Lam en de Toren waren, hadden die beslissing

⁵⁵ GAA, PA, 565/B 870 IV, pp. 74 en 75.

⁵⁶ GAA, PA, 565/B 870 IV, pp. 98, 100, 107, 109. Al deze overgangen zijn ook genoteerd in de lidmatenboekjes van de Arke Noachs in PA, 877/244, p. 245.

⁵⁷ GAA, PA, 877/247, Journaal van de Arke Noach en *ibidem*, 248, Grootboek van de Arke Noach: de jaren 1750 en 1751 sloten af met een verlies, dat werd voorgeschoten of bijgepast door de diakenen. Dit waren toen H. Kuijter, Volkert Hartigh, Jan Loosjes en Klaas Kruijer. In 1751 waren er evenwel toch weer 6 dopelingen.

⁵⁸ GAA, PA, 877/43.

in 1751 al persoonlijk genomen en uitgevoerd. De notulist van de Zon tekende daarbij aan dat zij [van de Arke] zeggen “dat het met ons in dien tijd gesprokene bij hen om redenen niets is aangetekend”. En nu hebben zij samen besloten “de zaak in beider Collegiën leevendig [te bespreken], maar voor als nog buiten dezelve geheim te houden”.⁵⁹ In elk geval kwam de kerkeraad van de gemeente de Zon op 27 december 1751 in een buitengewone vergadering bijeen, waarin van de zijde van de Arke Noach Frans Houttuijn, prediker en voorzitter en diaken Hendrik Kuijter voorstellen deden om tot vereniging te komen.⁶⁰ De grondslag daarvoor was door de Arke Noach in vijf punten vastgelegd, die ter discussie aan de kerkeraad van de Zon werden gegeven. Het lijken voornamelijk organisatorische zaken.⁶¹ Het is wel duidelijk dat de Arke Noach deze vereniging met de Zon niet wil zien als een louter financiële transactie, zoals dat met de gemeente bij ‘t Lam en de Toren het geval zou zijn geweest. Ook kan men iets proeven van het gevoel dat zij niet totaal wilden ondergaan in een grote gemeente.

Het betrof de volgende zaken:

1. De vereniging van de twee gemeenten moet totaal zijn, zowel wat betreft de dienaars en leden, als de kerkelijke goederen, “ter opbouwinge en geestelijke versterkinge van het dan vereenigde Christelijk lichaam”.

2. De dienaars en de twee voorzangers van de Friese gemeente doen dienst zonder traktement en mogen voor zichzelf beslissen wat zij willen doen “nopens den Predikdienst en het Bestier der Kerke ...”. Dat is in onderscheid met de Zonse gemeente waarvan de leraars “voor hun dienst eenig Tractement” genieten.

3. De diakenen en diakonessen van de “Vriesche gemeente” behouden de vrijheid om in de eerstvolgende vijf jaar na de vereniging al dan niet dienst te doen in de verenigde gemeente.

4. Om de veertien dagen zal er in de Arke Noach gepreekt worden terwijl er dan geen dienst in de Zon zal zijn.

5. Als men besluit om niet meer in de Arke te preken, zal men een goede regeling voor de kosteres treffen.⁶²

Deze punten waren in principe ook acceptabel voor de kerkeraad van de Zon en voor de oude “dienaarschap”, namelijk de diakenen die waren afgetreden, maar in

⁵⁹ GAA, PA, 877/6, p. 203. Wel wordt vermeld dat dienaar Pieter Pool niet bij de besprekingen aanwezig was.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ GAA, PA, 877/44, Extract uit de Resolutien der Dienaren van de Vriessche Doopsgezinde gemeente in de Arke Noach 18 december 1751.

⁶² GAA, PA, 877/44 Extract uit de Resoluties van de dienaren ... in de Arke Noach; ook in Notulenboek van de Zon, 877/6, pp. 204-205. De kosteres was Annetje Andries, weduwe van de koster Dirk Lugt; haar dochter Grietje maakte de kerk schoon.

belangrijke zaken nog steeds geraadpleegd werden. Over de uitvoering van sommige punten moest nog gesproken worden.⁶³ Een nader gesprek met de leraren van de Arke, Cornelis Lelij,⁶⁴ Abraham Schellinger,⁶⁵ Frans Houttuijn⁶⁶ en de diaken Hendrik Kuijter⁶⁷ op 18 januari 1752 ging speciaal over dat “onze Huishouding [van de Zon] ten aanzien van de Belijdenissen en Benoodiging voor des Heeren Tafel, waarin wij beiden [Zon en Arke] verklaarden belang te stellen, onveranderd blijve”, dat zij dit aan hun broederen meedelen en als deze er niet tegen zijn vóór zondag, “wij [de kerkeraad van de Zon] het besluit nemen om aanstaande Zondag onze Broederen de vergevorderde staat van de vereniging mee te delen”.⁶⁸ Ruim een week later zou men op een vertoeving van de broeders “betuyging van onzen geneegenheijt tot opruyming van alle noodeloosen verdeeltheden” bij het bericht van de vereniging te kennen geven.⁶⁹

Uiteindelijk is de vereniging vrij gedetailleerd in een contract weergegeven. Allereerst bevat dat de uitvoerige vermelding van de benodiging tot het avondmaal, de doopvragen en de mogelijkheid dat een deel van de leden zich zou afscheiden of zich met een andere gemeente, tegen de wil van de meerderheid van de Arke Noach, zou verenigen. Volgens artikel 6 zou dit deel toch geen recht kunnen doen gelden op het geld of de bezittingen van de Arke. Verder is er een uitwerking van de taken van leraren en diakenen, die naar rangorde zitting krijgen in de kerkebank naast de preekstoel. Elk van de leraren zal op zijn beurt in de kerkekamer vijf weken

⁶³ GAA, PA, 877/6, Notulenboek Zon 1742-1765, p. 206.

⁶⁴ Cornelis Lelij (1686-1758) uit Hoorn, waar zijn vader Pieter T. Lelij liefdeprediker was, was volgens de Personele Quotisatie (1742 no. 53/2044) korenkoper en gezworen broodweger, woonde op de Haarlemmerdijk en werd voor de 200e penning aangeslagen als een “halve kapitalist” met f 2.500,- inkomen. Hij was getrouwd met Marritje Sijbrands Zalm (overleden in 1743).

⁶⁵ Abraham Pietersz Schellinger, heette eerst “de glasemaker” naar zijn beroep, maar veranderde voor 1745 zijn achternaam in Schellinger, d.i. van Terschelling. Hij werd in 1714 in de Arke gedoopt en overleed in 1766.

⁶⁶ Frans Houttuijn (....-1765) boekhandelaar en uitgever afkomstig uit Hoorn; hij gaf de *Nederlandsche Jaarboeken* uit (1747-1765).

⁶⁷ Hendrik Kuijter, diaken die de in januari 1748 overleden Cornelis Pronk de Jonge (om hem te onderscheiden van een oudere broer Cornelis, de tekenaar) opvolgde. Hij was vizelaar en woonde in de Houttuynen, “halve kapitalist” en aangeslagen voor f 1000,- inkomen, aangeslagen voor de 200e penning, volgens de Personele Quotisatie van 1742 (54/2450).

⁶⁸ GAA, PA, 877/6, pp. 206, 207.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 208. Een vertoeving is het na de dienst blijven van de mannelijke gemeentelieden, ter bespreking van de belangrijke kwesties. Het is opvallend dat de vrouwen - uitgezonderd de diakonessen voor weeshuis of huis voor ouden van dagen - zo'n geringe rol in de gemeente speelden.

president en vijf weken scriba (=secretaris) zijn. Van de diakenen zal een ieder een maand kassier en een maand president (van de diakenen) zijn. Elk lid van de kerkeraad (leraren en diakenen) moet zich onderwerpen aan de vastgestelde boeten. Deze werden geheven bij het verzuimen van een vergadering of het vergeten van de sleutels van de kas. Verder moest elke diaken op zijn beurt de prijzen voor de jeugd (boeken), het drukken van de "beurt-cedeels" (predikbeurtlijsten), catechisaties en huisbezoeken regelen.⁷⁰ De gemeente de Zon was gewoon om de leden twee keer per jaar, in het voor- en het najaar, te bezoeken om hen uit te nodigen voor het avondmaal. Dit gebeurde, volgens een indeling in drieën of vieren van Amsterdam met buurtboekjes, door een leraar en een diaken. Dat was tegelijk een mogelijkheid om zich op de hoogte te stellen van het leven en welzijn van de gemeenteleden.⁷¹

Een belangrijk punt waren de belijdenissen. "Tot behoud van vreed en goede orde" zal naast "den alleen onfeilbaaren regel van Godts H. woord" gelden

het ons welbekende *Kort Onderwijs* (zoals dat de Geloofsleer in de Vlaamsche en Waterlandsche Belijdenissen vervat ... door Engel Arends van Doregeest, Hermanus Schijn en Pieter Beets uit naam en last van de Sociëteitsvergadering gehouden A° 1697 ontworpen en in 't Licht gegeven is) en het *Kort Begrip van de Leere der Waarheid* door den Eerw. J. Kat en eenige zijner Mededienaaren opgesteld,

zoals dat de geloofsleer der "Vriesche" gemeente bevat.⁷² Daartegen mogen de leraren niet preken of tegenspreken in de catechisaties. De jongste kinderen zullen echter de lessen opzeggen uit het "vraagboekje" van Schijn.

Verder stond in het contract een aparte bepaling dat de verenigde gemeente lid moest zijn van de "Vriesche" Sociëteit, waarvan de Arke Noach al lid was, en van de Sociëteit van verwante gemeenten, verenigd in de Zon, lid zal blijven. Ook diende de verenigde gemeente enkele gemeenten jaarlijks te steunen. De *Grondtsteen* van 1674 is het ontwerp tot vereniging en verdraagzaamheid en diende dat ook te blijven. Alleen die leraren, die bevestigd zijn met handoplegging, zullen "de

⁷⁰ Dit contract staat in het Resolutieboek van de kerkeraad van de Zon, PA, 877/6, pp. 211-215 en is tevens als acte voor de gemeente Arke Noach en Zon (PA 877/47) aanwezig.

⁷¹ Van deze buurtboekjes is er geen enkele bewaard gebleven in het archief van de Zon.

⁷² Het *Kort begrip van de Leere der Waarheit* dateert van 1736; Jacob Kat, in 1748 overleden, was prediker in de Arke Noach, Blaupot ten Cate, *Doopsgezinden in Holland*, II, 145. Het *Kort Onderwijs des Christelijken geloofs* kende vele herdrukken (1697, 1698, 1710, 1723, 1740 en 1753).

H. Bondtekenen mogen bedienen” dat wil zeggen, mogen dopen en avondmaal houden.⁷³ Nieuw, ook voor de gemeente de Zon is het vierde punt met de uitnodiging tot het avondmaal, opgesteld door ds P. Smidt van de Zon en “zoveel immer mogelijk zij” getrokken uit de resoluties van de kerkeraad en uit de gedrukte benodiging van de leraren Michiel Fortgens en H. Schijn (overleden leraren van de Zon), “met zo veel verzachting van woorden als het bedoelde wezen der zaake naar hun oordeel zoude kunnen lijden, te samengesteld ...” Deelneming aan het avondmaal staat open voor alle “weereleusen Doopsgezinde Christenen”, die gedoopt zijn op belijdenis van hun geloof en met hun gemeente in vrede met God en hun gemeente staan of de algemene belijdenissen der doopsgezinden zijn toegedaan of zich stil en vreedzaam gelieven te gedragen “met wat verschilnaam anderszins ook benoemd”. Anderen dan doopsgezinden zijn dus niet welkom en toegelaten. De enige beperking is dan nog dat deze leden zich wachten voor “openbare werken des vleeses” (publieke zonden) en berouw tonen voor vorige overtredingen. Maar ook anderen, die buiten deze benodiging vallen, willen ze daarom niet veroordelen.⁷⁴

De doopvragen worden in vier punten weergegeven. Opvallend is echter dat er niet wordt vastgelegd hoe de praktijk van de ban zal zijn. Blijkens de ledenboeken van de Arke Noach werd er daar nog wel gebannen, in de 17e eeuw nog wegens buitentrouw, in de 18e eeuw meestal vanwege een wanordelijk leven, echtbreuk, dronkenschap en bedriegelijk bankroet.⁷⁵

Leden van de verenigde gemeente zijn allen die in de ledenboeken van de Zon en de Arke Noach staan opgetekend. Vijf ontevreden en over de gang van zaken spannen een proces aan tegen Frans Houttuijn, boekhandelaar en voorzitter van de Arke Noach, wonend op 't Water (= Damrak) tegenover de Papenbrug.⁷⁶ In de acte wordt de vereniging van de beide gemeenten voorgesteld als een soort overval. Ook was door hun tegenstanders als reden van de vereniging een gebrek aan predikanten opgegeven. Dit lijkt wat overdreven. Vóór het overlijden van de leraar Jacob Jansz Kat in 1748, was de begaafde Marten Schagen, een boekhandelaar, al in 1738 beroepen naar Alkmaar en nog eerder, in 1737, was Jan Dirksz Schotvanger, een molenaar, overleden - allemaal begaafde liefdepredikers. In 1750 waren in elk geval nog C. Lelij, Abr. P. Schellinger en Fr. Houttuijn over en in dat jaar werden nog tot prekers gekozen: Volkert Hartig, Dirk Vet en P. Pool. De laatste zou naar het Lam gaan, de overige leraren waren voor de vereniging met de Zon.⁷⁷ Jan

⁷³ GAA, PA, 877/6, p. 212 en 877/47, punt 3, pag. 3.

⁷⁴ *Ibidem*, 213.

⁷⁵ GAA, PA, 877/245, Ledematen van de Oude Vriese Doopsgezinde gemeente, *passim*.

⁷⁶ GAA, PA, 877/45. De acte is gedateerd 20 januari 1752. De ontevreden broeders waren: diaken Jan Loosjes en de voorzangers Jacob Boomkamp en Isaak Salm, verder Dirk Korver en Leendert van der Horst. De acte was opgemaakt door de advocaat Jan van Vollenhoven Antsz.

⁷⁷ GAA, PA, 877/6, p. 220, 222.

Loosjes, diaken voor de financiën, maakte erg veel moeilijkheden bij het overdragen van zijn sleutel van de kas, ondanks enige bezendingen van de Arke Noach en de Zon. Uiteindelijk wilde hij de sleutel wel afgeven als de “kamer” hem en zijn medestanders schriftelijk een garantie tegen behoefteigheid “voor hunnen leeftijd” en aan hun kinderen zou geven totdat zij mondig zouden zijn. Op 14 juni 1752 heeft een gemengde delegatie toch de “armbossen” (collectebussen voor de armen) gelegeerd; de kas en de papieren werden meegenomen en geïnventariseerd in de Zon.⁷⁸ Het contract werd op 19 februari 1752 opgesteld en ondertekend door vertegenwoordigers van de beide gemeenten.⁷⁹

Voordien was een enquête gehouden, die waarschijnlijk op 11 februari 1752 in de Arke Noach plaats had; het handschrift is van Fr. Houttuijn. Daaruit blijkt de grote verdeeldheid in de Arke Noach: 26 stemmen zijn niet tegen vereniging met de Zon, vier stemmen voor het voortbestaan op de oude manier zo mogelijk; anders in combinatie met de Zon. Elf stemmen zijn tegen de vereniging met de Zon, onder hen de diaken Jan Loosjes. Tegelijk werd daarbij opgemerkt dat volgens het reglement van de Arke Noach van 9 november 1713, hernieuwd op 15 september 1719, in alle voorkomende zaken de meeste stemmen in de gemeente “regeren”. Daarom zijn de vier broederen wel degelijk gerechtigd om een contract van samengaan op te stellen.⁸⁰

Hier spraken 41 leden zich uit over de toekomst van de eens zo bloeiende gemeente. In de jaren 1730 en later was het ledental meer dan honderd; in de jaren na 1740 schommelde het rond de tachtig. Er is niet zozeer sprake van afval, maar van het niet gelijk op lopen van het aantal dopen met de sterfgevallen. Verder zijn er sporen te vinden van invloed van de Rijnsburgse collegianten. Op 17 maart 1729 werden drie dopelingen bij onderdompeling gedoopt. Dit was niet een piëtistische trek, maar een collegianten-gewoonte, want Adriaan Houttuijn zou later van zich doen spreken in die kring. Ook Claas en Jan Salm werden tegelijk met hem gedoopt,

⁷⁸ GAA, PA, 877/6, p. 222 en PA, 877/49. De inventarisatie is te vinden onder de nummers PA, 877/247, 248, 249 (het armenboek van diaken C. Pronk gedurende 1728 tot 1748, 252-256 (eigendommen), 259, 261 (plattegrond van de ingewikkelde ligging van de Arke Noach), 262 (obligaties).

⁷⁹ GAA, PA, 877/47. Dit waren voor de Arke Noach: Cornelis Lelij en Abraham Schellinger als leraren, Hendrik Kuijter als diaken en deze drie ook nog eens voor de afwezige Fr. Houttuijn. Voor de Zon ondertekenden: de leraren P. Smidt en Henricus Bakker; verder J. Moeriaens van Gerrevink, praeses van de diakenen (houder van een linnenwinkel op de Dam), Carel Roosen, vice-praeses (linnenkoper op de Lastage), Pieter Kops Geerlings, scriba der diakenen (een stoffen- en lakenverkoper op de Nieuwendijk). De beroepen vastgesteld volgens de Personele Quotisatie 1742.

⁸⁰ GAA, PA, 877/47.

op dezelfde manier, dus niet op de Friese wijze door besprenkeling.⁸¹ Als deze invloeden hebben doorgewerkt, wat niet onmogelijk is gezien de onderlinge familiebanden,⁸² en een aantal leden de vrijsprek-colleges van de collegianten in Amsterdam hebben bijgewoond, was de keuze voor het Lam, de gemeente van Galenus Abrahamsz, iemand die de collegianten zeer na stond, een voor de hand liggende keus. Ook de ruime benodiging die P. Smidt volgens eigen zeggen opstelde en het feit dat er weinig leraren meegingen naar het Lam, wijst op een afwijzen door deze categorie van het collegiantisme, dat weinig voelde voor kerken, dominees en andere gevestigde instellingen, waaronder belijdenissen.⁸³ Deze verdeeldheid en het verlies van 26 leden in 1752, nadat het jaar tevoren al zes leden naar 't Lam waren gegaan, maakte dat de Arke Noach niet meer levensvatbaar was.

Oorspronkelijk stond de Arke Noach zeker sterker naar aantal en ook beroep van zijn leden, dan de gemeente der Jan Jacobsgezinden, die wegens het vervallen van de kleine scheepvaart waarschijnlijk verlies leed en ook in ledental verminderde door het wegblijven van verwante gemeenteleden uit Friesland en de eilanden. De leden van de Arke Noach hadden meer banden met Noord-Holland. Zij behoorden tot de kleine burgerij, maar hun leraren en diakenen waren wel in zo goede doen dat

⁸¹ GAA, PA, 877/245 (Ledenboek Arke Noach). Zie over Adriaan Houttuijn: J.C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten* (Haarlem, 1895; reprint Utrecht, 1980) 193, 302.

⁸² De namen, opgetekend in het Resolutieboek van Lam en Toren 1742-1785 wijzen daarop. Per 31 augustus 1752 kwamen over naar de gemeente bij 't Lam en Toren: Pieter Pool (leraar), Jan Loosjes (diaken met Jannetje Kat (zijn huisvrouw), Isak Salm met huisvrouw Aagje Boomkamp, Jacob Boomkamp met huisvrouw Antje Vet, Leendert van der Horst met huisvrouw Reinoutje Kuijter, Jan van de Berg met huisvrouw, Dirk Korver met huisvrouw en haar zuster: Neeltje en Trijntje Kuijter, en neef Lambert van Groningen; Isak Boomkamp, Klaas Boelhouwer, Adriaan van Stolk, Abraham Zalm, Geertje Boelhouwer, Tetje Ridder, Jacob Zalm, Barend van Veen, Wijbrand Tollenaar, Klaas Jansz Zalm, Maria Zalm (in totaal 26 personen).

⁸³ Van Slee, *Collegianten*, 175-177, 268-287, 398. S. Groenveld, ed., *Daar de Oranje-appel in de gevel staat. In en om het Weeshuis der Doopsgezinde Collegianten 1675-1975* (Amsterdam, 1975). Hierin: J.H.M. Verkuyl-van den Berg, "Het archief van de Oranjeappel", 151-189 en *passim*, 96, 109. Het onderzoek nu wordt bemoeilijkt doordat een bom in Wereldoorlog II het oud-archief grotendeels vernietigde. Zie ook M. Quack, "De sociale status van Amsterdamse collegianten in de 18e eeuw", in *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* 11 (1985) 109-117.

zij voorkomen in de Personele Quotisatie van 1742, dus zo kapitaalkrchtig waren om de 200e penning te betalen.⁸⁴

In de volgende jaren zouden de leraren van de Zon en van de voormalige gemeente de Arke Noach, broederlijk naast elkaar preken; zowel in de Zon als in de Arke. Toch werd eind 1752 reeds besloten om voortaan maar vijf keer per jaar in de Arke te preken; dan werd er niet in de Zon gepreekt.⁸⁵ De predikanten Abraham Schellinger, Cornelis Lelij, Dirk Vet en Frans Houttuijn preekten naast P. Smidt, Johannes Couwenhoven en Cornelis van Campen. Dat was des te meer welkom omdat Gerard Maatschoen in 1749 een beroerte kreeg en Henricus Bakker hetzelfde overkwam in februari 1753.⁸⁶

Een ander wat onverwacht gevolg was dat ds P. Smidt, misschien door het lezen in 1751-1752 van het boekje van H. Schijn over de vereniging van doopsgezinden, overtuigd werd door Schijns pleidooi voor een eigen opleiding van predikanten (zoals de gemeente bij 't Lam en de Toren (sinds 1735) en de remonstranten die hadden). Wilde men de afval van doopsgezinden tegen gaan, dan moesten er meer en betere predikanten komen. Deze moesten door hun gemeenten behoorlijk betaald worden.⁸⁷ Dus weg met de liefdepredikers, die soms de kunde niet hadden om voor hun gemeente te preken, noch de tijd hadden voor herderlijke zorg. In 1753 werd het bericht de doopsgezinde wereld in gestuurd dat de verenigde gemeente de Zon en de Arke Noach een kweekschool hadden opgericht met ds P. Smidt als hoogleraar.⁸⁸ Dit werd eerst naar alle gemeenten gezonden, die aangesloten waren bij de Sociëteit de Zon en vervolgens naar de Friese gemeenten in het land. Helemaal glad verliep deze benoeming niet. Smidt wilde een passende vergoeding voor zijn werk als professor en meende voorts dat hij van een deel van zijn predikplichten moest worden vrijgesteld en geëxcuseerd voor het niet bijwonen

⁸⁴ Een van de moeilijkheden bij het onderzoek is, dat in de lidmatenboeken de leden alfabetisch op *voornamen* zijn ingeschreven, de mannen en vrouwen apart, zonder dat er bij staat met wie zij getrouwd zijn. Voor het opsporen van hun beroep zijn de kasboeken nuttig evenals de *Kohier van de Personele Quotisatie* te Amsterdam over het jaar 1742, ed. W.F.H. Oldewelt (2 dln; Amsterdam, 1945).

⁸⁵ GAA, PA, 877/6 (Resolutieboek 1742-1765) p. 233 (27.XI.1752). Er zou tweede Paasdag, tweede Pinksterdag, tweede Kerstdag, op Hemelvaartdag en op de biddag 's avonds in de Arke gepreekt worden. Na 1754 raakte de Arke Noach in een vervallen toestand; een verbouwing tot 18 woningen voor bejaarden in 1755, werd pas in 1764 uitgevoerd. *Ibidem*, p. 436.

⁸⁶ *Ibidem*, pp. 149, 152, 162.

⁸⁷ Schijn, *Ontwerp*, 101-106.

⁸⁸ Petrus Smidt (1707-1781) had oorspronkelijk een linnenwinkel op de Nieuwendijk. Hij was vanaf 1727 leraar bij de Zon, maar was zeker minder geleerd dan H. Schijn en G. Maatschoen. Hij was gehuwd met Sara de Koker en woonde op het eind van zijn leven op de Herengracht met nog een buitenhuis in Uithoorn.

van vergaderingen. Vandaar zijn lange aarzeling om het aan te nemen, met gevolg dat het hele plan dreigde te mislukken. Ook later kwam hij hierdoor in conflict met de kerkeraad, toen hij eigenmachtig een aantal preekbeurten schrapte.⁸⁹ Wel zou hij tot zijn dood meer verdienen dan zijn beide collega's Van Campen en Couwenhoven, die elk f 300,- per kwartaal kregen, terwijl Smidt f 525,- per kwartaal ontving.⁹⁰ Uiteindelijk zou Smidt wegens ziekte niet meer in staat zijn om te preken. In 1780 wisten de diakenen van de Zon hem te bewegen terug te treden met behoud van salaris.

Arend Hendrik van Gelder (ca 1754-1819) werd in 1781 in zijn plaats beroepen, een leerling van Michiel de Bleijker, die hem ook doopte in 1773. De vader van de jonge Van Gelder woonde toen in Zaandam, nadat moeder Susanna Maria Oortman in 1754 te Amsterdam was overleden. A. H. van Gelder had eerder in Middelie en Westzaan gestaan. Hij had geen wetenschappelijke pretenties, hoewel hij een intelligente en harde werker was. Vanaf de oprichting in 1784 was hij nauw betrokken bij de Maatschappij tot Nut van het Algemeen van Jan Nieuwenhuizen (1724-1806), sedert 1771 predikant in de Zonniste gemeente Monnikendam. In de plaats van Cornelis van Campen, die in 1781 overleed, werd Michiel de Bleijker uit Zaandam beroepen, die daar niet gelukkig was naast de jonge Jan van Gilse met zijn collegiantse sympathieën. Hij kreeg de titel, noch het salaris van ds Smidt, die hij opvolgde. Het salaris van ds Smidt ging na diens overlijden naar de drie overige predikanten.⁹¹ In 1783 kwam een andere regeling voor de opleiding: de opleider krijgt voor elke proponent een bepaalde som, namelijk een bonus van f 150,- met een maximum van drie proponenten.⁹² De lucht van Amsterdam was blijkbaar ook toen al niet zo gezond, want ds Michiel de Bleijker overleed in 1788, 55 jaar oud. Dat sterfgeval zou weer een andere ontwikkeling in gang zetten.

De Zon en de gemeente van Dantziger Oude Vlamingen “De Kruikjes”

Het bevel van de in zijn waardigheid herstelde stadhouder Prins Willem V en van de vernieuwde stedelijke regering, om een eed van trouw aan de stadhouder te zweren, was geen punt van discussie in de kerkeraad van de Zon. Er was ook weinig tijd voor. In de gemeente bij 't Lam en de Toren liep dat iets anders: vier van de twintig diakenen traden af. Ook gingen de oud-diakenen niet mee naar het stadhuis

⁸⁹ J. Brüsewitz, “Tot de aankweek van leeraren. Predikantsopleidingen van de Doopsgezinden, ca 1680-1811” in: *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* 11 (1985) 11-43, vooral 21, 38-42. GAA, PA, 877-6, 241, 243-247 (april en mei 1753) p. 260 (15 nov.).

⁹⁰ GAA, PA, 877/117 (Kasboek 1779 e.v.).

⁹¹ GAA, PA, 877/7, p. 255.

⁹² GAA, PA, 877/7, Resolutieboek Zon (1766-1788) p. 318 en (november 1783) en PA, 877/8, pp. 64-65.

op de Dam om de belofte van trouw te zweren.⁹³ Alle overigen begaven zich naar het stadhuis. De Zon was compleet aanwezig met drie leraren, tien diakenen en nog tien oud-diakenen. Van het Lam waren vier predikanten en tenminste 16 diakenen aanwezig. De kerkeraad van de Zon ging niet 'en bloc', maar "met 3 a 4 bij elkanderen en langs onderscheiden wegen". Blijkbaar vertrouwde men de stemming in de stad niet en vreesde men een opstootje of molestatie. Alleen de leraren waren in ambtskostuum, mantel en bef; de overigen in hun gewone kledij. Op het stadhuis werden de doopsgezinde kerkeraden - die van de Kruikjes waren niet aanwezig - ontvangen door de vier burgemeesters. Burgemeester I. van de Poll liet de eed "met waere woorden" "en masse" presteren, waarbij sommigen stemmelijk ja zeiden, anderen een knik gaven of zwegen - in die tijd een teken van instemming. Ook ds A.H. van Gelder van de Zon zal gezwegen hebben, maar niet vanwege zijn instemming; hij was een vurig patriot. Deze keer vond men in de Zon deze gebeurtenis van zoveel belang, dat hij apart geregistreerd werd.⁹⁴ Ook vroeger al hadden de gemeente de Zon, de gemeente de Arke Noach en de Kruikjes in 1747 hulde betoond aan de nieuwe stadhouder Prins Willem IV; en de Zon had dat ook in 1768 gedaan, samen met de Kruikjes (de Dantziger Oude Vlamingen) en hun opwachting gemaakt bij de prins.⁹⁵

Van alle personen uit de stoet van 1788 zou ds Michiel de Bleijker, 55 jaar oud, op 27 augustus 1788 heel plotseling overlijden. De kerkeraad van de Zon was al bezig om de procedure voor het beroepen van een nieuwe predikant in gang te zetten, toen de gemeente de Kruikjes - na intern beraad - met het voorstel kwam om samen te gaan. Zij bezochten eerst de oud-diaken Wijtse Pieters, een boterkoopman en afkomstig van de gemeente der Groninger Oude Vlamingen te IJlst.⁹⁶ Hij was misschien al bekend met bijvoorbeeld Cornelis Simons, kaashandelaar en leraar bij de Kruikjes. Daarna gingen zij naar de advocaat Luiken en tenslotte naar Jan Westendorp, diaken van de Zon. Deze bracht in de vergadering van de Zon het

⁹³ GAA, PA, 565/B 870 V, Resolutieboek 1786-1810 (Lam en Toren) p. 34: het waren Jan Ananias Willink, Abraham Barnaart Jaksz., Christiaan van Eeghen, Pieter Bronkhorst.

⁹⁴ GAA, PA, 877/8, pp. 2-3. Leraren waren toen Johannes Couwenhoven, Arend Hendrik van Gelder, Michiel de Bleijker; diakenen: Jan Westendorp, Geerling Kops Pietersz., Floris Kat, Bernardus de Bosch Jeronz., Jacobus Zijtsema, Cornelis David van der Vliet, Pieter Nicolaas Jut, Cornelis Brak, Isaak Fortgens Jacobsz. en Hendrik Klinkert; oud-diakenen: Hendrik van Voorst, Bernard Willink, Cornelis ten Kate, Wijtse Pieters, François Walbeek, Coenraad Vissering, Jan Lucas van der Vliet, Pieter Johannes van Leuvenig, Pieter Bel en Jan Lugt jr. (*Ibidem*, pp. 2-4).

⁹⁵ GAA, PA, 877/6, pp. 110-118 (1747, Willem IV); 877/7, pp. 49-53 (1768, Willem V). Zo ook in 1764.

⁹⁶ GAA, PA, 877/38, Attestaties naar de Zon van Wijtse Pieters en zijn vrouw Jeltje Tietes 27 maart 1758 gedoopt en aangenomen: IJlst 21 juni 1779 ondertekend door Pieter Gosses, Gosse Hindriks en Bonne Pieters.

bericht dat het “bij verre de meeste leden hunner gemeente eene begeerte was om de Haare met de onze te vereenigen”. In de overeenkomst van 2 oktober 1788 wordt het in de inleiding nog duidelijker gezegd: de meesten van de broeders en zusters wilden vereniging, “dewijl zij in geen geloofs of Belijdenis Pointc langer meer verschillen met die welke Hunne vergadering houd in de Kerk de Zon te Amsterdam”. Het is derhalve zinloos om verder een gemeente op zichzelf te willen blijven. En een ander belangrijk punt was, dat zij niet voldoende middelen hadden om hun armen te onderhouden. Die zouden uiteindelijk onder de stedelijke zorg moeten komen. Het belijdenis-punt was de buitentrouw, maar dat werd pas later duidelijk.⁹⁷ De kerkeraad van de Zon was blij verrast over deze ontwikkeling. Een eerdere poging tot toenadering tot de Oude Vlamingen was in 1766 tot hun spijt mislukt.⁹⁸

Uit het ledenboek van de Kruikjes, dat door graveur en diaken Cornelis Focking vanaf zijn aantreden in 1763 werd aangelegd, is het mogelijk om deze kleine gemeente beter te leren kennen. Trouwens de “Kruikjes” varieerden in de loop van de tijd nogal. Vroeger werd deze gemeente die van de “huiskopers” genoemd, tegenover de Vlamingen van de gemeente bij ‘t Lam, die de “contra-huiskopers” waren. Sinds 1619 vergaderden zij in hun predikhuys op de Nieuwe Achterzijds Burgwal bij de Lijnbaanssteeg met een voorhuis op de plaats van de huidige Spuistraat 72 en een verbouwd pakhuis daarachter.⁹⁹ Een deel van deze gemeente was al eerder overgegaan naar de jonge Vlamingen in de kerk bij ‘t Lam.

Het is alsof men in 1788 binnenstapt in een andere wereld. Naar de Nederlandse familienamen te oordelen, kan men nauwelijks opmerken dat het een gemeente van immigranten is, met een va-et-vient naar de doopsgezinde gemeenten aan de Oostzeekust tussen Dantzig en Koningsbergen.¹⁰⁰ De grote uittocht vandaar naar delen van Europees Rusland, vooral de Oekraïne, moest nog beginnen¹⁰¹ en voor velen daar was Nederland blijkbaar een soort thuisland; men kwam om gedoopt te worden, en voor een opleiding. Zo is Jan Tiessen “in ‘t werk” (textiel) bij Wolter ten Kate te Hengelo in 1763. Dikwijls vonden zij hun vrouw in de gemeente en bleven dan in Amsterdam of elders in de Republiek. Er zijn ook nauwe banden met verwante gemeenten. De leden van de omstreeks 1750 opgeheven Rotterdamse gemeente van Dantziger Oude Vlamingen werden toen ingeschreven bij Amster-

⁹⁷ GAA, PA, 877/8, p. 5; en PA, 877/272, 273.

⁹⁸ Blaupot ten Cate, *Doopsgezinden in Holland*, II, 87, 184; GAA, PA, 877/7, p. 9 (12.V.1766), 24, 27.

⁹⁹ Een “posthume” tekening van Gerrit Postma in de Collectie Van Eeghen afbeelding 269.

¹⁰⁰ GAA, PA, 877/266: “Kerkboek der Christelijke Ledemaaten der Doopsgezinde Gemeente” begonnen door Cornelis Focking senior. Dit is duidelijk uit de opmerkingen bij Sara Focking “mijn lieve dogter” en Cornelis Focking Junior: “mijn soon”.

¹⁰¹ *M.E.*, IV, 381-393 (Russia), 763-769 (Ukraine), II, 337-340 (Flemish Mennonites).

dam. Zo ook de Haarlemmers, toen hun gemeente in 1782 werd opgeheven.¹⁰² Ook in de kop van Overijssel bestonden gemeenten van Oude Vlamingen: Zuidveen met het Verlaat (nu Steenwijk), Noord-Bloksijl (opgeheven in 1782) en Giethoorn.

Aan attestaties binnen de Republiek deed men toen niet. Attestatie gaf men alleen aan leden die ver weg op reis gingen. Als zij dan ook nog in een “gebannen” toestand waren, werd er naar hun gemeente van herkomst gemeld met hen te handelen volgens I Joh. 2 vers 12, wat kon betekenen: zand erover, laat ze opnieuw beginnen! Behalve dronkenschap, hoererij, of andere afkeurenswaardige zaken betrof dat ook buitentrouw. De ban werd nog stevig gehanteerd, ook nog in de jaren zestig, en hierdoor oefende de Oudste in de gemeente, als hij geen wijs man was, een onbehoorlijk grote invloed uit. Sinds 1761 was Pieter van Dijk Jansz Oudste; dit werd nog eens nader bevestigd in 1763 door Beene Gerrits Musse uit Gieteren (= Giethoorn). Een andere Oudste was indertijd Simon Edwards Toens te Haarlem. De positie van een Oudste, die in andere doopsgezinde gemeenten niet of nauwelijks meer bestond - behalve misschien bij de Oude Friezen - was heel machtig.¹⁰³ Hij alleen had (behalve het preken, zoals ook de “gewone” leraren) de bevoegdheid om te dopen en avondmaal te houden. Als de Oudste in de eigen gemeente niet aanwezig was, reisde men naar een gemeente met een Oudste of wachtte tot deze de gemeente bezocht. Vele leraren waren in de jaren zestig afkomstig uit Dantzig of Warder (=Werder). Waarschijnlijk zijn Pieter van Dijk, evenals zijn broer Adriaan - omdat hun herkomst en de prediker die hen doopte niet apart vermeld zijn - afkomstig uit Amsterdam.¹⁰⁴

De toepassing van de ban kon natuurlijk wel de verhoudingen binnen de gemeente verstoren. Cornelis Focking junior werd, hoewel hij leraar was, ook gebannen, maar in 1780 weer in genade aangenomen. Waarschijnlijk stond dat in verband met de ban over de blinde zoon van Cornelis Focking senior, zijn broer Hendrik, getrouwd met Anna Lodewijks. Verder was ook Isaak Lammers of Lamberts uit Dantzig gebannen en sinds 1783 Sara Roseboom wegens buitentrouw. Zij was toen veertig jaar en er was voor haar weinig keus: het aantal mannelijke gemeenteleden was tot zo'n tien gedaald. Dit alles zal de stemming

¹⁰² Opheffing van de Oud Vlaamse Dantziger gemeente te Haarlem, die vergaderde in 't Goudgrendeltje op de Smalle Oude Gracht bij de Raaks: GAA, PA, 877/267. De vermaning werd pas in 1799 door de Zon verkocht voor f 375,- (netto f 349,-): PA, 877/9, pp. 37-38, 39, 42. De Rotterdamse gemeente was volgens Blaupot ten Cate “door groote gestrengheid tot verval” gekomen. *Doopsgezinden in Holland*, I, 353, noot 1.

¹⁰³ *M.E.*, II, 178-181.

¹⁰⁴ Pieter van Dijk Jansz (geboren 1717?-?), op 22 juni 1738 gedoopt, in 1754 leraar, 1761 Oudste, nog eens in 1763 bevestigd door Beene Gerrits Musse uit Giethoorn. Gehuwd met Pieterjt Bootsman van 't Verlaat.

geen goed gedaan hebben, want iedereen was praktisch familie van elkaar. Volgens de Oudste was dit echter de straf voor hun "misdrijf".¹⁰⁵

De Oudste regelde ook andere zaken, zoals de preekbeurten. Enkele brieven van Jan Chr. Sepp,¹⁰⁶ gericht aan Oudste Van Dijk zijn op dit punt verhelderend. Sepp was verhinderd om op Nieuwjaarsdag 1786 te preken. Toen Van Dijk hem toch daartoe wilde pressen, schreef Sepp hem dat hij het niet zo erg zou vinden wanneer de leden van de Kruikjes naar een andere dienst gingen te meer daar er nog een kerk was die niet ernstig verschilt van de hunne in hoofd- en grondwaarheden. En eigenlijk vond Sepp "ons prediken" toch maar monnikenwerk. Het zat Sepp erg hoog en hij barstte woedend los: "ik moet zeggen ik kan het niet doen beliefd het iemand anders te doen ik mag het lijden. Mij word den dienst zeer walchelijk om verschijnen reedenen".¹⁰⁷ Een van die redenen was waarschijnlijk de kwestie-Tieleman, die juist toen speelde. Mogelijk werd ook het een en ander over de gang van zaken verweten aan de Oudste van de gemeente. Toen hij echter in een belijdenispredikatie vergat om artikel 12 van de Dordrechtse Confessie van 1632 te noemen - het verbod op de buitentrouw - zoals gespitsde oortjes opmerkten, moest hij aftreden. Hij was de voortrekker in zake de ban van Sara Roseboom, die graag weer in de gemeente wilde terugkomen, en nu vergat hij zo iets essentieels! Op 28 mei 1786 trad hij af.¹⁰⁸ De andere fungerende predikanten waren C. Focking (ca 1734-1792),¹⁰⁹ de reeds genoemde J.C. Sepp, Cornelis Simons (1717-1796) en de in 1786 beroepen leraar uit Haarlem, Abraham Tieleman (ca 1731-1820).

¹⁰⁵ GAA, PA, 877/272, zo geschreven in een brief van Pieter van Dijk Jansz op 6 april 1786 aan Cornelis Simons, Abraham Tieleman, Cornelis Focking, Jan Christiaan Sepp en Jan van Sweijden (diaken).

¹⁰⁶ J.C. Sepp, liefdeprediker in de Kruikjes (1739-1811), begaafd ornitholoog en graveur, richtte in 1768 een boekhandel en uitgeverij aan de Haarlemmerdijk op. Hij werd in 1781 gekozen tot leraar. Met de tekenaar Writs zou hij de oprichter van Felix Meritis worden. Hij trouwde in 1768 met Sara Focking, die bij de geboorte van zoontje Christiaan in 1773 overleed. Hij hertrouwde met een ander Kruikjes-lid, Wiggertje Wiggerts Kruijs. Zijn vader Christian Sepp, was uit Goslar (BRD) afkomstig en een befaamd tekenaar van land- en zeekaarten. Hij behoorde waarschijnlijk niet tot de Kruikjes, maar ging wel met zijn zoon mee naar de begrafenis van de Oude Vlaming Jan Prent te Landsmeer in 1779.

¹⁰⁷ GAA, PA, 877/270, 271, gedateerd 21 en 22 december 1785; citaat uit de laatste brief.

¹⁰⁸ GAA, PA, 877/273. Zie ook *M.E.*, II, 92-93.

¹⁰⁹ Cornelis Focking (ca 1734-1792), zoon van een uit Dantzig afkomstige graveur en lid van de Kruikjes, en Trijntje Cornelis Nollen uit Blokzijl, werd gedoopt op 30 okt. 1763 en in dec. 1767 tot leraar gekozen. Hij trouwde in 1764 met Neeltje (of Neletta) Maal, uit de Amsterdamse gemeente, waarschijnlijk een dochter van diaken Maal. C. Focking jr. ging failliet en stierf kort daarna in 1792. Zijn vrouw stierf in 1796. Enkele van hun vier kinderen gingen terug naar Dantzig.

Tieleman was oorspronkelijk lid van de Dantziger Oude Vlamingen te Haarlem en koopman in garen. Hij was daar beroepen als liefdeprediker (1766) - dat was zijn gave. Zijn winkel ging niet goed; aanvankelijk kreeg hij van de gemeente f 200,-, later werd dat f 150,- en vervolgens f 50,-. Na sluiting van de gemeente kreeg hij niets meer, met gevolg dat de "gaare" kooplieden hem op zijn nek zaten. Hij schreef een noodbrief om hulp aan de Amsterdamse Oud-Vlaamse gemeente. Hij had wel f 600,- direct nodig. Waarschijnlijk steunde men hem uit Amsterdam en beriep men hem in Amsterdam omdat ds Van Dijk ontslag had genomen.¹¹⁰ Natuurlijk kwam ds Pieter van Dijk Jansz dit te weten en schreef hij aan zijn vroegere collega en vriend Cornelis Simons (1717-1796)¹¹¹ enkele brieven op 11 en 24 augustus (1785) om de koers na zijn vertrek te bepalen, zonder dat hij veel succes had. Daarna schreef hij een brandbrief aan alle predikanten, vier in getal (ook Tieleman werd in de aanhef genoemd) en de diaken Jan van Sweijden. Zijn protest luidde: ten eerste heeft men Abraham Tieleman "buiten weten der broederen" als vast predikant van de gemeente benoemd voor 600 gulden per jaar op geld van de armenkas. Die brengt echter per jaar maar 525 gulden en 9 stuivers op en de "armbossen" geven maar een schijntje. Ten tweede heeft men de kerk in Haarlem verkocht [dit was onjuist] en een arme weduwe aan haar lot overgelaten. De gemeente geeft voorts geen attestatie, behalve aan leden die op reis gaan en aan leden die "om haar misdrijf van onse gemeente afgedaan worden". Hij is er ten derde echter het meest verbaasd over dat Tieleman zonder bevestiging en handoplegging het avondmaal bedient, terwijl hij gewoon leraar is. Met enige plaatsen uit de Bijbel "bewijst" ds Van Dijk de noodzaak daarvan. Met andere woorden, het is onchristelijk om zich daar niet aan te houden.¹¹² Tieleman was nog in een ander opzicht anders dan de anderen: hij zou de eerste betaalde predikant bij de Oude Dantziger Vlamingen zijn.

Toen echter het besluit was gevallen om te proberen aansluiting bij de Zon te krijgen, "om met allen ernst er werk van te maken ... waarvan reeds menigmalen vooraf in 't particulier gesproken was", vond de kerkeraad van de Kruikjes dat ze

¹¹⁰ GAA, PA, 877/268 en 269, A. Tieleman aan O. Vla. Gem. 6.XI.1785 en aan J.C. Sepp 16.XII.1785.

¹¹¹ C.H.F. Simons, "Cornelis Simons (1717-1796) Doopsgezind leraar en kaashandelaar in Amsterdam" in: *Maandblad Amstelodamum* 70 (1983) 27-34. Hij woonde op de Haarlemmerdijk bij de Vissersstraat. Afkomstig uit Werder bij Dantzig, werd hij in 1755 tot leraar gekozen. Hij trouwde in 1763 met Jan(n)etje Tjallings, geboren 1733, uit Nieuwe Pekela. Het huwelijk werd door Jan Panneman gesloten. Zij kregen 6 kinderen. Simons werd in 1788 rustend predikant en overleed in Amsterdam op 2 november 1796 op 79-jarige leeftijd.

¹¹² GAA, PA, 877/272, brief van P. van Dijk aan Cornelis Simons, Abraham Tieleman, Cornelis Focking, Jan Christiaan Sepp, Jan van Sweijden op 6.IV.1786. De Bijbelplaatsen zijn de volgende: Hand. 13: 3, Hand. 14: 23, I Tim. 4: 14, II Tim. 1: 6, Hebr. 5: 4 (in de Statenvertaling), Hand. 20: 30.

het besluit toch eerst bekend moesten maken “bij een der oudste Broederen geweest zijnde Leeraar”. Zij werden heel onbeleefd ontvangen door hem en zijn huisvrouw en gingen na anderhalf à twee uur weg. Het bezoek was één grote ruzie-partij, omdat zij Abr. Tieleman van Haarlem naar Amsterdam hadden laten komen. De man voelde zich gekwetst en verstoten, zodat ze wel elk jaar naar Giethoorn wilden gaan om daar het avondmaal te houden in een gemeente

welke den Ban uitoeffend (aan den geen en van hunne Broederen of Zusteren, die niet een Broeder of Zuster eener andere Christelijke ja wat meer is zelfs Christel. Mennotische gemeente in ‘t Huwelijk treed). Verder dat de kerk en de kerkelijke middelen van de Mennonit. Gemeente op de Achterburgwal ook moesten blijven¹¹³

Er werden twee commissies gevormd: in die van de Kruikjes zaten C. Focking, J.C. Sepp en J. van Sweijden; in die van de Zon ds Couwenhoven en de diakenen J. Westendorp en C.D. van der Vliet. Allereerst was er een vragenlijst: de gemeente telde ongeveer 40 leden, 41 jongelieden (dus ongedoopten), 7 of 8 ondersteunden, drie leden in Haarlem en één bestedeling in Hengelo. Afgezien van het salaris van ds Tieleman was hun budget dus sluitend. Er werd een wensenlijst opgesteld met als eerste punt de zorg voor “het tijdelijk bestaan” van een van hun leraren, Abraham Tieleman, die nu loon van hun gemeente trok. Er waren twee oplossingen: hem of als medeleraar in de kerk de Zon te verkiezen of in een andere stad of dorp te plaatsen. Verder was er de zorg voor de koster die boven de kerk vrij woonde, vrij vuur had en het regenwater mocht verkopen. Ten derde nog het onderhoud van de zeven of acht armen, waaronder die van de Zon. Tenslotte diende men de leraren Cornelis Simons, Cornelis Focking, Jan Christiaan Sepp en diaken Jan van Sweijden als ex-diaken of als buiten-predikant te beschouwen, die af en toe mochten preken zonder geld ervoor te krijgen. Dit voorstel werd op 2 oktober 1788 ingediend, ondertekend door J.C. Sepp “medeopziender” van de Kruikjes.

Er werd afgesproken, dat de komende verandering niet alleen van de preekstoel werd afgekondigd, maar ook door huisbezoek moest worden ondersteund, waarbij de leden hun voorkeur konden uitspreken en door middel van handtekeningen bekrachtigen. J.C. Sepp en J. van Sweijden bezochten op 23 en 26 oktober met de lijst de Amsterdamse leden en gingen dinsdags daarna, 28 oktober, naar Haarlem om daar nog één broeder en vier zusters te spreken.¹¹⁴ Er waren 23 oktober 1788 maar negen broeders en achttien zusters in Amsterdam en drie zusters te Haarlem, die tekenden. Na de predikdienst werd Sara Roseboom plechtig weer aangenomen,

¹¹³ Verslag van de gang van zaken. GAA, PA, 877/273 (oud nummer B 1420): Alle overeenkomsten betreffende de vereniging.

¹¹⁴ GAA, PA, 877/273.

“eene om het huwelijk circa 2 a 3 Jaaren te vooren gestrafte” zuster. De overgrote meerderheid verklaarde dat men niet tegen de vereniging was, namelijk 35 leden. Vier (uiteindelijk vijf) wilden attestatie (onduidelijk naar welke Oude Vlaamse gemeente); twee waren tegen de vereniging (nl. ds P. van Dijk en zijn vrouw); een ander, Helena van Dijk, was zwak van geest; twee waren niet thuis; een voer op de Oostzee (Abraham Simons, die zich later Adriaan zou noemen) en twee leden stonden nog onder censuur (I. Lammers en H. Focking). In Haarlem woonden de dames Toens, dochters van de overleden leraar, en Maria de Braak; Grietje of Margaretha Andries(sen)-Toens paste op de kerk. Vier van de zusters tekenden met een kruisje. Van ds Van Dijk hoorden zij dat hij niet bij de onderhandelingen wilde zijn en C. Simons wilde als rustend leraar beschouwd worden. Op drie of vier leden na, hebben de meeste leden al “zedert een geruime tijd, afstand gedaan (van de buitentrouw als een te bannen misdrijf te beschouwen) het verkeerde en ongerijmde daarvan ingezien hebbende”. De bestedeling in Hengelo zou nog schriftelijk gepolst worden (P. Sandt).

Het werd dus grondig aangepakt, waarschijnlijk ook vanwege de dreigende inmenging van ds Van Dijk. Met hem werd in november vrede gesloten. Ook heeft men nog bij het huisbezoek gecontroleerd hoeveel kinderen er waren: 41 kinderen, waarvan er 12 à 13 kinderen binnenkort lid zouden kunnen worden, zo meldt Sepp nog op het allerlaatst aan J. Westendorp.¹¹⁵ De zeven bedeedden van de Kruikjes kregen veel in natura uitgekeerd: spek, turf en brood. Verder kregen Kouwenhoven en zijn vrouw en de Haarlemse Mietje de Braak geld, zoals ook de huisvrouw van de gebannen Izaak Lammers; terwijl Sara Toens uit Haarlem de huur betaald kreeg, de weduwe Barthel Roseboom een vrije woning had boven de kerk in Amsterdam en de weduwe Enoch (met drie kinderen) ook werd gesteund: totaal dus zes vrouwen en een man.¹¹⁶ De ondergang van de Haarlemse gemeente drukte duidelijk op de Amsterdammers. Ds Tieleman kreeg 700 gulden wachtgeld, totdat hij elders beroepen zou worden. Intussen zou hij enkele preekbeurten in mantel en bef houden, catechisatie geven in het weeshuis en aan kinderen van behoeftige medeleden.¹¹⁷ Focking, Sepp en Tieleman gingen in de Zon preken en Van Sweijden mocht in de diakenbank zitten. Behalve met de mantel en bef, moesten zij het eens zijn met de uitnodiging tot het avondmaal, zoals deze net geformuleerd was door ds A.H. van Gelder en goedgekeurd door de kerkeraad. Tenslotte moesten zij de *Grondt-steen* lezen, net als alle diakenen van de Zon. Het is tekenend dat er

¹¹⁵ GAA, PA, 877/50, pp. 51, 52-55, 56.

¹¹⁶ GAA, PA, 877/54.

¹¹⁷ Het weeshuis was net opgericht. Voordien werden wezen uitbesteed. Het voorhuis van Prinsengracht 173 werd aangekocht en met het achterhuis verbouwd tot weeshuis. Verder waren er nog 6 huisjes met daarboven 12 kamers (twee verdiepingen) voor bejaarden: het Zonshofje. Bij de bezuiniging in 1799 werden voor- en achterhuis weer gescheiden en werd het weeshuis opgeheven.

niet meer voldoende exemplaren voorhanden waren.¹¹⁸

De laatste preek in de Kruikjes werd op 28 december 1788 gehouden. Op 1 januari 1789 werd met een plechtige dienst in de Zon de vereniging bezegeld. Ds Couwenhoven hield de preek, die ten dele bewaard is gebleven.¹¹⁹ Hij gaf eerst een verklaring voor de vraag waarom er zoveel verschillende doopsgezinde gemeenten zijn. Zij

waren in zichzelf al te verschillend. Men vond zelfs onder Hen allerdomste Dweepers en allergevaarlijkste Oproermakers. Dit opende de oogen der Vorsten om bijzonderlijk acht te geeven op hen die men toen noemde de Doopers of Wederdoopers.

Dan gaat hij in op het vasthouden aan de binnentrouw en de ban op buitentrouw, die zij hebben losgelaten.¹²⁰ Een van de dienaars, oud en afkomstig uit het buitenland - dit moet Cornelis Simons zijn - schreef aan een neef over deze gebeurtenis.¹²¹ Eigenlijk vond hij wat er gebeurd was vreselijk. Hij werd door een diaken van de Zon meegenomen en naar de bank geleid

dat een groot opsien gaf voor een volle kerk van volk. J. Kouwenhooven de oudste Predikant deed den dienst en na de Seegenwensch deed hij zijn aanspraak aan ons: Eerst aan de dienaaren en doen aan de Leeden van de Oude Vlaamsche gemeente met sooveel teerhijt en Liefdens overtuijgen dat het op 't gemoet groote aandoening gaf. En dan aan de dienaaren van de kerk de Son en desselfs ganzse gemeente Dan kregen zij elk een hand van liefde van de kerkeraad van de Zon en verwelkomden ons. Maar ik song nog wel onder anderen den 42 psalm. En als ik het vers sing dan Rollen mij de Traanen uijt de oogen en wat sal ik er meer van schrijven: was ik zonder vrouw en kinder geweest, ik soud haast geresolveert hebben naar mijn vaderland te gaan, En liever als nog op mijn ouden dag dit te ondergaan. Siet daar geliefde neef, hiervan het saakelijke gemelt ...

Hier breekt de brief af.¹²²

¹¹⁸ GAA, PA, 877/273 (2.X.1788).

¹¹⁹ GAA, PA, 877/57, op donderdag 1.I.1789.

¹²⁰ GAA, PA, 877/57, Kopie van (een deel van) de preek van Johannes Couwenhoven ... 's avonds om 5 uur, pp. 2-3, 4.

¹²¹ GAA, PA, 877/273. Psalm 42 "'t Hijgend hert, der jacht ontkomen". Misschien schreef Cornelis Simons dit aan de prediker Jan Simons, die in de jaren '70 in Veendam stond, een Zonse gemeente. De vrouw van C. Simons kwam uit Pekela.

¹²² Ook de onderhandelingen met de Oud Vlaamse gemeente de Kruikjes staan opgetekend, zowel in het notulenboek GAA, PA, 877/7, p. 451 (1788) als in PA, 877/8, pp. 5-17.

Ook voor de Zon was de positie van ds Abraham Tieleman een moeilijke zaak. Er was geen gemeente in het Zon-circuit die hem voor 600 gulden per jaar wilde of kon beroepen. Intussen beriep de Zon verschillende kandidaten voor de opvolging van ds M. de Bleijker. Het profiel - om het modern uit te drukken - stond min of meer vast: een goede prediker, en "bekwaam in de vreemde talen" en in andere wetenschappen. In een soort afval-race werd als eerste kandidaat gekozen ds P. van Dokkenburg, die te Koog en Zaandijk stond. Deze weigerde het beroep in 1788. Vervolgens kwam de kerkeraad van de Zon op Pieter Beets, die geregeld op persoonlijke titel was uitgenodigd voor de jaarlijkse, later twee-jaarlijkse bijeenkomsten van Zon-gemeenten in Amsterdam. Vriend (zo was de titel van de diakenen van de Zon) Bernard Willink stelde voor om de te beroepen predikant de titel van professor in het vooruitzicht te stellen: hij wilde daartoe wel extra bijdragen. Men overwoog dit zorgvuldig, maar zag er tenslotte van af. Wel werd in zijn beroepsbrief een kleine wijziging aangebracht: de Zon stond niet meer op overdoop van aanstaande leden die eerder in hun jeugd al waren gedoopt. Ds Pieter Beets weigerde eveneens en na een herhaling van het beroep schreef hij terug, dat het weduwnpensioen van de Zon te laag was. Als men het overlijden van de predikanten van de Zon de jaren door bekijkt, valt het op dat velen vrij jong aan beroerten stierven. Mogelijk was het beroep van predikant in Amsterdam zenuwslopende dan in de provincie. Toen ds Beets in 1790 weer weigerde, was het misschien ook omdat aan deze plaats niet de koppeling met een hoogleraarschap verbonden was, met evenredige bezoldiging. De kerkeraad nu, die het nodige te stellen had gehad met ds Smidt, wilde ongelijke betaling van predikanten vermijden; wel was in 1783 al ingesteld dat er een bonus van 150 gulden was voor de opleider van predikanten bij de Zon, tot een maximum van drie per jaar. Toen het profiel van de te benoemen predikant was bijgesteld in die zin dat er ook een "ongestudeerde" predikant beroepen kon worden, werd ds Tieleman beroepen, die dit beroep in augustus 1790 aanvaardde. Hij kon blijkbaar goed preken. Aanvankelijk was zijn salaris minder dan dat van de twee anderen, maar al in 1790 was dit gelijk getrokken. Noch ds Couwenhoven, noch ds A.H. van Gelder hadden ooit aanvechting gehad om leraren op te leiden. Met de benoeming van Tieleman was voorlopig een einde gekomen aan de opleiding van predikanten in de gemeente de Zon.

Toegang tot de doopsgezinde kerk de Zon op het Singel. (Zie lage gevel links met daarboven een afbeelding van de zon.)

Aquarel door Reinier Vinkeles, 1785, Atlas Splitberger in de Historisch Topografische Atlas GAA. (Foto: Hist. Topogr. Atlas GAA)

De Vereniging van Zon en Lam in 1801¹²³

“Medeburgers!”, zo sprak ds Arend Hendrik van Gelder de doopsgezinde gemeente, in de Zon bijeen, toe. Daarmee wekte hij waarschijnlijk enige verbazing, want het vertrouwde “Broeders en zusters” bleef achterwege. Hij sprak over “eene

¹²³ S. Cramer, “De vereeniging der twee Amsterdamsche gemeenten in 1801” in: *Doopsgezinde Bijdragen* (1898) 1-54. Cramer was toen professor aan de doopsgezinde kweekschool. Hij is enigszins bevooroordeeld tegenover de predikanten van de Zon; tegenover Van Gelder misschien wegens diens patriottisme (pp. 21-23, 25). Over Jacob Fock spreekt hij lovend, zonder de reden daarvoor duidelijk te maken.

gezegende omwenteling” sedert 18 januari 1795, toen de Franse troepen dankzij de vorst en Gods hand tot diep in Holland waren doorgedrongen. Een omwenteling was dit, die “een zeker nieuw leven aan mijne ziel [heeft] geschonken”. De Fransen zijn bevrijders van de “staalen boeien” en hij bespeurt de hand van het opperwezen “in de vestiging van de ware vrijheid”. Hij was “een patriots leraar”, altijd al vrijheids- en vaderlandslievend en tégen de overheersing van de stadhouder, de adellijken en de aristocraten. In de laatste jaren was hij echter voorzichtig geweest want hij zag geen heil in vlucht, preekverbod of verbanning. Nu prijst hij de “bedaardheid” van de omwenteling, maant dat “heil en broederschap, vrijheid en gelijkheid” geen ijdele klanken moeten zijn. We moeten ook vertrouwen op de goddelijke bijstand en geen wraak oefenen.¹²⁴

Ds A.H. van Gelder was de jongste van drie predikanten van de Zon en toen ongeveer 40 jaar oud. Hij was begaafd in organisatorisch opzicht en een ijverig man. Hij ontwierp een nieuw gebed voor de kerkeraad, een nieuwe ruimere benodiging voor het avondmaal (1788 en 1798?) en een reglement. In samenwerking met een commissie stelde hij een nieuw liedboek samen, waarin 25 liederen van zijn hand voorkomen, de ‘Groote Bundel’ van 1796.¹²⁵ Heel actief was Van Gelder ook in de door de Zonniste predikant van Monnikendam, Jan Nieuwenhuizen, opgerichte Maatschappij tot Nut van het Algemeen (1784). Met hem en zijn zoon Martinus Nieuwenhuizen was Van Gelder bevriend.¹²⁶ Vele vooruitstrevenden die geloofden in het nut van beter volksonderwijs, in volksverheffing, onderlinge bijeenkomsten en het verspreiden van goede lectuur waren hierin verenigd. Ook vele patriotten waren lid van het Nut, dat elk jaar in augustus in de Zon vergaderde.

¹²⁴ Arend Hendrik van Gelder, *De omwenteling in Amsteldam en in andere steden en plaatsen van Holland sedert den 18den Januarij 1795*, (Amsterdam, 1795). Leerrede over Psalm 118 ... uitgesproken te Amsterdam, 25 jan. 1795 (en nog twee andere preken uit 1793 en 1794) *passim*.

¹²⁵ Zijn geboortjaar is niet precies bekend. Cramer, “Vereeniging” en de *M.E.*, II, 450, stellen dit twee jaar te laat, namelijk 1756. Hij was een zoon van twee leden van de Zon, Arend van Gelder (aldaar gedoopt 7.XI.1734) en Suzanna Maria Oortman gedoopt in 1851; zij stonden samen als getuige bij de doop van Hendrik van Gelder op 5.XII.1753 in de Zon. Zij overleed in 1754, misschien ten gevolge van de geboorte van Arend Hendrik. Hij groeide op in Zaandam, waarheen zijn vader in 1764 was verhuisd, en kreeg zijn opleiding bij ds M. de Bleijker, die hem op 28.II.1773 in het Nieuwe Huys doopte. Daarna stond hij in Middellie en Westzaan en werd in januari 1780 te Amsterdam in de Zon als predikant bevestigd. Hij was niet alleen dichterlijk begaafd, maar had ook veel natuurhistorische belangstelling. Zijn *Redevoeringen over de roofdieren en Over de planten en granen etende Dieren in derzelver geaardheid*, in twee deeltjes, kwamen in 1830 en 1850 nog in de *Catalogus* van uitgever Sepp voor.

¹²⁶ Cramer, “Vereeniging”, 24-25, 26.

Al in 1794 waren de diakenen verontrust over de geldmiddelen van de gemeente en deelden dit in algemene termen mee aan de predikanten. Deze werden - beroepen van buitenaf en betaald door de gemeente - niet gekend in financiële zaken. Maar nu ging het om de toekomst van de gemeente en het bestaan van de drie leraren! Daarom werd in september 1795 een buitengewone kerkeraadsvergadering gehouden, waarvoor de predikanten speciaal werden uitgenodigd. Allen kregen een balans van de gemeente-financiën voor zich en naar aanleiding daarvan werd gedelibereerd over de toekomst van de gemeente. Men besloot volgens buurtboekjes¹²⁷ alle leden in de stad te laten bezoeken door een leraar en een diaken - dat wil zeggen: die leden, die wat konden betalen en niet armlastig waren.

Het resultaat was teleurstellend. De mogelijkheid was geboden om ook in het geheim te geven; ook kon men intekenen voor giften, die over vijf jaren gespreid werden gedoneerd. In totaal leverde dit slechts f 31.150,- op, inplaats van de f 60.000,- of f 70.000,-, die nodig waren om het tekort van f 6.000,- te kunnen dekken.¹²⁸ Behalve de leraren A.H. van Gelder, J. Couwenhoven en Abr. Tieleman, die al direkt sterke twijfel hadden over deze collecte, werden ook de oud-diakenen B. Willink, Jacobus Zijtsema, C.D. van der Vliet, J. Fortgens Jacz., P.N. Jut en H.K. Klinkert geraadpleegd. Volgens Van Gelder is het nodig om nog enige jaren staande te blijven, mocht de gemeente er in slagen zeer grote bezuinigingen door te voeren en de reeds genoemde grote som bijeen te brengen. Er waren op de vergadering waarop deze uitslag bekend werd gemaakt drie meningen: a) nog eens een dergelijke collecte organiseren b) samengaan met Lam en Toren - het merendeel - en c) geen advies.

Uiteindelijk bleken de opinies elkaar in evenwicht te houden en de stem van voorzitter Van Gelder besliste toen vóór het voorstel aan de gemeente bij 't Lam en de Toren om een vereniging met de Zon tot stand te brengen.¹²⁹ Het was in zoverre een zinnig voorstel dat bij de gemeente bij 't Lam en de Toren door het overlijden van ds Allard Hulshoff op 30 juli 1795 een vacature voor een predikant was ontstaan. Wellicht had Van Gelder hier ook het voorbeeld van de gemeente de Kruikjes voor ogen, die na het overlijden van ds De Bleijker van de Zon een mogelijkheid tot eenwording haalbaar zag worden. De diakenen van de gemeente bij 't Lam en de Toren waren in hun vergadering van 22 oktober 1795 verrast over het bericht van ds Hoito Tichelaar dat ds Van Gelder van diens kerkeraad last had gekregen tot een dergelijk voorstel. Zij waren in een buitengewone vergadering

¹²⁷ Uit de 18e eeuw zijn geen buurtboekjes met de namen en adressen bewaard gebleven. Deze dienden om de leden op te roepen voor het avondmaal en te onderzoeken of zij in vrede met de gemeente stonden. Daartoe had men de stad in drie delen gesplitst.

¹²⁸ GAA, PA, 877/58(A), Rede van de voorzitter (Ds A.H. van Gelder).

¹²⁹ *Ibidem* en PA 877/8, Resolutieboek Zon, pp. 293-296, 297.

bijeen, om te beslissen over de vervulling van de vierde predikantsplaats (de opvolging door ds Rinse Koopmans uit Dokkum was al vrijwel rond) en over het voorstel van Jacob van Halmael om ds Gerrit van Heyningen te bewegen met pensioen te gaan.¹³⁰ De vergadering besloot tot een voorlopig uitstel in deze kwestie naar een tweede buitengewone vergadering op 23 oktober, omdat “met geen voegzaamheid [de zaak] kan worden van de hand gewezen, om met de Vrienden van de Zon in gesprek te treden en derzelver bedoeling en voorstellen aan te horen.”¹³¹ In de commissie werden benoemd ds W. de Vos, ds H. Tichelaar en de “Confraters” Jacob van Halmael, Jan Ananias Willink en Stephanus de Clercq. Heel enthousiast was men dus niet; men besloot alleen tot aanhoren zonder een speciale last te geven.

Ook de kerkeraad van de Zon benoemde een commissie met als leden ds J. Couwenhoven, ds A.H. van Gelder en de diakenen P.J. van Leuvenig, Bernhardus de Bosch Jersz. en P.N. Jut.¹³² De Zon-commissie bezon zich op de inhoud van het aanstaande gesprek en probeerde te komen tot een lastgeving, wat echter een onmogelijkheid was. Wel stelde men een vragenlijst op en vroeg aan de lastgevers welke antwoorden men in voorkomend geval kon geven. Dat betrof de volgende financiële aangelegenheden: a) de omvang van het rentegevend kapitaal, van obligaties en huizenbezit; b) de inkomsten daaruit; c) het aantal armlastigen en de daarmee gemoeid zijnde jaarlijkse alimentatiekosten; d) de uitgaven voor leraars-salarissen en onkostenvergoedingen voor suppoosten en bedienden, zoals de voorzangers, het kostersechtpaar, de weesvader en -moeder en de organist; e) de omvang en kosten van de lopende lijfrenten en pensioenen. De lastgevers gaven de commissie geringe bevoegdheden in deze kwesties: slechts ten aanzien van c) en e) mocht nadere specificatie worden verstrekt - voor het overige diende men zich te onthouden van het noemen van cijfers.¹³³

De commissie bij ‘t Lam en de Toren was eigenlijk verbaasd over de geringe mededeelzaamheid maar kreeg ten antwoord dat, aangezien de hèle gemeente hierover zou moeten beslissen, zij zelf weinig concreet kon zijn. De vraag van de commissie van de Zon was of de gemeente bij ‘t Lam en de Toren de gehele

¹³⁰ G. van Heyningen was geboren op 11 januari 1716 en was toen dus bijna tachtig jaar oud. Hij stierf op 3 januari 1801. Allard Hulshoff (geboren 20 februari 1734 te Groningen) had een bekende patriottische dochter Aletta, die in 1810 een aanslag op Napoleon zou plegen.

¹³¹ GAA, PA, 565/B 870 V, Resolutieboek van Lam en Toren (1786-1810) pp. 157-158.

¹³² GAA, PA, 877/8, pp. 299, 300; PA 565/B 870 V, p. 158.

¹³³ GAA, PA, 877/59 (behoort bij 26 oktober 1795); PA, 877/8, pp. 300 en 301.

gemeente van de Zon zou kunnen overnemen.¹³⁴ Dat was volgens de commissie van het Lam onmogelijk. De besprekingen gingen voorts over de “finantiestaat”, de vasthouding aan een belijdenis, de weeshuizen en kerken en over de zes predikanten, die tezamen de dienst moesten vervullen, waar er tevoren maar drie of vier waren. Zou zulks de kerkgang niet doen afnemen, zo vroeg de commissie bij ‘t Lam en de Toren zich af? Er werd ook gerapporteerd dat de commissie van de Zon weinig mededeelzaam was, maar dat belijdenissen “geen hinderpaal” waren in de tegenwoordige tijden, evenmin als de verbintenis met andere Sociëteiten.¹³⁵ Met veel moeite weet de Zon-commissie haar lastgevers te overtuigen dat inzake de financiën open kaart moet worden gespeeld. Zulks gebeurt onder de eis van strikte geheimhouding.¹³⁶

Terecht maakte de commissie van de gemeente bij ‘t Lam en de Toren uit deze gang van zaken op dat in de Zon-gemeente nog heel verschillend gedacht werd over de vereniging. Over het financiële aspect werd subtiel verwezen naar opofferingen die de gemeente de Zon zich zou moeten getroosten als gevolg van de vereniging en die echter “van te tederen aard zijn dan dat wij ze aan anderen in geschrifte zouden willen voorstellen”. Bij brief van commissielid ds Hoito Tichelaar van het Lam werd het plan tot vereniging afgewezen.¹³⁷ De diakenen van de Zon informeerden nog eens ondershands of “het pecuniële” werkelijk de reden van de afwijzing was; dat bleek dus het geval te zijn.

Eén bedenking werd echter niet gemeld: deze gold vooral de diakenen van ‘t Lam en de Toren. De commissie van ‘t Lam en de Toren vreesde namelijk dat de gemeente de Zon over enkele jaren helemaal zou uitteren, zonder enig kapitaal, waardoor de “mindere Classen” zich uit eigen beweging zouden aanmelden bij ‘t Lam en de Toren, simpelweg omdat ook zij voor de bejaardendoop hadden gekozen. Hoe zou men die nu met goed fatsoen kunnen weigeren?¹³⁸ Over dit argument was Cramer geschokt.¹³⁹ Het was mijns inziens echter bedoeld als waarschuwing aan de eigen gemeente bij het Lam om er rekening mee te houden dat de Zon zich nog wel eens zou melden en dat men dan tot vereniging bereid zou moeten zijn, ook uit eigen belang. Men ontkomt niet aan de indruk dat enkele diakenen en ds Van Gelder van de Zon een proefballonnetje hebben opgelaten, om

¹³⁴ GAA, PA, 565/B 870 V, Resolutieboek van Lam - Toren (1786-1810) pp. 157-161, op 30.X.1795 rapport van de commissie bij ‘t Lam en de Toren, van de bijeenkomst van beide commissies op 23.X.1795.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ GAA, PA, 877/8, p. 302.

¹³⁷ GAA, PA, 877/62(E), Brief van ds H. Tichelaar; zie ook PA 565/B 870 V, pp. 161-166.

¹³⁸ GAA, PA, 565/B 870 V, pp. 161-163. Rapport van 5.XI.1795 en het Eindrapport 12.XI.1795, pp. 164-166. De “beschamende” passage, op p. 162.

¹³⁹ Cramer, “Vereeniging”, 28, 33-34.

bij een nieuwe gelegenheid en beter voorbereid de vereniging tot een goed einde te brengen.

Omstreeks half oktober 1795 hield Van Gelder een rede over wat er moest gebeuren. Hij riep aan het einde op niet te vervallen in "ijdele vitterij noch woordentwist ... geene vastkleefing aan eigen begrippen verdeele ons ...". Zulks mondt "zo vaak uit in hevige berispingen zo niet in iets erger"; voorstanders betaamt het "niet te willen afbreken, maar op te bouwen."¹⁴⁰ Wat deden de diakenen van de Zon nu het "redmiddel" van vereniging niet bleek te werken? Terecht concludeerde men uit de brief van ds Tichelaar dat de Zon een zes tot zeven duizend gulden moest sparen gezien de financiële opofferingen die het Lam zich bij vereniging zou moeten getroosten. Om continuïteit te garanderen voor de gemeente "zoals zij nu bestaat" is wel een 100.000 gulden nodig. Ds Van Gelder vergeleek in zijn toespraak tot de brede kerkeraad de gemeente met een kleine, goede maatschappij, waarvan elk medelid het belang ook voor zijn eigen bijzondere belang zou houden.¹⁴¹

Was de situatie nu werkelijk zo somber? Men mag aannemen dat degenen die de financiële vragen opstelden op de hoogte waren van de knelpunten; ook de commissie van het Lam - alléén en onder de hoogste geheimhouding óók tegenover de eigen kerkeraad - was bekend, waar de moeilijkheden van de gemeente de Zon te vinden waren. Uit de antwoorden op de vragen is af te leiden dat het bedrag aan inkomsten en uitgaven niet klopt: het rentegevend kapitaal was sterk verminderd evenals de inkomsten daaruit. Hetzelfde geldt voor de totale kosten aan lijfrenten en pensioenen alsmede voor die der armlastigen.

Diakenen zijn voor de financiële toestand aansprakelijk. Aanvankelijk deden acht van de tien diakenen beurtelings elke maand de boekhouding van de Zon. Er waren geen aparte fondsen, voor bijvoorbeeld predikanten of de diakonie. Alles staat opgesomd in het kasboek van de Zon: betaling van de predikanten, reparaties, uitgaven voor het weeshuis, het orgel, de koster, voorzangers, dokter en chirurgijn, de apotheker, aan alimentaties, enzovoorts. Ook alle inkomsten aan huren, collecten, legaten en andere zaken worden daarin vermeld. Bij een stortvloed van rekeningen, met name in januari, - men kende nog een jaarkrediet - en een dreigend kastekort, sprongen diakenen zelf bij met enkele duizenden guldens, meestal tegen 3% rente. Dat kregen zij zo spoedig mogelijk terug, met een exacte verrekening van de rente.¹⁴² Er werd tenminste elke maand een collecte gehouden, evenals bij speciale diensten als avondmaal, bededag, of bij "buitendienst des woords". Door

¹⁴⁰ GAA, PA, 877/58, stuk A bij het Notulenboek 877/8.

¹⁴¹ GAA, PA, 877/61, stuk D, gedateerd 18.XI.1795.

¹⁴² GAA, PA, 877/117, Kasboek 1779-1797 april, en 877/118 kasboek 1797 mei - 1801 nov. van de Zon.

de ingediende rekeningen tenslotte kan men ook de verschillende beroepen bepalen, want allereerst begunstigde men de eigen gemeenteleden.

Er waren twee vormen van diaconale zorg: 1) De armlastigen, die werden besteed of op het hof de Arke Noach woonden, waar plaats was voor 18 personen. Zij ontvingen goederen in natura (spek, turf, enz.) of geld voor de huur. Er was ook een zekere vorm van werkverschaffing, vooral “waken” bij ernstig zieken. De kinderen werden in het weeshuis geplaatst, ook ingeval van halve wezen, waarvan de moeder uit werken moest. De armendokter of chirurgijn en apotheek waren gratis. 2) Het beheer van gelden, huizen of obligaties voor leden die overleden waren en huis of effecten nalieten aan de gemeente, bezwaard met uitkeringen aan familieleden of anderen. Bij overlijden van deze uitkeringsgerechtigden vielen het huis en de geldswaardige papieren toe aan de gemeente de Zon. Voor de uitkeringen onder 2) (voorzover na te gaan waren dat omstreeks 1795 een twintig personen) waren dus steeds onderpanden aanwezig. Het is niet meer na te gaan of deze niet meer aanwezig waren, of, wat waarschijnlijker is, veel minder waard geworden waren. Desalniettemin was de Zon gehouden dezelfde uitkering te doen. Zo kon er een tekort ontstaan. Wel klopten de balansen steeds, maar dat werd onder meer verkregen door het opwaarderen van de kerk en het weeshuis.¹⁴³

Ongetwijfeld heeft men bij de Zon niet gerekend met de vergroting van de belastingdruk. Juist in de periode van 1795 tot 1801 werd deze zeer zwaar. Dat gold nog niet eens zo zeer voor de eigenlijke kerkelijke en diaconale zaken: kerkgebouw en weeshuis waren vrij van imposten. Doch voor de huizen, bezit van de Zon, moesten de 100e, 200e en de 8e penning betaald worden.¹⁴⁴ Er waren in 1780 al sporen van het duurder worden van het leven te zien in de verhoging van de salarissen van de predikanten: in plaats van 300 kregen zij 375 gulden per drie maanden. Heel duidelijk tekenden zich de geringere inkomsten van de gemeente af in een lagere opbrengst van de collecten, die in de jaren '90 tot een kwart van het vroegere bedrag daalden - zo niet méér. Door verkoop van huizen in september 1795 kon men de meest dringende schulden afdoen.

De belastingen en de accijnzen drukten op allen: de accijnzen vooral op de niet-gegoeden. Daarom verarmde de bovenlaag van de gemeente, die toch al minder rijke gemeenteleden telde dan het Lam, terwijl degenen die onder het gemiddelde inkomen zaten, nu niet meer uitkwamen en aanklopten om steun. Het aantal

¹⁴³ GAA, PA, 877/125 bevat de balansen van 1762/1795. Daarna zijn ze te vinden in het Grootboek (877/122), zie de index voorin. Verder is er nog een apart kasboek over de lijfrenten (1738-1801) en een obligatieboek (1779-1801); 877/138.

¹⁴⁴ Voor een overzicht van de belastingen na 1795 en andere heffingen tussen 1795 en 1801 verwijs ik naar J.M.F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)*. (Hollandse historische reeks X) ('s-Gravenhage, 1988) 131-133, 137, 211, 213 en 171-188.

bedeelden steeg, wat zich stabiliseerde tot tussen de tien en twintig alimentaties per week. De angst voor een te sterke groei van armlastigen was ook de reden dat de “borgtocht” van gemeenten van drie, later vier jaar, werd verlengd tot tien jaar. Dat hield in dat leden pas na tien jaar lidmaatschap van de Zon bij deze gemeente konden vragen om steun. Het Lam nam toen eenzelfde maatregel. Ook was men zeer voorzichtig bij het aannemen van nieuwe leden.¹⁴⁵ Zo werd naar Jan of Jacob van Eden Barendsz. door twee diakenen een onderzoek ingesteld, toen hij met attestatie van Medemblik kwam, maar eigenlijk uit Leer in Duitsland afkomstig was. Ook moest hij zich persoonlijk voorstellen. Hij bleek een eerzaam handelaar in textiel die nog zou bijdragen aan de “secrete cassa”.¹⁴⁶ C. Vissering en P. Bel onderzochten zijn verblijf en zaak.

Allereerst besloot de kerkeraad nog eens een plechtige rondgang te doen, om het eerder ingezamelde kapitaal te vermeerderen. De gemeentelieden die het zich nog konden permitteren, P.J. van Leuvenig, P. Bel maar ook C. van Aken, de stiefzoon van ds J. Couwenhoven, en J. Fock leenden zo nodig aan de gemeentelijke kas. Ook uit een van de beide tontines¹⁴⁷ werd soms geleend. De “secrete cassa” bewees in dit opzicht ook goede diensten, vrijwel steeds tegen een rente van 4%. Pas in 1800 zou uitkomen dat de gemeente vanaf 1795 tot waarschijnlijk het jaar 1800 een subsidie genoot, die het ergste tekort ophief. Het is mij niet gelukt dat op te sporen. Misschien is het afkomstig van diaken Bel.¹⁴⁸

Er werd een bezuinigingscommissie ingesteld waarin de “vrienden” P.J. van Leuvenig, Jan Cremer, Cornelis van Aken en Cornelis Brak zitting hadden. Tegelijk werd er ook weer een collecte georganiseerd door de leraren en de vrienden J. Lugt, P. Sytzema en P. Bel. Wel moesten eerst de leden van de oude kerkeraad tekenen voor de instandhouding van de gemeente, zodat ze dan “op vaster voet” dan vroeger, met de collecte konden voortgaan. De ingetekende som was te brengen op f 45.000,-. De voornaamste intekenaren werd verzocht of zij niet direct méér dan een vijfde deel wilden storten, zodat er een eerste afgifte van f 20.000,- verkregen werd, waarvoor men obligaties kon kopen, “thans zeer laag in prijs” met “genot der interessen” en het vooruitzicht van toekomstige “rijzinge”

¹⁴⁵ GAA, PA, 877/7, Resolutieboek Zon (1766-1788) p. 161 (18.X.1775).

¹⁴⁶ GAA, PA, 877/8, pp. 222, 223, 224, 225.

¹⁴⁷ Tontine is een soort lijfrente-verzekering: enige personen brengen een kapitaal bijeen en krijgen daarvan rente. Als er een overlijdt, valt zijn aandeel aan de overgeblevenen toe; bij overlijden van de laatste valt het kapitaal toe aan bijvoorbeeld het weeshuis of de gemeente, zoals waarschijnlijk hier het geval is.

¹⁴⁸ GAA, PA, 877/9, pp. 63, 64 (14.VII.1800).

der effecten.¹⁴⁹ Een jaar later wordt gemeld dat de hele ingetekende som f 47.189.13:8 bedraagt waarvan f 16.150,- is belegd - met een verwijzing naar een apart kasboek.¹⁵⁰

Ook de bezuinigingscommissie had een plan klaar, maar daarin werd niet het weeshuis betrokken. De commissie werd daarom aangevuld met de vrienden G. Kops Pz., C.D. van der Vliet en P. Bel. Op de vergadering over deze bezuinigingen viel het besluit om het lidmaatschap van de “Vlaamsche en Waterlandsche Doopsgezinde gemeentens”, ook de “Zonsche Societeit” genaamd, op te zeggen, dit jaar de vergadering nog in Amsterdam te houden en de beschrijving van de punten te laten drukken. Op zichzelf was dat ook een bezuiniging; door middel van een gedrukte brief met kritiek, gedateerd 20 april 1796 en ondertekend door J. Couwenhoven en P. Bel, had de opzegging plaats.¹⁵¹ Het was nauwelijks meer een geestelijke gemeenschap. De voorlezing van de *Grondsteen* was een rituele gebeurtenis die in stilte werd gepasseerd, omdat er teveel discussies over plaats zouden vinden. Het was alleen een organisatie die arme gemeenten steunde.

Voorts werd de kosterij hervormd. De weduwe van Jan van der Weij werd gepensioneerd en de aanstelling van een nieuw kostersechtpaar was “een hoogst noodzaakelijke verbeterde directie in het huishoudelijke der kerke”. De vroegere kosteres ontving f 250,- per jaar aan pensioen, terwijl ze op het hof de Arke Noach mocht blijven wonen. De assistent-koster kreeg ontslag. De nieuwe koster en kosteres gingen f 350,- per jaar genieten, kregen vrij wonen bij de kerk, vrij vuur en vrij licht.¹⁵² Het zure was dat de zoon Frans van der Weij praktisch klaar was met zijn studie voor predikant en op een beroep wachtte. Als een der leraren zou overlijden, zo luidde een volgend punt, werd hij niet vervangen. De twee overige predikanten dienden de taken te verdelen op hetzelfde traktement als zij reeds hadden. Daarmee stemden de predikanten in.¹⁵³ De woensdagavond-preek om vijf of zes uur zou niet meer gehouden worden, omdat er te weinig mensen kwamen. Dat spaarde licht en vuur, zo besloot de kerkeraad al in oktober 1795. Ook het weeshuis bij het hof de Arke Noach, in 1790 uitgebreid en waar 15 wezen en halfwezen werden opgevoed, werd tenslotte opgedoekt. De drie overgebleven wezen werden

¹⁴⁹ GAA, PA, 877/9. Op 2 maart 1796 was de eerste ronde: pp. 308, 312-313; er wordt geen bedrag genoemd.

¹⁵⁰ GAA, PA, 877/9, p. 1 (4.I.1797). Dat aparte kasboek is (nog) niet teruggevonden.

¹⁵¹ GAA, PA, 877/8, p. 314, 319. Het betekende enerzijds een besparing in het aantal te steunen gemeenten en anderzijds ook in de kosten van de tweejaarlijkse vergadering. Zie ook Blaupot ten Cate, *Doopsgezinden in Holland*, II, 84 en 89. De boeken werden naar de gemeente Hoorn gezonden.

¹⁵² GAA, PA, 877/8, p. 315, 316.

¹⁵³ GAA, PA, 877/8, p. 317.

bij de weesvader en -moeder besteed, die ook toezicht op het hof zouden houden. In 1799 werden voor- en achterhuis van het huis aan de Prinsengracht weer gescheiden.¹⁵⁴

Uit het kopieboek van de diakenen waarin de afschriften van de correspondentie uit deze tijd te vinden zijn, is te zien - men is hier heel open over - dat de gemeente zuinig moet zijn. In 1800 kon men de lutherse gemeente in Gorkum niet helpen:

tot ons leedwezen moeten wij bekennen, thans niet meer in de mogelijkheid te zijn [om te helpen] de vermindering van het getal onzer vermoogende Leeden en de niet verminderde noodzaaklijkheid om in den nood onzer behoeftigen te blijven voorzien en om alles wat tot onzen uyerlijken eeredienst behoort, te blijven in stand houden

zijn de oorzaken daarvan. De lasten van de gemeente “zijn vermeerderd” en de inkomsten “zeer verminderd” schreef vriend C. van Aken op 27 april 1798. Ook al in 1795 werd opgemerkt dat de Zon niets kan doen, “vermits wij in deeze werkelooze tijden reeds zeer veel te onderhouden hebben”. In datzelfde jaar, toen Pieter Postma van Ameland klaagde dat hij er zo slecht aan toe was, schreef Van Aken dat de toestand in Amsterdam even erg, zo niet erger was. Hij rept van de duurte der levensmiddelen en dat “onze kerk in deeze rampspoed ook grootlijks moet deelen”. Daarom kreeg hij alleen maar een noodpenning van f 15,-, wat ook al heel veel was.¹⁵⁵

Intussen probeerde vooral ds A.H. van Gelder de Zon ook in ander opzicht op één lijn met de gemeente ‘t Lam en de Toren te krijgen. Zo veranderde hij in 1798 de benodiging tot het avondmaal van 1788 zo ruim, dat alle christenen daartoe werden uitgenodigd.¹⁵⁶ Moeilijker lag de zaak van de ambtskleding. Moesten mantel en bef voor diakenen worden afgeschaft? Dienden ze alleen nog gedragen te worden door één of alle drie de predikanten op hogetijdagen (voorbereiding, avondmaal, dank-predikatie en doop bijvoorbeeld)?¹⁵⁷

De strijd over de belijdenissen was al eerder gestreden. Intern reeds doordat ds Van Gelder bij het opzeggen van de antwoorden op catechisatie het leerstuk van de drieëenheid oversloeg, omdat hij het te moeilijk vond voor de kinderen. Steun kreeg hij van vriend C. Brak, die andere vragenboekjes gebruikt wilde zien.¹⁵⁸

¹⁵⁴ GAA, PA, 877/34 (Overeenkomst met de weesouders Jan de Vries en Elisabeth de Vries-Kaase op 12 juli 1798, ondertekend door Jacob Fock en Cornelis Brak).

¹⁵⁵ GAA, PA, 877/12, pp. 7-8, 19-20; 877/13, brieven van 14.VIII.1795 (in de Kopieboeken van kerkeraad en diakenen).

¹⁵⁶ GAA, PA, 877/9 p. 30 (24.X.1798).

¹⁵⁷ GAA, PA, 877/9, pp. 29-31 op voorstel van P. Bel (24.X.1798).

Naar buiten toe kwam de zaak aan de orde tijdens een vergadering van de Friese Sociëteit. Hoorn en Westzaan wensten een belijdenis, maar de Amsterdamse predikanten Van Gelder en Couwenhoven voelden daar niet voor. De diakenen waren hierover verdeeld. Ds Couwenhoven stelde dat een belijdenis zinloos was: dat hadden “eenen verkregene menschenkennis” en “veeljarige ondervinding” hem geleerd. Het zal niet lukken op die manier tot eenheid te komen en hij herinnerde

aan het gematigd opstel van wijlen C. Ris [1766]. Dit heeft na veeljarige overweging, zelfs in de Zonsche Sociëteit, het niet verder kunnen brengen, dan dat daar aan een loffelijk en aanprijzend testimonium vergund werd. Hoe zou men dan kunnen denken dat zulks in de Friesche Sociëteit beter gelukken zou!

Het was ook al niet geoorloofd, omdat de Friese Sociëteit niet kon aantonen dat een belijdenis de “Basis haarer vereeniging is”. Dit was in 1794 en Van Gelder kreeg in zijn protest tegen de belijdenis maar drie van de tien stemmen mee. Dat waren mogelijk alleen de vrienden Bel, Van Leuvenig en ds Couwenhoven.¹⁵⁹

Waren de diakenen inzake de belijdenis en verandering van gewoonten verdeeld, de vrienden Lugt en Cremer waren zelfs aan de behoudende kant. Na 1795 zijn er tekenen dat hier wel verandering in kwam. Nu moet men bij dit alles bedenken dat tussen het Lam en de Zon vele familiebanden waren. De volgende families vindt men in beide gemeenten: Kops, Fock, De Bosch, Van Leuvenig en Lugt. Dat velen, met ds Van Gelder, hartelijk verlangden naar vereniging is evenwel niet aantoonbaar, maar wel waarschijnlijk. Van Gelder dacht hier waarschijnlijk aan zijn vriend Martinus Nieuwenhuizen, arts en tot zijn overlijden in 1793 diaken van de Zon. Uit de overgeleverde notulen en andere bescheiden is het niet op te maken, maar in het algemeen zijn de strijdpunten daar nauwelijks opgevoerd, zoals er ook uiterst weinig te vinden is over de staatkundige strijd van die jaren. De kerkeraad van de gemeente de Zon loopt zelfs iets achter: twee gemeenteleden, Abraham Tieleman junior en Martin Claassen, beiden vroeger bij de Kruikjes, wilden in 1795 niet aan de burgerwacht deelnemen en vroegen steun. De kerkeraad bleek daartoe uiteindelijk bereid, maar ondertussen hadden de kerkeraad van ‘t Lam en de Toren en de gemeente Almelo allang protesten naar de

¹⁵⁸ GAA, PA, 877/8, p. 212. Van Gelder verzette zich tegen ds Tieleman en de vrienden Bel, Lugt en Cremer (14.VIII.1793).

¹⁵⁹ GAA, PA, 877/8, pp. 249, 255, 256-260. Het besluit in de gemeente de Zon van 1794 is “strijdig” met het standpunt dat in 1792 ingenomen werd op de vergadering van de Friese Sociëteit. Citaat op p. 257. Protest op pp. 258-259 (juni 1794).

volksvertegenwoordiging in Den Haag gezonden, wat in 1799 nog eens herhaald werd.¹⁶⁰

Het was een spannende tijd. Er waren indringende vragen over “zielental” (voor de Zon was dat in 1797: 508; voor het Lam: 1430) en over de staat der financiën: voor de diakonie werd gecollecteerd en het ontbrekende bedrag weer door de leden bijgepast. Overigens was hun kas een particulier fonds waar zij niets over mochten mededelen.¹⁶¹ Het is niet verbazingwekkend dat bij deze gang van zaken enkele diakenen, de vrienden Gerrit Westendorp en Coenraad Vissering, in 1798 afhaakten. Wytse Pieters, ziek naar lichaam en geest, stuurde een afscheidsbriefje met de mededeling dat hij terug ging naar Friesland en de sleutel van de kas terug zou zenden.¹⁶²

Halverwege het jaar 1800 werd in de kerkeraad geëvalueerd hoe de financiën er voor stonden, vijf jaar nadat begonnen was met het aparte fonds der “secrete cassa” en de bezuinigingen. De uitkomst was dat er in het jaar 1800 nog een schuld van f 9000,- was. De secrete kassa ontzag men zoveel mogelijk. Die bood de enige kans om te overleven, maar moest ook dienen “als bruidsschat” bij een vereniging met ‘t Lam en de Toren, al werd dat niet met zoveel woorden gezegd.¹⁶³

Vereniging van beide gemeenten zou het Lam geld gaan kosten, daarover was iedereen het wel eens. Waarschijnlijk lag dat niet alleen aan de vele armlastigen, maar ook aan de vele gealimenteerden die een uitkering genoten uit door hen of anderen vastgelegd kapitaal dat vrij zou komen na het overlijden van de begunstigten. Het schrikbeeld van vervloeiing van de Zon-gemeente en van het verdwijnen van gefortuneerden naar de gereformeerde kerk bestond in 1800 nog steeds. Bovendien had de Zon, evenals andere gemeenten, te maken met faillissementen, iets wat vroeger ongehoord was.¹⁶⁴

¹⁶⁰ GAA, PA, 877/nos 18, 21, 22; 877/8; 283 (11.III.1795); 877/9, pp. 39-40 (1.V.1799). Ook een buitengewone vergadering hierover op 29.V.1799, *Ibidem*, 41; PA, 877/12, Kopie brief aan doopsgezinde gemeente te Almelo (1.V.1799).

¹⁶¹ GAA, PA, 877/12, brief 30.X.1798 aan de Municipaliteit van Amsterdam. En *Ibidem*, brief d.d. 31.V.1797, ondertekend door J. Couwenhoven, leraar en P.J. van Leuvenig en J. Fock, diakenen. Zie ook PA, 877/9, p. 28.

¹⁶² GAA, PA, 877/9, pp. 33 (5.XII.1798); Gerrit Westendorp had grote moeite met alle boeten die hem werden opgelegd, wegens het niet aanwezig zijn op de vergaderingen. Brief d.d. 3 mei 1799 van W. Pieters aan J. Fock en PA, 877/9, p. 49 (27.XI.1799).

¹⁶³ GAA, PA, 877/9, p. 63 (14.VII.1800). Een “rondgang” werd overwogen, maar eerst zou men vertrouwelijk spreken met diakenen Bel en Fock. *Ibidem*, 65-66.

¹⁶⁴ Hiernaar heb ik in de archiefstukken van de Desolate Boedelkamer geen speciaal onderzoek gedaan. Ik kwam echter behalve Cornelis Focking, ook E. van Koningshoven en Jan Lugt tegen; er zijn zeker nog meer van dergelijke gevallen geweest.

Toen het bericht kwam, dat de oude ds G. van Heyningen op de dag dat hij zijn ontslag indiende (in januari 1801) was overleden, informeerde P. Bel direkt hoe de zaken ervoor stonden. Ds Van Gelder stelde een brief op met het voorstel om de onderhandelingen te heropenen. Er werd een commissie door de kerkeraad van de Zon benoemd. Deze bestond uit ds A.H. van Gelder en de diakenen P.J. van Leuvenig, Pieter Bel en de in 1797 aangetreden Jacob Fock.¹⁶⁵ Het Lam reageerde met welwillendheid op het voorstel en benoemde eveneens een commissie waarin de predikanten W. de Vos en Hoito Tichelaar en de diakenen Hendrik Vollenhoven, Pieter de Clercq junior en Willem Bruijn zaten. Er waren familiebanden over en weer: Pieter Bel was getrouwd met een zuster van Jacob Fock, die zelf - waarschijnlijk omdat haar moeder eene De Clercq was - tot de gemeente bij het Lam hoorde. Trouwens Bel was als assuradeur verbonden aan de firma De Clercq.

De commissie van de Zon kreeg de vrije hand in de onderhandelingen. Het maakte natuurlijk veel verschil zoals de onderhandelingen nu verliepen en toen in 1795. Destijds was men min of meer overvallen, nu had men ruim vijf jaar over de vereniging kunnen nadenken. De tegenstanders in de Zon waren nu ook overtuigd dat dit nog de enige mogelijkheid was, terwijl ook het Lam bepaald vriendelijker en welwillender stond tegenover de Zon-commissie. Als eerste punt stelde men vast dat het een totale vereniging zou zijn. De namen Zon, Lam en Toren zouden verdwijnen ten faveure van de nieuwe benaming Verenigde Doopsgezinde Gemeente binnen Amsterdam. De Singelkerk zou "de groote kerk" heten en de Toren "de kleine kerk". Het verlies van de kerk de Zon ging velen aan het hart. De argumenten waren dat deze te klein was voor deze verenigde gemeente en ook te weinig andere ruimte bood voor kerkekamers en bibliotheek, zoals de Toren die wel bezat. De Zon zou uiteindelijk onderhands aan de beide Departementen van het Nut in Amsterdam verkocht worden.¹⁶⁶

Het was onmogelijk alle predikanten te behouden. Aangezien ds Couwenhoven, geboren op 28 december 1730, al zeventig jaar was en ds Tieleman waarschijnlijk niet veel in leeftijd met hem scheelde, vielen zij alleen al door hun leeftijd af en kon ds Van Gelder de lege plaats van ds G. van Heyningen bezetten. Zijn leeftijd had hij mee, maar zijn prediking was, te oordelen naar de drie in 1795 gepubliceerde leerredes, een wat "koel betoogende en afgetrokkene (= abstract) wijze van behandeling, waarbij de bondige schriftverklaring en alle hartelijkheid wel eens vergeten werd", zoals Blaupot ten Cate zulk preken in de 18e eeuw karakteriseer-

¹⁶⁵ GAA, PA, 877/9, p. 72 (12.I.1801). Van Gelders brief werd staande de vergadering vastgesteld. Ze werd ondertekend door ds J. Couwenhoven en C. van Aken, diaken.

¹⁶⁶ GAA, PA, 877/63A en de acte van 22.IV.1801; *Ibidem*, 877/64. (Het interieur van de Zon is weergegeven op de omslag van *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden*). GAA, PA, 877/9, pp. 74, 76. Zon-leden zouden de kerk op eigen kosten kunnen laten verbouwen.

de.¹⁶⁷ Couwenhoven preekte met meer warmte en hartelijkheid, zoals blijkt uit zijn toespraak op 1 januari 1789 bij de overkomst van de gemeente de Kruikjes. Couwenhoven en Tieleman kregen een pensioen van f 1000,- per jaar; zij gingen er persoonlijk dus f 500,- op achteruit. Ook het kostersechtpaar en de voorzanger werden gepensioneerd.

Helemaal tevreden met het resultaat was de kerkeraad van de Zon niet: zij vonden dat de drie leraren hun f 1500,- per jaar moesten behouden en tevens preekgelegenheid in de kerken moesten krijgen. Het afstoten van de Zon vond men uitermate pijnlijk. Er worden hoor-tijden afgesproken waarop gemeentelieden van de Zon hun bezwaren kenbaar konden maken. Daarop verscheen o.a. oud-diaken Jacobus Zijtsema, die uit naam van zijn vrouw, kinderen en nicht Lulofs vroeg of de sluiting niet al te plotseling plaats zou hebben. Ook leden van de Moeriaens-familie protesteerden tegen de vereniging, zoals deze was "afgelezen".¹⁶⁸ De diakenen en diakonessen, konden desgewenst tot het einde van 1801 aanblijven, waarna de kerkeraad zou beslissen hoe de diakonie tot een handzaam aantal kon worden teruggebracht. Beide zangbundels zouden in gebruik blijven. Aanvanke-lijk was men van plan met het weeshuis ook het hofje van de Arke Noach op te doeken. Het bleek echter dat dit in goede staat verkeerde, terwijl de Hoeksteen nogal vervallen was. Daarom werd de Arke Noach ook het hof van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente. Uiteindelijk zou alleen het Strumphler-orgel en de preekstoel op kosten van de Zon-leden overgebracht worden naar de kerk van de Toren. Toen deze omstreeks 1813 verkocht moest worden, werd het orgel overge-bracht naar de doopsgezinde kerk in Leeuwarden.

Op 22 april 1801 werd de overeenkomst, vastgelegd in 25 punten, door beide commissies getekend en op 26 april hield ds Couwenhoven in de Zon een toepasselijke preek. Op 3 mei werd de eerste godsdienstoefening van de Verenigde Gemeente in de Singelkerk gehouden.

Er zijn nog twee zaken die de aandacht vragen. S. Cramer schrijft in zijn opstel over de vereniging van de Zon met 't Lam en de Toren dat hij van prof. De Hoop Scheffer, bevriend met de kleinzoon van Jacob Fock en diens vrouw, gehoord had dat voor de Zon het nodige bedrag om zelfstandig te kunnen overleven wel beschikbaar was; dat diaken Jacob Fock dit een "doelloze liefde voor eigen kring" en een "kerkelijke geldverspilling" had gevonden en het daarom had tegen gehouden.¹⁶⁹ Nu is het bericht zeker niet meer te achterhalen. Wel kan veronder-

¹⁶⁷ Blaupot ten Cate, *Doopsgezinden in Holland*, II, 177. Ook Willem de Clercq, *Woelige weken, november-december 1813* (Griffioen reeks) (Amsterdam, 1988) 74, oordeelt zeer ongunstig over een avondmaalspreek van hem op 28.XI.1813.

¹⁶⁸ GAA, PA, 877/9, pp. 85 en 86 (15.IV.1801).

¹⁶⁹ Dit verhaal, dat Cramer, "Vereeniging", 36, honderd jaar na dato neerschreef, is nu bijna 200 jaar oud.

steld worden dat Fock in 1801 (en eerder!) niet zeker was over de houding van de kerkeraad bij het Lam. Om niet alle kleren aan één spijker op te hangen, had hij waarschijnlijk een alternatieve uitweg bedacht. Gezien zijn kennis op financieel gebied, moet het een combinatie van financiële aard geweest zijn, in samenwerking met anderen, bijvoorbeeld diaken Bel. Uiteindelijk bleek deze oplossing niet nodig te zijn.

Een tweede punt is dat deze vereniging in hoge mate ingegeven lijkt te zijn door financiële overwegingen. Dat is juist, maar de motieven die daaraan ten grondslag lagen, moeten wel onderkend worden. Iedereen was er steeds bij elke vereniging van gemeenten, groot of klein, van overtuigd dat dit een God welgevallig werk was. De vereniging had echter ook plaats uit een gevoel van verantwoordelijkheid: men mocht de broeders en zusters, die door ziekte of ouderdom hulp nodig hadden, niet in de steek laten. Hun kerkelijke gemeente was eigenlijk de enige steun in deze wereld. Het was praktisch Christendom en men behoorde tot de grote familie die de gemeente verenigde. Overigens was ook bijna iedereen letterlijk familie van elkaar. Het was buitengewoon moeilijk om als buitenstaander lid te worden; de doopsgezinden vormden in de loop van de 18e eeuw steeds meer een gesloten gemeenschap.

Ter nagedachtenis aan deze gebeurtenis in 1801, die in de 19e eeuw in de hele Broederschap zou doorwerken, werd in 1942 een gedenksteen geplaatst in de buitenmuur van de Singelkerk. Daar symboliseren Lam, Toren en Zon het eenwordingsproces van de doopsgezinde gemeenten binnen Amsterdam van 1668-1801: “*amore et pace coniunctae*”.

Recensies

Pieter Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw.* Deventer, Sub Rosa, 1988. (Diss. Univ. van Amsterdam. Deventer Studiën 7) Deel 1: 466 blz. Deel 2: 469 blz. Met ill. ISBN 9070591251.

Op 8 november 1988 promoveerde P. Visser, voor de leden van de Doopsgezinde Historische Kring bepaald geen onbekende (en sinds recente tijd evenmin voor bezoekers van de studiezaal theologie en mennonitica van de Amsterdamse Universiteits-bibliotheek), op een indrukwekkende studie over de gebroeders Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje. In een zestal hoofdstukken worden verschillende aspecten van de literair-religieuze werkzaamheid van de Schabaeljes belicht. Vissers werk mag een voorbeeldig specimen van interdisciplinair onderzoek genoemd worden: literaire, kunsthistorische en kerkhistorische facetten van het werk van zijn hoofdpersonen worden door de auteur op doordachte wijze met elkaar verweven.

Visser vangt zijn studie aan met een biografische schets van de 'broeders in de geest', waarbij hij interessante gegevens naar voren brengt over het geestelijk en cultureel milieu waarin deze verkeerden. De Schabaeljes waren nauw verbonden met de kring van de zogeheten 'Vredestadburgers', een gezelschap van vrome lieden die uit waren op een praktisch-ethische reformatie. Onder hen waren een aantal doopsgezinde voorgangers en ook iemand als de dichteres Judith Lubberts. Deze kring, die naar Vissers mening vergeleken kan worden met die van de Nadere Reformatie binnen de gereformeerde kerk, vormde een belangrijke inspiratiebron voor het werk van Jan Philipsz. Schabaelje. Doopsgezinde noties, meer in het bijzonder die welke kenmerkend zijn voor het Waterlands geloof, ontvangen een uitvoerige bespreking in het tweede hoofdstuk, zodat de lezer een goed beeld krijgt van de denkbeelden die bepalend waren voor het godsdienstige denken van beide broers. Zij waren overtuigde aanhangers van een irenisch-getinte 'spiritualische religie'.

De overige hoofdstukken zijn elk gewijd aan een analyse van de vruchten van de stichtelijk-literaire werkzaamheid van de Schabaeljes, zoals Diericks *Spel des gheschils tot Athenen* (hfdst. III), *Het Walchers Liedeboek*, een gezamenlijke productie van beide broers, *'t Geestelijck Kruydt-Hofken* en andere liedboeken waaraan Jan Philipsz. bijdragen geleverd heeft (hfdst. IV), diens uitermate populaire *Lusthof des Gemoets* (hfdst. V; in bijlage II is de druk- en verspreidingsgeschiedenis van dit werk opgenomen) evenals zijn niet minder befaamde emblematische werken, de *Bibelsche Figueren*, *Den Grooten Figuer-Bibel* en *Den Grooten Emblemata Sacra* (hfdst. VI; in bijlage IV treft men een inhoudsoverzicht van de twee laatstgenoemde werken aan alsmede een register van ontwerpers, graveurs en uitgevers). Al deze werken, die ieder een bepaald literair genre vertegenwoordigen,

worden door de auteur op voortreffelijke wijze in hun literaire en godsdienstige context geplaatst. Alles bijeen genomen biedt deze fraai uitgegeven studie niet alleen een uitstekend inzicht in het werk van de gebroeders Schabaelje en dat van het doopsgezinde milieu van hun tijd, maar vormt zij in veel breder zin een waardevolle bijdrage tot onze kennis van de zeventiende-eeuwse kerkgeschiedenis.

Leiden

E.E.G. van der Wall

Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*. 's-Gravenhage, Stichting Hollandse Historische Reeks, 1989. (Diss. RU Leiden; Hollandse Historische Reeks XI) 323 blz. met ill. f 59,90. ISBN 90726270204.

Geïnspireerd door Bernd Moellers *Reichsstadt und Reformation* (1962) heeft Joke Spaans een nieuwe wijze van kerkgeschiedschrijving toegepast op de beschrijving van Haarlem 1577-1626. Practisch betekent dit dat zij wil laten zien "hoe de Haarlemse stadsbestuurders, die zich als christelijke overheid ook voor kerkelijke zaken verantwoordelijk wisten, aan die verantwoordelijkheid uiting gaven" (21).

Zij heeft, om dat te bereiken, een aanzienlijke en respectabele bronnenstudie gepleegd, waarbij een overzichtelijk panorama van gegevens over Haarlem betreffende dat tijdvak voor ons wordt uitgebreid. Voor veel feiten en voor het beeld van de vervlechting van die feiten in een samenvattend cultureel patroon kan men de schrijfster dankbaar zijn. Hoe ingewikkeld bepaalde bestuurlijke verwickelingen zich voltrokken wordt daarbij ook in veel gevallen verhelderd. Zo wordt de blijvende invloed van een uit de openbaarheid teruggetrokken katholieke bevolkingsgroep in deze studie overtuigend geschetst, zoals ook de hoofdstukken over armenzorg en onderwijs veel informatie bieden.

Van de haast onontwarbare troebelen onder de doopsgezinden geeft de studie een toch zeer leesbaar overzicht, al wrijft men zich wel even de ogen uit als men leest dat de doopsgezinden "voor de overheid de ideale getolereerde kerk" waren (97). Het geloofsonderzoek van te kiezen voorgangers behoeft niet geïnterpreteerd te worden als een verlaten van het beginsel van het algemeen priesterschap der gelovigen, aangezien ook gemeenteleden zelf aan deze tucht onderworpen werden. De banden met buitenlandse geloofsgenoten waren veel intensiever dan men uit deze studie zou kunnen opmaken. Een opmerkelijke illustratie van de bezwering van een bezetene in waarschijnlijk het vermaanhuis van de Block onthult ook voor de meeste doopsgezinden ongekende situaties.

De nieuwe aanpak van Joke Spaans kan terecht gezien worden als een nodige aanvulling op de dikwijls eenzijdige benadering vanuit een specifiek gezichtspunt, bepaald door interne kerkelijke geschiedschrijving. De critiek dat het teveel

spreken over een stedelijke gemeenschap een idealistische vertekening van de werkelijkheid zou zijn deelt zij niet en daarvan vinden we dan ook duidelijk de sporen in deze studie terug. Dat doet haar wel erg optimistisch neerschrijven dat "de bestaande literatuur niet weet van religieus geladen conflicten tussen de aanhangers van de verschillende confessies". Tenzij men woordenstrijd hierbij als van geen betekenis wil zien, laten de talloze polemische geschriften met hun dikwijls sterk insinuerende voorwoorden wel anders zien.

De op zichzelf interessante visie inzake de "onkerkelijkheid" van ruim de helft van de Haarlemse bevolking op grond van een optelsom van kerkelijk meelevenenden blijft een riskante zaak, zolang hier niet meer exacte gegevens bekend zijn.

Een blinde vlek in deze studie is hetgeen over Coornhert en spiritualistische stromingen gezegd wordt: "Coornhert lijkt de sleutel te zijn voor een elitair milieu, waarin gedachten leefden over een geloof dat "van boven moet komen", los van menselijke voorschriften en instellingen" (105). Dat is een zinnetje dat we eerder in een confessioneel catechisatieboekje zouden verwachten. Het is te hopen dat de komende Coornhertherdenking (1990) de schrijfster hier aan de nodige correcties zal kunnen helpen en dat ook het begrip "tolerantie" meer inhoud kan krijgen.

Een principiële vraag blijft natuurlijk ook wat te verstaan onder "de verantwoordelijkheid van een christelijke overheid". De zorgvuldig nagestreefde eenheid van geloof en cultuur werd door deze overheid van katholiek in protestant omgezet toen de geldnood daartoe drong: een nieuwe "zorgzame samenleving" werd toen het allesbeheersende patroon. Over het christelijk karakter van dit soort samenlevingsconcepties kan men tot in onze dagen zijn twijfels hebben.

Het boek is bijzonder fraai uitgegeven, met duidelijke documentaties, registers en literatuuropgave, voor een prijs die alleszins redelijk genoemd mag worden.

Haarlem

S.L. Verheus

Hans-Jürgen Goertz, *Pfaffenhass und gross Geschrei. Die reformatorischen Bewegungen in Deutschland 1517-1529*. München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Oscar Beck), 1987. 300 blz. ISBN 3 406 32195 X.

De inhoudsopgave verradt het reeds: dit is een goed georganiseerd en breed gedocumenteerd boek. De auteur die hoogleraar is aan het Institut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte te Hamburg, interpreteert vanuit een sociaal-historisch perspectief de gebeurtenissen in Duitsland in de periode tussen 1517 (Luthers 95 stellingen) en 1529 (tweede rijksdag te Spiers).

Hij plaatst in het eerste hoofdstuk de vroeg reformatorische bewegingen in het kader van de laat-middeleeuwse, economische, sociale, politieke en religieuze crises en hervormingspogingen. In het tweede hoofdstuk poneert G. zijn centrale stelling, dat het begin van de Reformatie gezocht moet worden in het anticlerica-

lisme. De algemene kritiek op de clerus biedt, volgens hem, het beste interpretatiemodel voor de bestudering en de uiteenzetting van de onlosmakelijke samenhang tussen theologie en de politieke, economische en sociale werkelijkheid. Luthers reformatorische gedachten kunnen zelf als een theologische uitwerking van anticlericale gevoelens geduid worden ("algemeen priesterschap der gelovigen"; "rechtvaardiging door het geloof alleen"). Geconfronteerd met het radicalisme is Luther echter vanaf 1522 uit het anticlericale strijdperk getreden.

Hoe Luthers gedachten verspreid en opgevat werden, wordt vervolgens beschreven aan de hand van de Wittenbergse onrusten (1521/22), de opstand der rijksridders (1522/23) en de vorm en inhoud der populaire vlugschriften. (hfdst. 4) De rijkssteden boden de beste mogelijkheid voor het slagen van reformatiepogingen. Neurenberg, Zürich en Mühlhausen dienen als voorbeelden om resp. het lutherse, gereformeerde en radicale karakter der Reformatie te illustreren. (hfdst. 5) In de revolutionaire strijd van "der gemeine Mann", uitlopend op het bloedbad der Boerenoorlog, toont de Reformatie weer een ander gezicht: dat van een anticlericale, rurale, communale lekenbeweging. (hfdst. 6) De praktische moeilijkheden om radicaal reformatorische doelen te realiseren buiten het kader van het corpus christianum, worden in het volgende hoofdstuk geschetst. De radicaal theocratische gedachten (Müntzer), het dopers separatisme van na de Boerenoorlog en het mystische spiritualisme passeren de revue. Hoe de heterogene hervormingsbewegingen aan de basis uiteindelijk in overeenstemming werden gebracht met de staatsbelangen van de top, wordt in hfdst. 8 uit de doeken gedaan. De gangbare begripsbepaling van de beschreven periode ("frühbürgerliche Revolution"? "Gemeindereformation"?) wordt bekritiseerd en verhelderd met behulp van een sociologische definitie van "sociale beweging" (J. Raschke). In het slothoofdstuk wordt de ambivalentie van de behandelde periode der Reformatie nogmaals benadrukt op de terreinen der godsdienst, kerk, economie, sociale orde en politiek. Tot zover de inhoudsopgave.

Door het anticlericalisme als een ruim interpretatiemodel te hanteren, is G. er in geslaagd de heterogeniteit, de dynamiek en de ambivalentie van de vroege Reformatie voortreffelijk tot hun recht te laten komen. Vanuit zijn opvatting van de Reformatie als een tegelijk godsdienstige en sociale beweging wil hij tevens de eenzijdigheid van exclusieve benaderingen (bijv. vanuit de sociale, geesteswetenschappelijke of kerkhistorische hoek) overwinnen. Deze ambitieuze onderneming gaat dan ook gepaard met een impliciete polemiek tegen dergelijke elkaar beconcurrerende interpretatiepogingen. Eenzijdig sociaal-historische benaderingen worden samen met het theologische of kerkhistorische uitlegmonopolie bekritiseerd. G. wil met zijn model van religieus-sociale bewegingen niet alleen de reformatorische ideeën, maar ook de verwerkelijking daarvan in diverse concrete maatschappelijke situaties beschrijven en interpreteren. Juist de in de reformatorische gedachten inwonende tendens tot verwerkelijking heeft zijn aandacht.

De vraag is of in dit streven naar een totaalbeeld genoeg recht wordt gedaan aan

de aard en de functie van de godsdienst in de zestiende eeuw. De samenhang tussen godsdienst en de sociale, economische en politieke werkelijkheid is in alle breedte boeiend en kundig beschreven. Maar is daarmee de godsdienstige belevingswereld als motivering tot reformatorisch handelen van de zestiende-eeuwse gelovige ten diepste gepeild? Is m.a.w. de typering van de "mentaliteit" niet tekort geschoten? Een uitvoeriger behandeling van de eschatologische verwachtingen en het apocalyptische tijdsbeeld wordt node gemist. De individuele heilonzekerheid, de angst voor het Oordeel, de boete als het hart van de geloofspraktijk, de twijfel aan de effectiviteit van de traditionele, kerkelijke sacramenten om vergeving van zonden te bewerkstelligen, de gelijktijdige verinnerlijking en ethisering van het geloof, de gevoelde noodzaak tot discipline — al deze thema's en vele andere zouden verdere uitwerking behoeven om een "totaalbeeld met diepte" van de vroege Reformatie te kunnen geven.

Bij de interpretatie van de Reformatie heeft de theoloog nu lang genoeg geduldigd en op een afstand gewacht tot de profane historicus zijn werk verricht heeft. Het wordt nu tijd dat de theoloog — ook de theoloog die in G. verborgen zit — een poging waagt om de rijke resultaten van het sociaal-historische onderzoek te verbinden met en in het perspectief te plaatsen van het godsdienstige klimaat van de zestiende eeuw. Het kan waar zijn dat de moderne, "aufgeklärte" mens, met een meer (sociaal-)historisch dan godsdienstig ontwikkeld bewustzijn, beter begrip kan opbrengen voor de Reformatie als "anti-" (clericale) dan als "pro-" (Deo) beweging. Toegegeven: voor emancipatorische utopieën was sinds de jaren zestig een wat grotere markt dan voor godsdienstige en kerkelijke identiteitsvragen. Maar of het ontbreken of negeren van het inlevingsvermogen in een voorbijgegangene (en misschien totaal vreemd geworden) geloofswereld een sociaal-historische interpretatie van de Reformatie meer wetenschappelijk doet lijken dan een theologische, is nog maar de vraag.

Landsmeer

S. Voolstra

Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme. Deel 3.
Kampen, Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1988. 428 blz. ISBN 90 242 4461 7.

Het *Biografisch lexicon* geeft korte biografische schetsen van personen die van belang zijn geweest op het gebied der kerkhervorming sinds het begin der zestiende eeuw tot 1968. In het derde deel worden 327 biografische artikelen aan de reeds verschenen indrukwekkende rij toegevoegd. Een vierde deel zal de serie completeren.

Het cumulatieve register van persoonsnamen geeft in dit derde deel reeds een goede indruk van de verscheidenheid en mate van representativiteit der behandelde

figuren. Wat wordt daarvan duidelijk bij de keuze van de personen uit de doperse traditie?

Gillis van Aken vult (als niet in de *Martelaers-spiegel* opgenomen martelaar) de rij van terechtgestelde dopers aan tot een tiental. De zestiende-eeuwse leiders blijven evenwel nog ondervetegenwoordigd. Naast David Joris, Batenburg, Hendrik Niklaes, Barrefelt wordt slechts Menno Simons behandeld. Artikelen over bijv. Adam Pastor, Dirk en Obbe Philips moeten nog verschijnen. Hans de Ries wordt nu pas in dl. 3 door C.J. Dyck uitvoerig behandeld. Er lijkt zo meer aandacht te zijn voor de nevenfiguren dan voor de hoofdfiguren der doperse reformatie in de zestiende eeuw.

Van de naammakende personen uit de verschillende doperse partijen in de zeventiende eeuw zijn tot dusver slechts weinigen met een artikel vereerd. Van enige representativiteit is nauwelijks sprake, ook al worden Twisck en weinig andere tijdgenoten nu in dl. 3 aangevuld door Roscius, Galenus, Van Braght, Apostool en Anslo. Met name de leiders der grootste partijen in de eerste helft van de Gouden Eeuw ontbreken, zoals (naast Twisck) bijv. Lubbert Gerrits, Jacques Outerman, Claes Claesz en Leonhard Clock.

Met de beschrijving der levens van Galenus en Apostool worden in dl. 3 de lammistische en zonnistische tradities die in de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn ontstaan aangeduid. De vertegenwoordigers der confessionele traditie in de achttiende eeuw, die in voorgaande delen reeds behandeld werden (zoals bijv. Lambert Bidloo en later Jan Beets en Cornelis Ris) worden thans vergezeld door Douwe Feddriks en Gerard Maatschoen. Het is evenwel niet eenvoudig het belang van de laatstgenoemde te beschrijven zonder aandacht te besteden aan de belangrijkste zonnist, Herman Schijn. Ook Jacob Rijdsijk zou een plaats in deze rij verdienen. De behandeling van Jacob Ostens als vertegenwoordiger van onrechtzinnige denkbeelden in dezelfde periode is interessant en onverwacht.

J. Stinstra wordt, naast C. en P. Loosjes, in dit deel als een vertegenwoordiger van "de eeuw der tolerantie" opgevoerd. Reeds eerder werd aan J. Bremer en J. Deknatel aandacht besteed als illustraties van de verlichte en piëtistische invloeden in de doopsgezinde broederschap. Een representant van het patriottisme, zoals F.A. van der Kemp, ontbreekt nog. En de hoogleraren die sinds de oprichting van de Doopsgezinde Kweekschool in 1735 hun stempel hebben gezet op de verkondiging van vele doopsgezinde predikanten hadden toch ook een behandeling verdiend? Nu moet worden volstaan met een drietal hoogleraren uit de negentiende eeuw (S. Cramer, S. Muller en J. de Hoop Scheffer) en twee uit de twintigste (W.J. Kühler en N. van der Zijpp).

In dl. 3 zijn diverse negentiende-eeuwse doopsgezinde predikanten opgenomen, zoals D.S. en S. Gorter, J. en M. van Geuns, J. de Vries en J.W. Straatman. We missen nog J. ter Borg als aanhanger van het Réveil, maar ook J.H. Halbertsma en C. Sepp. Naast de terechte opname van P. Feenstra had A. Binnerts niet mogen ontbreken als woordvoerder der vrijzinnigheid rond de eeuwwisseling, evenmin

als hun rechtzinnige tegenhangers, zoals T. Kuiper en C.P. van Eeghen.

A. Mankes-Zernike, de eerste vrouwelijke doopsgezinde predikante die zich echter in het nog burgerlijker N.P.B.-milieu beter thuis voelde, is een van de weinige twintigste-eeuwse doopsgezinden die nu in dl. 3 wordt vermeld, naast C.B. Hylkema, K. Vos, W.J. Kühler en N. van der Zijpp in de vorige delen. Enige vertegenwoordigers van de Gemeentedagbeweging verdienen het om eveneens opgenomen te worden, zoals bijv. T.O. Hylkema, J.E. van Brakel, J.M. Leendertz of C. Nijdam.

S.B.J. Zilverberg in het bijzonder komt lof toe voor het schrijven van het grootste aantal artikelen dat op de doopsgezinden betrekking heeft. Hopelijk vindt hij de gelegenheid om in dl. 4, in samenwerking met anderen, datgene wat aan een representatieve afspiegeling van de doopsgezinde geschiedenis in het *Biografisch lexicon* nog ontbreekt aan te vullen. "Want stukwerk is ons pogen..."

Landsmeer

S. Voolstra

Signalementen

Wiebe Bergsma, "Calvinismus in Friesland um 1600 am Beispiel der Stadt Sneek". *Archiv für Reformationsgeschichte* 80 (1989) 252-285.

Hoewel gesteund door de overheid, had de calvinistische kerk aanvankelijk niet veel leden. Vele "liefhebbers" werden vanwege de kerkelijke tucht geen volle lidmaten. Bovendien bleven de rooms-katholieke kerk en de menniste gemeenten (25% van de bevolking) geduchte concurrenten.

(Zie ook: *idem*, "Kalvinisme yn Snits om 1600 hinne" in: W. Bergsma, e.a., eds, *Frysk from en frij. In oantal aspekten fan leauwe en polityk yn Fryslân*. Ljouwert, 1988.)

W. Bergsma, "Kalvinistysk krewearjen yn Molkwar yn de 17de ieu". *De vrije Fries* 69 (1989) 33-44.

Ondanks de strenge tucht in menniste kring, oefenden in Molkwerum de twee doperse gemeenten (Waterlanders/Jonge Friezen en Vlamingen/Oude Friezen) met ca. 1000 leden grote aantrekkingskracht uit op de veel minder talrijke gereformeerde kerkleden aldaar. Dit wordt uit de vroege notulenboeken van de gereformeerde kerk toegelicht.

Cornelius J. Dyck, 'Hans de Ries und das Vermächtnis von Menno Simons'. *Mennonitische Geschichtsblätter* 45 (1988) 7-25.

Dit artikel is de vertaling van Dycks 'paper' die hij voordroeg op het 'Menno-congres' in Amsterdam, 20-26 mei 1986. Het verscheen eerder in de verzamelde congresacta, *Doopsgezinde Bijdragen* 13-14 (1987). Zie ook: *The Mennonite Quarterly Review*.

Timothy George, *Theology of the Reformers*. Nashville, Tennessee, Broadman Press, 1988. 337 blz. ISBN 0 8054 6573 1.

George (ass. prof. aan The Southern Baptist Theological Seminary, Louisville, Kentucky) behandelt de centrale ideeën van vier reformatoren, Martin Luther, Huldrych Zwingli, Johannes Calvijn en Menno Simons. Daaraan laat hij een beschouwing voorafgaan over de theologie en het geestelijk leven van de late Middeleeuwen. Deze historisch-theologische beschouwingen worden afgesloten met een onderzoek naar de blijvende waarde van de verschillende reformatoren theologieën voor onze tijd. "No one of them is sufficient alone, for each is susceptible to its own distortion." (p. 322)

Alastair Hamilton, 'The Apocryphal Apocalypse 2 Esdras and the Anabaptist Movement'. *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 68 (1988) 1-16.

Met het uitspreken van deze inaugurele rede op 18 april 1988 heeft Alastair Hamilton officieel het ambt van hoogleraar in de Radicale Reformatie (Anabaptistica) aan de Universiteit van Amsterdam aanvaard. Hij betoogt hierin dat, in tegenstelling tot andere reformatoren, doperse theologen in de 16e en 17e eeuw een voorkeur aan de dag legden voor het apocriefe tweede boek Ezra. Dit wordt vooral gezien als een fenomeen van nieuwe renaissancistische, reformatorische oriëntatie, alhoewel continuïteit met de middeleeuwse traditie niet wordt uitgesloten.

Alastair Hamilton & Chris. L. Heesakkers, "Bernardus Sellius Noviomagus (c. 1551-93), proof-reader and poet". *Quaerendo* XIX, 3 (1989) 164-223.

De proeflezer bij de bekende Antwerpse drukker Plantijn, Bernardus Sellius of Zeele uit Nijmegen, heeft ook enige bekendheid verkregen als schrijver van vierregelige, latijnse epigrammen bij de bijbelse voorstellingen geëst door Pieter van der Borch, tussen 1582 en 1585. De auteurs vervolgen de drukgeschiedenis van de aldus becommentarieerde *Emblemeta Sacra* in relatie met Hiëls *Imagines et figurae Bibliorum*. De tekst van de 39 epigrammen is in een appendix opgenomen.

A.G. Hoekema, 'H.C. Klinkert, zendeling, journalist, bijbelvertaler, taalkundige'. *Doopsgezind jaarboekje* 83 (1989) 40-51.

Hoekema geeft een biografie van Hillebrandus Cornelius Klinkert (1829-1913), wiens leven grotendeels bepaald werd door zijn zendingsarbeid in Indonesië, in dienst van de Doopsgezinde Zendings Vereeniging. Klinkert heeft vooral faam verworven door zijn bijbelvertaling in het Maleis (1878), in opdracht van het Nederlandsch Bijbel Genootschap, en door zijn literaire en lexicologische kennis van het Maleis, wat onder andere resulteerde in verschillende woordenboeken en wetenschappelijke tekstedities van Maleisische handschriften.

Balthasar Hubmaier. Theologian of Anabaptism. Translated and edited by H. Wayne Pipkin and John H. Yoder. Classics of the Radical Reformation V. Scottsdale, Pennsylvania, Herald Press, 1989. 608 blz. ISBN 0 8361 3103 7.

De serie "Classics of the Radical Reformation", in het Engels vertaald en geannoteerde zestiende-eeuwse doperse bronnen, is voornamelijk bedoeld voor studenten en andere belangstellenden die de Duitse taal niet machtig zijn. Aan dit vijfde deel met de nagelaten geschriften van Balthasar Hubmaier ligt, behoudens enige aanvullingen van elders, de kritische uitgave van Westin en Bergsten ten grondslag. De afzonderlijke teksten zijn chronologisch geordend en van een inleiding en aantekeningen voorzien.

Reinhild Kauenhoven Janzen, 'Deciphering Seventeenth Century Napkins: Testimony to a Mennonite Family's Way of Life'. *Mennonite Life* 43/3 (1988) 21-29.

Drie damasten servetten van de families Linnich en Van der Smissen uit het zeventiende- en achttiende-eeuwse Altona vormen het uitgangspunt voor een onderzoek naar de Hollandse herkomst, naar het gebruik in de huishouding, naar de emblematische betekenis van linnengoed in het *Leerzaam Huysraad* van Jan Luyken en naar de iconografie van de ingeweven motieven (episoden uit het leven van Elia en jachtscènes).

H.B. Kossen, *De God des vredes als bondgenoot. De Gemeente in de Maatschappij. Afscheidscollege van dr. H.B. Kossen als hoogleraar in de praktische theologie van het Doopsgezind Seminarie en de Universiteit van Amsterdam op 15 april 1989 in de Singelkerk van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam.* Amsterdam, ADS, 1988. 16 blz. ISBN 9065760075.

In zijn afscheidscollege schetst Kossen de ontwikkeling die hij in de ruim twintigjarige academische loopbaan als dopers theoloog heeft doorgemaakt. De historisch-materialistische ideologietheorie van Althusser heeft hem een verklaringsmodel verschaft voor de door Barth geïnspireerde invulling van het gemeente-zijn als participatie in de verbondsgeschiedenis van IHHW met de mensen.

Oecumennisme. Opstellen aangeboden aan Henk B. Kossen ter gelegenheid van zijn afscheid als kerkelijk hoogleraar. A. Lambo, red. Amsterdam, Algemene Doopsgezinde Sociëteit, 1989. 214 blz. ISBN 90 6576 005 9.

Naast biografische impressies en artikelen die getuigen van een dialoog tussen de oecumenische beweging en de menniste traditie, bevat deze feestbundel ook enige

bijdragen die zich meer specifiek bezighouden met de geschiedenis en theologie der doopsgezinden. M. Gijswijt-Hofstra schrijft over de vroege, rationalistische kritiek op magie en toverij door de doopsgezinde auteurs Twisck, Deutel, Palingh en Van Dale. I.B. Horst traceert de invloed van de Nederlandse menniste spiritualiteit in koloniaal Amerika. De doopsgezinde "ambtsopvatting" wordt door S. Voolstra vanuit bijbels en dopers perspectief belicht, terwijl J.H. Yoder kanttekeningen maakt bij de sectie over de doop in het BEM-rapport (Commissie van geloof en kerkorde van de Wereldraad van Kerken, "Baptism, Eucharist and Ministry", 1982).

The Mennonite Quarterly Review 62/3 en 4 (1988) 419-30.

Met als gastredacteuren Cornelius J. Dyck en Walter Klaassen bevat het juli-nummer van *MQR* de in het Engels vertaalde acta van het van 20 tot 24 mei 1986 in Amsterdam gehouden congres: 'Geestelijke vernieuwing en sociale verandering. De vroege Reformatie in de Nederlanden, circa 1530-1565'. Slechts één 'paper', van I.B. Horst, kon daarin geen plaats meer vinden; deze is afgedrukt in het oktober-nummer. Alle bijdragen verschenen eerder in het dubbelnummer 13-14 (1987) van de *Doopsgezinde Bijdragen* (zie ook onder Dyck).

Peter J.A. Nissen, 'Johannes Eck und die Täufer. Bedeutung und Wirkungsgeschichte des Kapitels über die Kindertaufe in Eckischen Enchiridion', in: E. Iserloh (red.), *Johannes Eck (1486-1543) im Streit der Jahrhunderte* (Symposiumbundel v.h. Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum, 13-16 november 1986). Münster, 1988, 108-28.

Nissen bespreekt de argumentatie, inhoud, betekenis en invloed van het hoofdstuk 'De baptismo puerorum' uit Ecks *Enchiridion locorum communium adversus Lutherum et alois hostes ecclesiae* (1527). Tot de vijanden der kerk mochten zich zeker de anabaptisten rekenen. Voor de antidoperse geschriften van katholieke zijde heeft Eck in belangrijke mate argumenten aangedragen, zo toont Nissen aan. In Nederland zijn daarvan de eerste sporen in het tegen Menno Simons gerichte werk van Martinus Duncanus aan te tonen (1547).

Quellen zur Geschichte der Täufer XV; Elsass, III. Teil: Stadt Strassburg 1536-1542.

Unter Benutzung der von Johann Adam und Manfred Krebs hinterlassenen Materialsammlung bearbeitet von Marc Lienhard, Stephen F. Nelson und Hans Georg Rott mit einem Beitrag von Annette Gottwaldt. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 53. Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus Mohn, 1986. 553 blz. ISBN 3 579 01678 4.

Quellen zur Geschichte der Täufer XVI; Elsass, IV. Teil: Stadt Strassburg 1543-1552 samt Nachträgen und Verbesserungen zu Teil I, II und III. Unter Benutzung der von Johann Adam und Manfred Krebs hinterlassenen Materialsammlung bearbeitet von Marc Lienhard, Stephen F. Nelson und Hans Georg Rott. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 54. Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1988. 621 blz. ISBN 3 579 01679 2.

Deze twee delen met bronnen betreffende de seclarische activiteiten in Straatsburg gedurende de periode 1536-1552 kompletteren de archivalische en literaire gegevens omtrent de doperse beweging in dit centrum van reformatorische pluriformiteit. Belangrijk materiaal is hier bijeengebracht over de denkebeelden en werkzaamheid van meer en minder bekende dissenters, zoals Melchior Hoffman, David Joris (diens "Twistreden"; nr. 836), de gebroeders Ziegler, Martin Steinbach, Sebastian Franck, Johannes Campanus, Balthasar Beck, Caspar Schwenckfeld, Veit Barthel enz. De ontwikkeling van de doperse beweging na Münster kan met behulp van deze gegevens beter in kaart gebracht worden, m.n. in samenhang met de houding van de overheid en de consolidatie der stadsreformatie. Eveneens kan inzicht verkregen worden in de getalsmatige omvang van de doperse beweging in de stad Straatsburg en het omliggende gebied.

Een uitgebreid register (in deel IV) van namen, zaken en bijbelplaatsen maken deze beide banden toegankelijk.

Calvin Redekop, *Mennonite Society*. Baltimore en Londen, The Johns Hopkins University Press, 1989. 397 blz. ISBN 0 8018 3729 4 (alk. paper); 0 8018 3871 1 (pbk.).

De auteur (socioloog aan het Conrad Grebel College/ University of Waterloo in Ontario) levert vanuit de sociologische gezichtshoek een bijdrage aan de levendige discussie in Noord-Amerika over de "Mennonite identity". Hij signaleert het bestaan van drie stromingen binnen de huidige wereldbroederschap: 1) de niet-etnische groep, voornamelijk voortgekomen uit zendingsactiviteiten ("utopian, restitutionist"); 2) de groep met een eigen traditionele cultuur ("sectarian/ethnic") en 3) de "biologische" dopers die de wereldmijding achter zich hebben gelaten ("acculturationalist"). De vraag is nu of er nog een gemeenschappelijk beginsel aan deze diversiteit ten grondslag ligt, dat het uiteenvallen van de wereldbroederschap in de komende tijd kan verhinderen.

J.M. Romijn, *Drie eeuwen het Nieuwe Huys. Lesbrief in twee delen: de doopsgezinde gemeente Zaandam*. Zaandam, Doopsgezinde Gemeente, 1989. 40 blz.

De bij gelegenheid van de tentoonstelling over de doopsgezinden in de Zaanstreek (29 april - 4 mei 1989) verschenen lesbrief behandelt enerzijds allerlei historische wetenswaardigheden over de Zaanse gemeenten en anderzijds algemene en actuele vraagstukken omtrent kerk en maatschappij. Het rijk geïllustreerde boekje is niet alleen bestemd voor het basis- en voortgezet onderwijs, maar ook voor gebruik in buurthuizen, kerken, enz.

M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'Het probleem van de goddelijke inspiratie bij christen-dichters in de 16de en 17de eeuw'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 105 (1989) 182-200.

Door de herontdekking van Plato en Aristoteles in de Renaissance werd de bezinning op aard en functie van de poëzie hernieuwd aan de orde gesteld: is het poëtisch ingenium al dan niet goddelijk geïnspireerd? Aan de hand van opvattingen van doperse dichters als Soetjen Gerrits, Hans de Ries, Karel van Mander, Joost van den Vondel (ter onderscheiding van anderen als Van der Noot, Heinsius en Revius) wordt geconcludeerd dat de gave des woords goddelijk is, maar dat de aanwending ervan menselijk ingenium vereist, liefst in dienst van God en Zijn schepping.

Dale R. Schrag, 'Erasmian and Grebellian pacifism: consistency or contradiction?'. *The Mennonite Quarterly Review* 62 (1988) 431-54.

Schrag wijst in dit artikel op een grotere invloed van Erasmus op Conrad Grebels pacifisme dan tot dusver door met name Harold S. Bender en Clarence Bauman werd verondersteld. Erasmus' visie in dezen was reeds in 1525 bekend. Schrag ziet dan ook algemeen de als typisch dopers beschouwde opvattingen over weerloosheid reeds eerder voorkomen in het denken van de grote Rotterdammer.

Dale R. Schrag, 'Anabaptists and the Bible: From *Sola Scriptura* to *Solus Christus*'. *Mennonite Life* 44 (1989) nr. 3, 12-18.

De tweede lezing die in februari 1989 tijdens de zgn. 'Bethel College Bible Lectures' gehouden werd - de andere staan eveneens in *ML* afgedrukt - behandelt de relatie van de vroege anabaptisten tot de bijbel. Schrag stelt onder andere aan de orde: het doperse legalisme en literalisme, de spiritualistische hermeneutiek en het anti-sciëntisme. Vooral kenmerkend voor de 'Anabaptist view of the Bible' beschouwt Schrag de navolging van Christus.

Paul Valkema Blouw, 'Plantin's betrekkingen met Hendrik Niclaes'. *De Gulden Passer. Bulletin van de 'Vereeniging van Antwerpsche Bibliophielen'*, 66-67 (1988-89) 121-58.

Aan de hand van de bestudering van de connecties tussen Hendrik Niclaes en zijn uitgevers/drukkers Plantin te Antwerpen en Augustijn van Hasselt te Kampen en later te Wesel, komt Valkema Blouw tot de slotsom dat Plantin in Niclaes primair een zakelijke partner had, maar dat de algemeen veronderstelde religieuze affiniteit van de Antwerpse drukker tot de leider van het Huys der Liefde niet meer staande kan worden gehouden.

Paul Valkema Blouw, 'Nicolaes Biestkens van Diest, in duplo, 1558-83', in: Ton Croiset van Uchelen e.a. (red.), *Theatrum Orbis Librorum. Liber Amicorum presented to Nico Israel on the occasion of his seventieth birthday*, Utrecht, Hes Publishers & Forum Antiquarian Booksellers, 1989, 310-31.

Dankzij analytisch typografisch onderzoek heeft Valkema Blouw verrassend nieuw licht laten schijnen op de Emdense Biestkens-mythe, die generaties lang onderzoekers heeft beziggehouden. Deze Biestkens, drukker van de befaamde Biestkensbijbels en -testamenten, van de *Veelderhande Liedekens* en werk van Dirk Philips, is niet een gefingeerd alter-ego van de Emdense Willem Gailliart (zoals Wijnman aannam), maar heeft daadwerkelijk boeken geproduceerd: niet in Emden, doch te Groessen bij Zevenaar.

Piet Visser, 'Jan Philipsz Schabaelje and Pieter van der Borch's etchings in the first and the final state. A contribution to the reconstruction of the printing history of H.J. Barrefelt's *Imagines et Figurae Bibliorum*'. *Quaerendo. A Quarterly Journal from the Low Countries devoted to Manuscripts and Printed Books*, 18 (1988) 35-76.

Op basis van de ontdekking van 33 etsen in eerste staat van Pieter van der Borch in het Gemeentearchief van Alkmaar heeft Visser de problematische druk- en ontstaansgeschiedenis van H.J. Barrefelts (alias Hiël) *Imagines et Figurae Bibliorum* (1582-92) trachten te reconstrueren. Tevens wordt het belang gereleveerd van de eerste tekstbezorger van Hiëls spiritualistische werk in de zeventiende eeuw (1653-54), de Waterlander Jan Philipsz. Schabaelje.

Piet Visser, 'De artes als zinnebeeld: over doopsgezinden en hun relatie tot kunst en wetenschap'. *De zeventiende eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 5 (1989) 92-102.

Visser staat stil bij de doorgaans als nogal conflictueus beschouwde verhouding tussen doperse geloofsopvattingen enerzijds en die over wereldse wetenschap en kunst anderzijds. Door in te gaan op kentheoretische beginselen, behandeld vanuit de doperse theologie en achterliggende spiritualistische en bijbels-humanistische factoren, wordt betoogd dat de uiterlijk waarneembare fenomenen een relatieve, soms zelfs allegorische waarde hebben. In dat aan God en Zijn Geest te relateren interpretatiekader hebben kunst en wetenschap een verklarende functie.

Gary K. Waite, 'David Joris' Apology to Countess Anna of Oldenburg'. *The Mennonite Quarterly Review*, 62(1988) 140-58.

Waite heeft een moderne Engelse editie bezorgd van de *Onschuldts Davids Jorisz* uit 1540 [= 1542 of 1543], waarvan het origineel zich in de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam bevindt. In een korte inleiding wordt de tekst, een verantwoording van zijn leer in reactie op een thans verloren geschrift van Adam Pastor, tegen de achtergrond geplaatst van Jorisz.' tijdelijke verblijf in Oost-Friesland. De annotaties bestaan uit opgave van de marginale bijbelplaatsen en een enkel tekstcommentaar.

S.B.J. Zilverberg, 'De plaats van het collegiantisme in de zeventiende-eeuwse kerkgeschiedenis'. *De zeventiende eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 5(1989) 113-19.

Zilverberg geeft een samenvatting van de geschiedenis van het (Rijnsburgse) collegiantisme, de daarmee samenhangende theologische en filosofische onderstromen (chiliasme en socinianisme, zowel als cartesianisme en spinozisme) en de betekenis daarvan voor met name het Verlichtingsdenken in de achttiende eeuw. Tevens biedt hij een overzicht van de literatuur op dit terrein.

Mededelingen

Theoretische Geschiedenis

Sedert Jan Romein de theoretische geschiedenis in Nederland introduceerde en vervolgens onderbracht in het Instituut voor Theoretische Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, is dit specialisme ook internationaal steeds meer in de belangstelling komen te staan.

De theoretische geschiedenis, zoals die wordt voorgestaan door de redactie van het in 1974 opgerichte tijdschrift *Theoretische Geschiedenis*, heeft een duidelijk empirisch karakter. De redactie is van mening dat de waarde van de theoretische geschiedenis vooral wordt bepaald door de mate waarin haar resultaten, direct of indirect, ter ondersteuning kunnen dienen van het praktisch onderzoek.

Het tijdschrift bevat, naast *artikelen* en *boekbesprekingen*, een uitvoerige *bibliografie*, ook van tijdschriftartikelen, op de volgende gebieden;

- theorie, methodologie en filosofie der geschiedenis
- geschiedenis van de historiografie
- ideeëngeschiedenis

Daarnaast wordt aandacht besteed aan de geschied-theoretische aspecten van aanverwante vakken zoals met name: recht, politieke theorie, sociologie, antropologie, filosofie.

Tenminste éénmaal per jaar wordt er een *themanummer* uitgebracht:

Nederlandse Historiografie (1982)

350 jaar geschiedbeoefening in Amsterdam (1983)

Historiografie en cultuurgeschiedenis van Nederland (1984)

Historiografie en geschiedfilosofie in Noord- en Zuid-Amerika (1985)

Cultuurgeschiedenis in veranderend perspectief (1986)

Oudheid en Historiografie (1986)

Historiography in Spain (1988)

Historiografie van de Middeleeuwen (1989)

Theoretische Geschiedenis Jaargang 16 (1989).

Abonnement f 47.50. Studenten f 27.50. Postbanknummer 5041973

t.n.v. Stichting Theoretische Geschiedenis,

Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam.

ISSN 0167-8310.

Verenigingsnieuws

Verslag van de eenendertigste bijeenkomst op 11 november 1989

Door tragische omstandigheden kon de voorjaarsbijeenkomst, die in Utrecht voorzien was, niet doorgaan. De najaarsvergadering stond in het teken van twee prominente zeventiende-eeuwse Alkmaarders. Precies 80 deelnemers werden gastvrij ontvangen in de Hans de Rieszaal en de kerk aan de Koningsweg nr. 12 van de kaasstad.

In de korte huishoudelijke vergadering besprak voorzitter Carl Brüsewitz het financiële overzicht van het afgelopen jaar. Met een contemplatieve verwijzing naar de actualiteit van de neervallende Berlijnse muren, de stralen van hoop uit de schaduw van onderdrukking en de mild schijnende zon boven deze stad waar eens de Victorie begon, werd de aandacht gevraagd voor een geestelijk bewoner van Vredestad.

Hiermee werd Jan Philipsz Schabaelje aangeduid, die vanaf 1624 de Waterlanders van Hans de Ries bijna een kwarteeuw zou dienen. Piet Visser, conservator van de kerkelijke collecties van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, waartoe ook de Doopsgezinde Bibliotheek behoort, was een jaar eerder op deze intrigerende grutmolenaar/leraar/dichter gepromoveerd. Hij schetste het leven van deze ietwat zonderlinge herder van de gemeente van Hans de Ries. Met zijn in de grutmalerij vergaard kapitaal kon Schabaelje het zich veroorloven 'stil' te leven, vele liederen en stichtelijke werken te schrijven. Het bekendste daarvan zou de *Lusthof des Gemoets* (1635) worden, dat in populariteit zelfs met 'Vader Cats' kon wedijveren.

Daarna verzorgde Thomas Roep, grondig kenner van mennist Alkmaar, een diaprogramma dat vele hoogtepunten uit het doperse verleden belichtte. 's Middags kon een en ander met eigen ogen worden aanschouwd. Roep had twee wandelroutes uitgezet die langs verschillende monumentale maar ook minieme restanten van menniste memorie voerden. Onderweg waren we te gast bij Ineke Plenckers in het Gemeentearchief, die een kleine uitstalling van werken van Schabaelje had ingericht. In de Grote Kerk eindigde de tocht. Op de tegels van de nauwelijks vindbare graven van Schabaelje en De Ries werd de zeventiende-eeuwse sereniteit stijlvol getoonzet door het koor van Machteld de Wit en het orgelspel van Hugo van Veen, die liederen uit De Ries' *Liedtboeck* ten gehore brachten.

De huidige herder, Harmen Ament, wekte in een wijdingswoord een ieder op om in zijn dagelijks leven eveneens Schabaeljes geestelijke ideaal van Vredestad na te streven. Na dit aangenaam vermaan mocht men - ook van thee - voldaan weer huiswaarts gaan.

P.V.

Ledenlijst (Namen verwijderd in online versie)

Voortzetting van de lijst in nummer 15; opgemaakt per 1 januari 1990

Tussenstand per 1 januari 1990

Leden	521
Abonnees	26
Donateurs	35
Totaal	582

Adressen auteurs (verwijderd in online versie)

Doopsgezinde Bijdragen is een uitgave van de Doopsgezinde Historische Kring, Singel 450, 1017 AV Amsterdam.

Contributierekening: Postgiro 4349337, Doopsgezinde Historische Kring, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam. Betalingen uit het buitenland via de AMRO-bank, Molukkenstraat 122, Amsterdam, rekening 43.28.38.945 t.n.v. Doopsgezinde Historische Kring, Amsterdam.

De Doopsgezinde Historische Kring stelt zich ten doel:

- de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen
- de bezinning op de doperse traditie

ten dienste van de kerkhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

Zij tracht dit te verwezenlijken door:

- het houden van studiebijeenkomsten en excursies
- samenwerking met soortgelijke verenigingen in het buitenland
- de uitgave van de reeks *Doopsgezinde Stemmen*: tekstedities van oude bronnen, herspeld in modern Nederlands en voorzien van uitvoerige toelichting
- de uitgave van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks.

Leden/donateurs/abonnement:

De contributie voor gewone leden bedraagt f 37,50 per jaar; studenten en a.o.w.-ers kunnen na overleg met de penningmeester in aanmerking komen voor een gereduceerd tarief.

Instanties (bijv. Doopsgezinde Gemeenten) kunnen donateur worden voor f 65,00 per jaar.

Een abonnement op het jaarboek bedraagt f 37,50 per jaar.

Bij de Doopsgezinde Historische Kring zijn verkrijgbaar uit de serie Doperse Stemmen:

1 *Broederlijke vereniging* (1974) (gestencilde heruitgave; oorspronkelijke editie uitverkocht) 50 blz. f 5,00.

2 *Menno Simons' Meditatie op de 25e Psalm* (1976) 56 blz. f 7,00.

3 *Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Doperdom* (1979) 64 blz. f 8,00.

4 *Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods* (1980) 48 blz. f 6,00.

5 *Confessie van Dordrecht 1632* (1982) 64 blz. f 9,00.

6 *"Uyt Babel ghevloeden, in Jeruzalem ghetogen". Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping* (1986) 64 blz. f 10,00.

Van de *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks zijn de jaargangen 2-14 (1976-1988) nog voorradig. Prijsreductie is mogelijk bij afname van een complete serie. (jrg. 1 (1976) is uitverkocht)

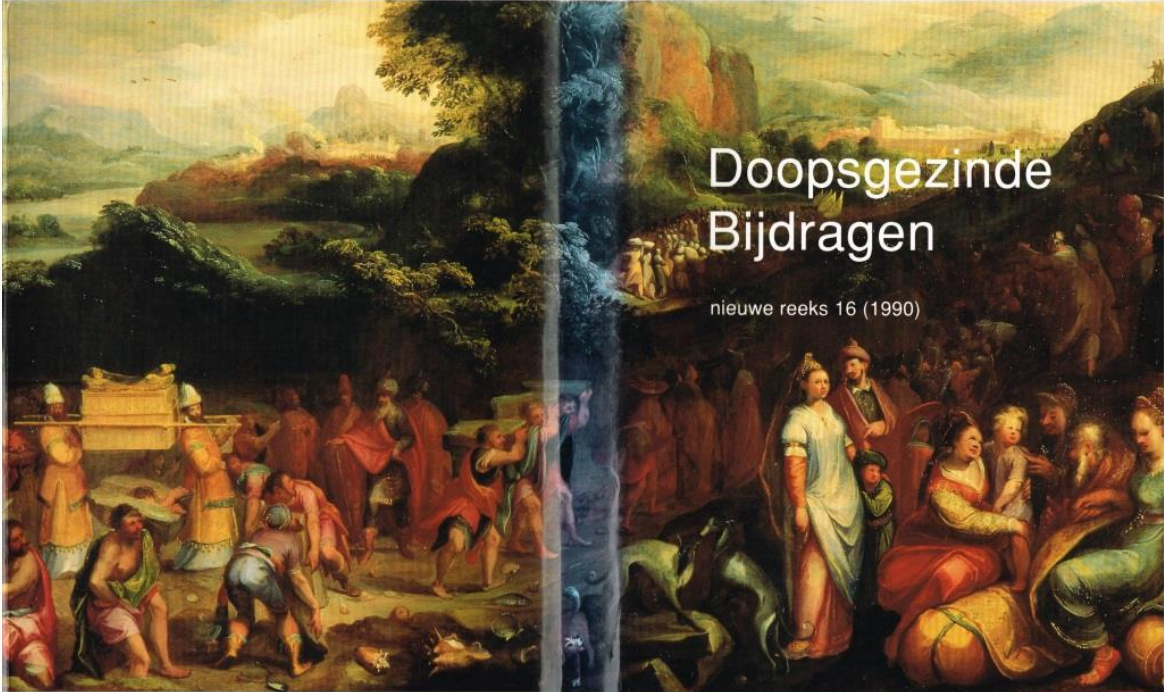
Voor bestellingen, nadere informatie en boekenlijsten van andere publicaties wende men zich tot de Doopsgezinde Historische Kring, p/a H. Smit, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam.

Kopij voor de Doopsgezinde Bijdragen

De redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen* stelt prijs op toezending van artikelen, korte verslagen van lopend onderzoek of mededelingen die betrekking hebben op eerdergenoemd terrein.

De bijdragen dienen bij voorkeur op floppy disk (DOS; Wordperfect) of op speciaal kopijpapier in persklare vorm te worden ingeleverd.

Instructies en kopijpapier zijn verkrijgbaar bij de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen*, p/a S. Voolstra, 't Plankenpad 18, 1121 JL Landsmeer.

ISBN 90-70164-90-6

DOOPSGEZINDEN EN KUNST IN DE ZEVENTIENDE EEUW

Omslagillustratie:

Karel van Mander ; (Meulebeke, 1548 - Amsterdam, 1606)

De Doortocht door de Jordaan

Paneel: 106 x 184,5 cm.

Gesigneerd en gedateerd midden onder: KVMANDER. 1605

Inv.nr. 3200 Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam

ISBN 90-70164-90-6

ISBN 90-70164-90-6